

LXIII. évf. 2019 1-2. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXIII. évf.

2019

1-2. szám

Ára: 1800 Ft

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA
LXIII. évf. 2019 1-2. szám

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: L. Balogh Krisztina, Fejérdy Tamás, Győr Attila, Koppány András, Krähling János,
Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Veöreös András

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán

Szerkesztőségi asszisztens: Lengyel Zita és Szólik Krisztina

Szerkesztőség: Miniszterelnökség – Építészeti és Építészeti Helyettes Államtitkárság Építészeti Főosztály
1054 Budapest, Báthory u. 12.

Telefon: 795-3273, e-mail: krisztina.szollik@me.gov.hu

Előfizetésben terjeszti az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. Előfizetési díj 2019. évre: 5000,- Ft
Példányonként megvásárolható az ÉTK Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) és bizományosoknál
(FUGA; TERC Kft.; Írók boltja). Egy szám ára: 900,- Ft

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

Boguslaw Szmygin: Történeti romok – védelem, vagy rekonstrukció? / <i>Historical ruins – preservation or reconstruction</i>	1
Meggyesi Tamás: A romok világa / <i>The world of ruins</i>	6
Mezős Tamás: Az értéktétel történeti változásai a műemlékvédelemben / <i>Historical changes of value judgment in monument protection</i>	17
Krahling János: Értékszemlélet, kutatás, történeti helyiségkönyv – Módszertan és eredmények / <i>Values approach, research, historical room book – Methods and Results</i>	29
Jobbik Eszter – Zslebens Judit: Késő középkori falusi templomépítészeti a Balaton körül / <i>Late medieval village church architecture around Lake Balaton</i>	40
Karácsony Rita: A szocreál jelenléte a műegyetemi építészettanításban / <i>The presence of socialist realism in the architectural education at the Technical University of Budapest</i>	67
Varga Piroska: Belső terek helyreállítása: rekonstrukció vagy új alkotás? / <i>Restoration of interiors: reconstruction or new creation?</i>	80
Csontos Györgyi: Az ipari örökség revitalizációjának kísérlete – Ózd, Kultúrgyár / <i>An attempt to revitalize the industrial heritage – Ózd, Kultúrgyár (CultureFactory)</i>	92

A folyóirat tanulmányai lektoráltak.

*A címlapon Ózd, Kultúrgyár; Erőmű épület külső és belső képe, rajzai szerepelnek.
(Tervező: Csontos Györgyi DLA. Fotó: Danyi Balázs)*

Lapalapító: Miniszterelnökség

A folyóirat az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. gondozásában készül

Felelős vezető: Mohr László ügyvezető igazgató

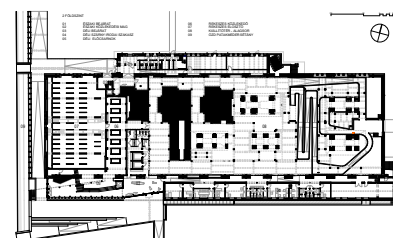
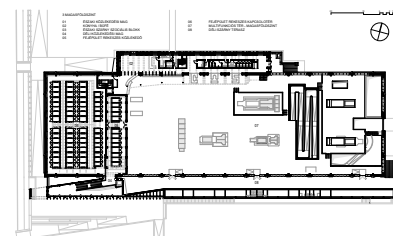
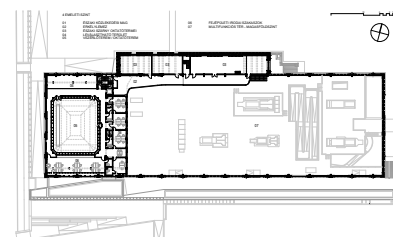
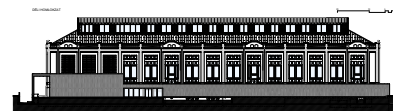
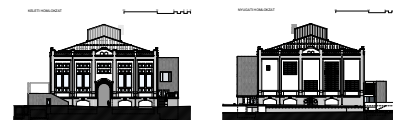
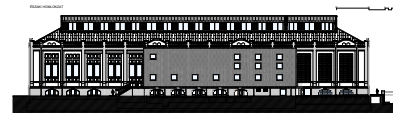
Kiadói szerkesztő: Karácsony Tiborné kiadóvezető
1074 Budapest, Hársfa u. 21. Telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu

Tipográfia: WOW Stúdió Kft.

Nyomdai munkák: Séd Nyomdaipari Kft.

Azonossági szám: 14/2019

INDEX: 25 585 ISSN: 0541-2439

TÖRTÉNETI ROMOK -VÉDELEM, VAGY REKONSTRUKCIÓ?

Boguslaw Szmygin

Dr. építőmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, 2008-2012 a Lublini Műszaki Egyetem Építő- és Építészmérnöki Karának dékánja, 2002-től a Lublini Műszaki Egyetem Műemlék-konzerválási Tanszékének Professzora, az ICOMOS Nemzetközi Elméleti, Filozófiai Szakbizottságának és az ICOMOS Lengyel Nemzeti Bizottságának elnöke.

E-mail:

HISTORICAL RUINS – PRESERVATION OR RECONSTRUCTION?

What to do with the heritage that has been demolished? Should we rebuild them or not? First of all, what is the difference between reconstruction and restoration? How do we interpret these two concepts today? I would define restoration as a strategy that helps communities ‘erect’ or ‘rebuild’ their own self after a disaster. But reconstruction is an act. In a restoration project, society plays an important role in the reconsideration of the heritage, while for a reconstruction these actors are the experts.

According to the traditional approach, the historical object is an element of the past. Today’s view, however, says something different: heritage is part of our real present. In the past, heritage conservation specialists defined what to do with the monument, but in the 21st century, various “owners”, users, tourists, namely the participatory society make decisions. Of course, this circle also includes professionals, but they make up only a very small percentage of users. Today we can see and experience: the concept of heritage has undergone a major transformation in the 21st century. Everything can be considered a heritage, even the whole environment. Obviously, we cannot protect our entire environment. That is, the protection of the whole is not the goal anymore. It is a matter of deciding which elements and features of the heritage to be protected. The method of preservation depends on value assessment. It depends on how we decide and what we find valuable. If you like, there are no uniform rules, because the heritage we are talking about is so vast and the boundaries have widened, more precisely, we cannot tell what can be accepted as a heritage. We shall decide for each heritage element how to deal with it. This is the big difference between the old and the current approach.

For a reconstruction, the first element is the historical monument, which is the subject of the reconstruction. The second is the reconstruction itself, the technical method or technical activity to be applied for the management of the historical monument. However, the circumstances of the demolition of a historic monument should also be taken into account or there might be conditions requiring the rebuilding of that specific monument. Thus, at least these four elements must be considered during the reconstruction. Is it possible to select only one out of the four-element system and set aside the three others?

Well, it is possible to make a distinction between ruins and ruins, that is, between present ruins and historical ruins. To give you an example familiar for me: people living in Warsaw have always remembered the city as a city, the historical ruins were formed before the remembrance of the living generations has started. But nobody knows what the medieval castles really looked like, since they were destroyed three hundred years ago, no one remembers them as objects, only as ruins. The difference emerges both from the living memory or from the lack of living memory.

Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága egyik legfontosabb feladatának tekinti a műemlékekkel foglalkozó szakemberek továbbképzését, ismereteik bővítését. Ezt a célt szolgálja a Román Andrásház Műemlékvédelmi Nyári Egyetem is, amely minden évben más-más aktuális témát jár körül, s amely itthon és külföldön is széles körben elismert, akkreditált szakmai továbbképzés, illetve nemzetközi fórum. 2019 júliusában, Egerben, a 49. nyári egyetemet rendezték meg. A program témájának címe az „Új lehetőségek és módszerek a műemlékekben rejlő értékek helyreállítására” volt. Boguslaw Szymgin professzor, a lublini műszaki egyetem dékánja – egyben az ICOMOS Nemzetközi Tudományos Bizottságának főtákará – előadásában a rekonstrukció és a helyreállítás hagyományos és új megközelítéseiről, azok elméletéről és gyakorlatáról beszélt.

Talán egyetértenelek velem: a műemlékvédelemben kezdettől ugyanazokkal a problémákkal foglalkozunk, csak idővel a különböző új kérdésekre igyekszünk különböző új válaszokat adni. Az UNESCO 2018-ban Lengyelországban rendezte meg a világörökségek helyreállításával, illetve a rekonstrukciójukkal kapcsolatos konferenciáját. Ismét szembesültünk ezekkel a kérdésekkel, hiszen a közelmúltban is sajnos komoly veszteségeink voltak. Szíriában hat helyszín a világörökség része¹, mindegyik veszélyeztetett hely jelenleg.² Boszniában is így volt a háború idején³, vagy Nepálban a földrengés után.⁴ Ilyenkor mindig felvetődik a kérdés: mit tegyünk azokkal az örökségekkel, amelyeket leromboltak? Visszaépítsük őket, vagy ne? Varsó példa a rekonstrukcióra, nem véletlen, hogy az UNESCO nálunk tartotta a témát áttekintő konferenciáját.

De mi a különbség a rekonstrukció és a helyreállítás között? Hogyan értelmezzük ma ezt a két fogalmat?

A helyreállítást olyan stratégiaként definiálnám, amely segítséget nyújt a közösségeknek, hogy valamilyen katasztrófa után újra fölépítsék, „visszaépítsék” saját magukat. A rekonstrukció viszont egy cselekvés. A helyreállítás során a társadalom tölt be fontos szerepet az örökség átgondolásában, a rekonstrukciónál a szakemberek. A mi szemszögünkben nézve: a helyreállítás elmélete, elvei, irányai információkat adnak a rekonstrukcióhoz, hogyan is foglalkozunk az épített örökséggel. Ezek csak limitált információk egy krízis utáni társadalmi problémára, hogy miként is tekintsünk az örökségünkre, a művészettörténetünkre, hogy visszaállítsuk a nagy társadalmi, kulturális történetet, amely

megmutatja, miért változunk, miért változik a hozzáállásunk.

Éppen ezért szeretnék kitérni arra, melyek a hagyományos és a mai megközelítés főbb különbségei. A számos aspektus közül én hármat kötöttem össze: az ontológiai kiindulást, vagyis azt, amely az örökség létezését határozza meg, illetve a célokat és a döntéseket.

Vegyük az ontológiai alapot: a hagyományos megközelítés szerint a történelmi tárgy a múlt egy eleme. A mai szemlélet egészen mást mond: az örökség a valós jelenünk tartozéka, ami ugye rendkívüli nagy különbség. Eszerint az örökség a miénk, mi használjuk, ránk hagyományozódott, mi vagyunk az örökség élő tulajdonosai. Hagyományosan védjük a történelmi értékeket. Nyilvánvaló, hogy ma is kötelességünk megvédeni a műemlékeket. De a mostani megközelítésben ez már a tulajdonunkban lévő örökség, és mivel mi vagyunk a használói ennek az örökségnek, a mi döntésünk, mit és hogyan használunk belőle. A múltban az örökségvédelem szakemberi határozták meg, mit csináljanak a műemlékekkel, a 21. században a különféle „birtokosok”, használók, turisták, vagyis a részvételi társadalom hoz döntéseket, köztük persze szakemberek is vannak, ám ők csupán nagyon kicsi hányadát teszik ki a használóknak, és itt azért már felvetődik a minőség és a mennyiség problémája is.

A hagyományos megközelítésben tehát az örökséget – mint a múlt egy dokumentumát – kezelték központi elemként. A mostani szemszögből a centrumban a használó, a fogyasztó van. De persze hogy nem függetleníthetjük magunkat az örökség kezelésétől! Ilyen a hozzáállásunk, mert hát mi mégiscsak szakemberek vagyunk, s így természetesen felelősségünk az örökség megvédelme, ezért aztán normatív irányvonalakra van szükségünk.

Ezért is nagyon fontos a helyreállítás elmélete. De hogyan tudjuk ezt szintetikus módon megmutatni? Bármelyik szempontból ugyanazt: a három elemet kell felhasználnunk a döntéskor: mi a tárgya a diszciplinának, mi a célja, és milyen metodus, módszer van mindehhez? Másképpen is mondom: meg kell határoznunk, mi a műemlék definíciója, mit jelent az örökség, mi a célja a mi beavatkozásunknak, s miféle módszereket használunk a beavatkozáskor, hogy a definíciót és a célt elérjük. Régebben független diszciplinaként független műemlékről beszéltünk, amely – eléggé izoláltan – lehetett egy történelmi műemlék, amelynek művészi, történeti értéke, dokumentációs értéke volt. Mi volt a célunk? Az, hogy ha

valamiképpen hozzányúltunk, teljes védelmet adjunk. Mi lehetett a legjobb módszer? Hogy csak egy kicsit alakítsuk át, az 1964-es Velencei Charta alapján az anasztilózis volt a határ. (Az anasztilózis kritériumai, ahogyan azt az 1964-es nemzetközi Velencei Chartában részletezték, hogy a szerkezet eredeti állapotát tudományosan meg kell erősíteni; minden helyreállított komponens helyes elhelyezését meg kell határozni; és a felhasznált anyagokat a stabilitáshoz szükséges mennyiségre kell korlátozni. A Szerk.) Az említett három aspektus teljesen koherens volt a múltban: a védelem volt a cél, ennek a módszere pedig, hogy lehetőleg ne is nyúljunk hozzá az örökséghez.

Látjuk, tapasztaljuk: az örökség fogalma komoly átalakuláson ment keresztül a 21. századra. Minden lehet örökség, az egész környezet is akár.⁵ Nyilván minden lehet védeni az egész környezetünket. Azaz a cél már nem az egésznek a megóvása. Döntést kell hozni, mely elemeket, az örökségnek mely vonásait védjük meg. Muszáj választanunk! Muszáj szelektálnunk, mi az érték, mi az, amit tényleg védenünk kell. A kulturális tájak és az ipari műemlékek közül sem tudjuk az összeset megvédeni, ki kell választanunk azokat, amelyeket megóvunk. A módszer az érték felértékelésen múlik. Azon, hogy mi miképpen döntünk, mit tekintünk értéknek. Ha úgy tetszik: már nincsenek egységes szabályok, hiszen olyan nagy már ez az örökség, amelyről beszélünk, hogy a határok kiszélesedtek, pontosabban nem tudjuk megmondani, mi az, ami örökségként elfogadható. Minden egyes örökségelemnél saját magunknak kell dönteni, hogyan foglalkozzunk vele. Ez a nagy különbség a régi és a mai megközelítés közt.

Kicsit összegezve: az örökségvédelem – az új paradigma alapján – az értékek egyéni kiválasztása, ami után meghatározzuk a célokat és a módszereket a védelemhez. Magam is azt valom: az érték kiválasztása nagyon fontos, egyben nagyon bonyolult, hiszen nincsenek írott szabályok, hogyan is alkalmazzuk ezt. A megőrzés elmélete nem tudja meghatározni az univerzális szabályokat, meg azokat a formákat, hogyan védjük az örökséget.⁶

Nézzük akkor a rekonstrukciót: ez egy technikai formája a megőrzési tevékenységnek, amit egyedileg kell meghatározni a tárgytól és a körülményektől függően. De a valóság – bonyolultabb, legalábbis a következő négy komponensből ez derül ki. Az első a történelmi műemlék, amely a rekonstrukció tárgya.⁷ A második maga a rekon-

strukció, a technikai módszer, technikai tevékenység a történelmi műemlék kezelésére. Ugyanakkor ott vannak a történelmi műemlék megsemmisítésének körülményei, vagy olyan körülmények, hogy újra kell építeni az adott műemléket. Így legalább ezt a négy elemet figyelembe kell venni a rekonstrukciónál. Vajon megtehetjük, hogy a négyelemes szisztémából csak egyet választunk ki, hármát félre tesszünk? Igen, kiemelhetünk egy elemet, amelyet fontosabbnak tartunk a többinél. A másik út, hogy a négyes rendszerben minden egyes elem egyenértékű és kapcsolódnak egymáshoz, tehát mind a négyet számításba vesszük a döntéskor, hogy mi-féle cselekvést is alkalmazzunk. A múltban maga a műemlék volt a fontos, egyedi történelmi dokumentumként, vagy művészeti értéként kezelték. Most úgy döntöttünk – ez az európai megközelítés –, hogy a műemlék minden aspektusa lényeges, a létezése, a formája, a megvalósítása, hogy milyen környezetben van, mi a funkciója és sorolhatnám még. Ilyen széles hozzáállást kell alkalmaznunk a műemlékeknél. Analizálnunk kell mind a négy elemet.

Most rátérek arra, mi a különbség a történelmi romok és a mai romok között. Minden történelmi emlék rom, amely már nem teljes. Sorolhatunk romokat az ősi korokból, különböző helyekről, a Stonehenge-től egészen a mostani várakig. Ezek mind romok. De vannak kritériumok, amelyek alapján mégis különbséget lehet tenni köztük. Mikor lettek romokká? Mi okozta a romlásukat? Milyen információk van az eredeti épületekről, egyáltalán mit tudunk róluk, a formájukról, tudunk-e valamit az építőjükről, milyen állapotban vannak most, mikor építették, és így tovább, ezek nagyon fontosak. Remélem, egyetértenek velem, hogy ezek alapján azért különbséget lehet tenni rom és rom között, vagyis a jelenlegi romok és történelmi romok között. Hogy hazai példát hozzak: Varsóban az ott élő emberek városként emlékeztek a városra, a történelmi romok az élő generációk emlékezete előtt alakultak ki. Azt viszont senki sem tudja, hogyan néztek ki a középkori várak, hiszen háromszáz éve dőltek romba, senki nem emlékszik rájuk tárgyként, csak romokként. Az élő emlékezet, vagy az élő emlékezet hiánya is adja a különbséget. De az okok is, amelyek a mai romok esetében sokszor szándékosak, mert emberek okozták a háborúkban. Esetleg a természet, áradások, földrengések. A történelmi romok esetében ez egy hosszadalmas és természetes folyamat, több száz év kellett hozzá. Van más eltérés is a fogalmak között. A mostani romoknál az eredeti épületekről csak-

nem mindent tudunk, jól dokumentáltak, képek vannak róluk. Míg a történelmi romok esetében kevés a dokumentáció, vagy nincs is. Tehát hogyan is foglalkozunk a romokkal? A jelenlegi, kortárs romok esetében ez egy nem természetes, időszakos állapot, mert a természetes állapot maga a komplett épület, amelyről részletes információink vannak. Ám a történelmi romok esetében a romlás egy hosszadalmas, természetes folyamat, és természetellenes lenne újraépíteni, befejezté tenni, különösen, ha nincsenek részletes információk az eredeti állapotáról.

Úgy összegezhetném: a kortárs romokat újra lehet építeni, de a történelmi romokat, ezeket az emlékeket romként kellene megőrizni, és nem tudjuk elfogadni, hogy a történelmi romokat újraépítjük. Lengyelországban van egy olyan tendencia, hogy újraépítik a történelmi romokat. Én ezt nem tartom elfogadhatónak. Miért próbáljuk újraépíteni ezeket? Miért nem tartjuk elfogadottnak a romokat? A rom az nem egy komplett, nem befejezett technikai állapota a tárgynak, a rom az a romlás folyamatában van. Vélhetően nem világos a köz számára, hogy mi a rom, nem tudják, mit látnak, lehet, hogy a nagyközönség azt szeretné, hogy világos legyen, amit lát.

De, amikor romokkal foglalkozunk, mind-egyik koncepció arra irányul, hogy csökkentjük, vagy teljesen kiiktassuk a negatív vonásokat. Tehát a történelmi romok konzerválási problémája két ellentétes célt vesz figyelembe. Egyfelől próbáljuk védeni a romot úgy, ahogy van, mint történelmi elemet, másfelől a negatív elemeket próbáljuk kiiktatni. Hogy melyik lesz az erősebb? Ezt kell eldöntenünk. És mit kell csinálnunk? Meghatározni a tárgy teljességét – hogyan is nézett ki ez az épület – anélkül, hogy teljesen újraépítenénk. Arra ösztönözzük a tulajdonosokat, a használókat, hogy a történelmi romokat tartsák meg. Nagyon fontos, hogy új funkciókat lehet bevezetni úgy is, hogy közben nem kell hotellá alakítani egy romot. Különbő tevékenységeket lehet indítani egy történelmi környezetben anélkül, hogy újraépítenénk. Természetesen sokkal bonyolultabb ez, mint eladni egy magánszemélynek, aki majd hotelt csinál belőle. Az autentikusság és az integritás alapján értékelni tudjuk ezt a négy elemet, amely a történelmi romokra vonatkozik.

De itt van nekünk még az anasztilózis fogalma, amely nagyon széles körben elterjedt. Az én egyetememen, Lengyelországban mi a restitúciót használjuk az újraépítésre, újjáépítésre. Az anasztilózis az újraelakítása, újraépítése az eredeti részeknek, ez csak a történelmi, ősi tárgyakra vonat-

kozik, amelyek hatalmas kövekből épültek, és ami fontos, hogy megengedettek a kis hozzátoldások. A restitúció során újjáépítünk történelmi épületeket sok szétszóródott eredeti elemből. Mint a varsói királyi vár esetében. Itt szándékos rombolás történt, de az egész háború alatt, háború után az emberek összegyűjtötték a részeket. Nagyon jó leltáraink voltak ezekről a darabokról, és végül is egy új épület lett a királyi vár, noha nagyon sok kódarab eredeti, és a belsők is eredetiek. Eredeti elemek használatával újat építettünk. De számos példa van a történelmi rom tönkretételére az újjáépítéskor. Ez a kép, amelyet mutatok, szintén Lengyelországban készült, itt a vár büszke tulajdonosa. Természetesen mindig találunk építésszt, művészettörténésszt, aki támogatja az ilyen ötletet. A hatóság is támogatta, a helyi közösség, az újságírók is. Bizonyos építésszek voltak csak ellene. Mi is harcolunk az ilyenek ellen. Tehát biztos, hogy ilyen lehetett az eredeti? Nyilván nem. Van benne garázs, uszoda, partik zajlanak ott...

Végül essék szó a rekonstrukcióról és a világörökségi listáról. Elfogadható felvenni a világörökségi listára teljesen újraépített örökséget? Elfogadható-e újraépíteni olyan örökségeket, amelyeket már felvettek a listára? Varsó le volt rombolva, újjáépítették és felvették a világörökségi listára. Nem mint történelmi dokumentum került fel, hanem mint egy példája a megfelelő rekonstrukciónak.⁸ A mostari híd: a világörökség része lett, aztán újraépítették.⁹ Hiroshima nincs újjáépítve, de felvették a listára.¹⁰

Tehát összegzésként: a rekonstrukció elfogadható lehet, ha lerombolt emlékekkel van dolgunk, de rombolás körülményeit figyelembe kell venni. A rekonstrukciónál kulcsfontosságú, hogy megvizsgáljuk, milyen értékeket fog hordozni a rekonstruált műemlék. Ezért nagyon fontos elemzést készíteni. Szerintem nem kell egy rekonstruált emléket kizárni a világörökségi listáról, elemezni kell, milyen állapotok vannak ott, és nem kell egyből dönteni. Lengyelországban sok évvel ezelőtt elkészítettük a történelmi romok listáját. Nagyon fontos ez a dokumentum mostanában is, mert így könnyebb egyeztetni a hatóságokkal, a tulajdonosokkal. Védettek ezek az emlékek. 2020-ban az ICOMOS nemzetközi tudományos bizottsága konferenciákat fog szervezni Firenzében és Krakkóban is a romok védelméről. Remélem, hogy akkor majd az elveket illetően sikerül az új dokumentumokat elfogadtatnunk.

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 27.)

Kiemelt szakirodalom:

- Szmygin, Boguslaw: *Semiotics in Analysis of Monuments*. (post doctoral thesis) Faculty of Architecture at the Technical University of Krakow, Krakow 1991.
- A régészeti örökség gondozásának és védelmének karta, 1990.
- Az épített környezet védelmének és restaurálásának alapelvei (Krakkói Karta), 2000
- Az ICOMOS quebec-i közgyűlésének nyilatkozata a hely szellemének megőrzéséről, 2008
- Szmygin, Boguslaw (ed.): *Examples of Heritage Assesment System. International Scientific Committee of Theophil*. Del Bianco Fundatione – Lublin Univesity of Technology, Florence – Lublin 2015.
- Szmygin, Boguslaw – Fortuna-Marek, Anna –Siwek, Andzrej: *Assessing the Values of Heritage in Smart Value System*. Lublin University of Technology, Lublin 2018.

JEGYZETEK

1. Észak-Szíria ókori falvai, Krak des Chevaliers és a Szaladdin Citadella, Aleppo, Palmyra Damaszkusz, Boszra.
2. 2014-ben felkerültek a World Monuments Found veszélyeztetettségi listájára. 2015-ben az Iszlám Állam elfoglalta Palmyrát.
3. Dél-szláv háború, 1993, a mostari híd pusztulása
4. Katmandu jelképe, a Drahara-torony összedőlt
5. Krakkói Karta, 2000 – az épített környezet védelmének és restaurálásának alapelvei
6. Az ICOMOS quebec-i közgyűlésének nyilatkozata a hely szellemének megőrzéséről, 2008
7. Examples of Heritage Assesment System. B. Szmygin, International Scientific Committee of Theophil, 2015.
8. A földig rombolt Óvárost és a Királyi Palotát a II. világháború után rekonstruálták. 1980-ban felvették a világörökségi listára
9. 2005.
10. 2015.

A ROMOK VILÁGA

Meggyesi Tamás

Okleveles építészmérnök (1960), DSc (1994), Ybl díjas (2004), Hild János díjas (2005), Széchenyi- és Szentgyörgyi Albert díjas (2007). A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Urbanisztika Tanszékének professzor emeritusa, a Corvinus Egyetem Tájépítészeti Karának előadója. A szombathelyi Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem elnöke 1993-2011 között.

THE WORLD OF RUINS

The study describes the phenomenon and types of *ruin-ness*. It is worth distinguishing the ruins from the *chaos* because the ruin is always a disintegration, “degradation” of some sort of ordered thing, which presupposes a preceding, orderly state. However, chaos may be more sympathetic in many ways because it can turn into anything else. In his recent work, Ferenc Cságoly explains that today’s architecture is captured in an irresistible attraction to the fascination of ruin-ness and chaos. There is demand for buildings that represent a particular ruin-culture – or, if not, their aggressive presence will ruin their environment. All this, according to Cságoly, shows the devaluation and degradation of our culture today. The era, when balance and harmony were still defining features of architecture, is disappearing. All of this indicates that some pathological features are beginning to dominate our culture as a whole. On the other hand, however, according to Paul Klee’s thoughts, today’s postmodern architectural ruin-culture is *not original* because it is a product of the artificial destruction of our culture. However, the mineral and human worlds are intertwined, and we live the whole world as a unity. And if this is true, it is worth addressing the positive side of the ruins as well. Today, the trend of rebuilding ruins is on the rise worldwide, also putting the issue of *originality* in a different context. It is an open question whether it is better to restore all dilapidated buildings to their original condition and, by doing so, in theory to eliminate the category of “ruin-ness” that is otherwise depressing. Is “ruin-ness” itself a transient category just waiting to be reconstructed?

Péter Reimholz’s beautiful apartment building on Bécsi kapu tér is a *brand-new medieval building*, without reconstructing an – otherwise completely destroyed – old building or following the style of Historicism. Reimholz did not want to rebuild some ruins that had never existed, but to create an authentic medieval and also contemporary building: his work is not restoration but architecture – in the original sense of the word.

The second half of the discussion deals with the topic of rehabilitation. For a long time, I have been interested in the banal recognition that the historic city does not really consist of houses but streets and squares, which, in addition to arranging lands and houses, have a lot more on them. Buildings and outdoor areas form a coherent fabric, that is, a settlement landscape, by assuming the presence of the natural environment, society, history and local culture, in other words the *genius loci*. The street is an independent spatial-architectural entity, which as such represents *continuity*, that is, the *originality of the context*, and independent buildings can only be interpreted in this context. The street is a living, lively relationship that develops in the interaction – in the *dialogue* – between the landscape, natural environment, history, local society, architecture, culture, etc., and would like to be constantly renewed within this field of force while still maintaining its *originality*. The only thing to build on is the *context*: the organic coexistence of elements that make up the street. We could say that *context is the tectonics of the settlement tissue* – and its inorganic state is the *ruined state* of settlement tissue. The question is whether it is possible to take on the ruin-ness as the intellectual (socio-economic) product of our time. Can a new “spirit of the age” emerge from this or do we have to fight it?

Engem nem annyira az egyedi és védett, vagy műemléki épületek sorsa érdekel elsősorban, hanem a *történeti települési táj*. Urbanista vagyok. Ez a szép, mintegy 14 év óta forgalomban lévő kifejezés nagyon sok mindent takar.¹ Jóllehet vitatható, hogy minek a történeti jelző és minek a települési, ha minden település történeti, és minden táj már urbanizált, vagyis már alig vannak érintetlen természeti térségeink. Én mégis a történeti települési tájakról szeretnék beszélni, és elnézést kell kérnem azért is, hogy ha először nagyon filozofikus leszek.

Először is van-e olyan önmagában, hogy ház vagy városrész, vagy egyáltalán léteznek-e a dolgok önmagukban? Kant szerint ez a filozófia alapkérdése, hogy van-e olyan, hogy *Ding an Sich*. Erre szokta mondani *Makovecz Imre*, hogy ez egy „agyhúgykő”. A kérdés felvetése értelmetlen. Ami van, az a tudatunkban van. Ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy egy dolog van, *Martin Buber*, vagy akár *Karácsony Sándor* nyomán inkább használjuk azt a szót, hogy *viszony*. Például a lélek sem egy dolog, nem egy szubsztancia, hanem inkább egy *viszony*, ami köztem és a teremő Urísten között van. Ebben benne van az is, hogy ez a viszony *változik*. De az is benne van, hogy ezt a viszonyt a *párbeszéd* teremti. Mindezt azért bocsátom előre, mert szerintem a települési táj sem valamilyen dolog, hanem inkább ilyen *viszonyok kompozituma*. Mert tapasztalatunk szerint a tájnak is van lelke: ezek a *hely géniuszai*, szellemei, amikről *Hamvas Béla* olyan költőien beszél.² A *települési táj a benne testet öltő géniuszok és az ott élő emberek között fennálló viszonyban létezik*. És, mint a lélek esetében, ez is párbeszéd kérdése – mint ahogy az élet kérdése is az. És, hogy egy klasszikust idézzek: *Möcsényi Mihály* szerint a táj szociokulturális jelenség. Tehát nem dolog, nem tárgy, vagyis nem anyagi, hanem gondolati képződmény. A táj a környezetünk természetes és mesterséges elemeitől független, ezektől kategorikusan különböző valami; a táj – ismét Möcsényit idézve – a *szemlélő által definiált gondolat*.³ Vagy radikálisan fogalmazva: a szemlélő maga hozza létre a tájat.

Örömmel konstatáltam, hogy a 49. Egri Nyári Egyetem rendezvényén *Boguslaw Szmygin* lengyel kolléga előadásában is egy romelméletet vázolt fel. Én is a *rom-ság* jelenségéről és fajtáiról szeretnék beszélni. Milyen érdekes, hogy a *rom* szó a benne van az *elromlik* igében is. Emellett érdemes megkülönböztetni a romot a *káosz*-tól, mert a rom mindig valamilyen rendezett dolognak a szétesése, „leromlása”, ami feltételez

egy ezt megelőző, rendezett állapotot. A káosz azonban sok szempontból szimpatikusabb, mert abból még minden lehet. A fizika *entrópiának* nevezi azt az állapotot, amit én most romságnak nevezek. A való világ is entropikus természetű, és ebbe a világba mi is beletartozunk. Különösen tekintettel a történeti települési tájakra, amik természetéhez tartozik, hogy ha magukra hagyjuk, szétesnek, vagyis a romság, esetleg a káosz állapota felé tartanak. Mi mindent megpróbálunk megtenni, hogy ezt megakadályozzuk, vagyis *negentrópiát* közlünk vele. Ezt azért is hangsúlyozom, mert számomra a romságnak metaforikus jelentése is van. Szerintem ez a kultúra, amiben ma élünk, sőtét jeleit mutatja a romlásnak, vagyis kezd kaotikussá válni. Gondoljunk csak az egyre katasztrofálisabbá váló környezeti viszonyokra világszerte. Indiában például több tucat milliós településen éh- és szomjhalál küszöbén állnak az emberek, 40 fok körüli az átlagos hőmérséklet, és százával lesznek öngyilkosok, mert ezt már nem bírják ki. Egyre vadabb küzdelem bontakozik ki a víz, az energia, a tiszta föld, a tiszta levegő megszerzéséért, ahol most már csak az számít, hogy kinek van ahhoz ereje, hogy ezeket az egyre jobban fogyó értékeket magának megszerezze. De folytathatnánk kultúránk romosodásának más megnyilvánulásait is, mint például a demokratikus értékek világméretű devalválódása. Ezzel csak azt szeretném jelezni, hogy a romosodás egyetemes jelenség, és mi, akik elsősorban a környezet fizikai-építészeti aspektusával foglalkozunk, talán bölcsebben tesszük, ha nem kergetünk álmokat, és tudomásul vesszük, hogy a világ ilyen irányba „fejlődik”.

Nemrég jelent meg *Cságyoly Ferenc* Építészeti és kultúra című nagyszerű kétkötetes könyve⁴, amiben a korunk építészetről szóló fejezetben többek közt azt fejtegeti, hogy a mai építészetet valami ellenállhatatlan vonzalom tartja a romság és a káosz bűvöletébe (*1. kép*). Olyan épületekre van kereslet, amik egy sajátos romkultúrát képviselnek – vagy ha nem, hát agresszív jelenlétükkel környezetüket döntik romba. Szép az, ami úgy néz ki, mintha most bombázták volna le, vagy most döntötte volna össze a föld-rengés. Mindez Cságyoly szerint is mai kultúránk devalválódását, romosodását jelzi, ami szélsőséges individualizmussal párosul. Megszűntek a stílusok, már csak sztarépítészeti van, ami mindennek előtt igyekszik feltűnni, és különbözni a másiktól. Az az időszak, amikor az egyensúly, a harmónia még az építészeti meghatározó jele volt, eltűnően van. Mindez arra utal, hogy valami beteges

1. kép A rom, mint modell a mai építészet egyik irányzatában (Lou Ruvo Center for Brain Health, Las Vegas, USA.
Forrás: Monster4711 on Foter.com CC

2. kép Romváros Kairóban.
Forrás: Francisco Anzola on Foter.com CC BY

vonás kezd eluralkodni kultúránk egészében. De ugyanez vonatkozik a városépítészetre is. Volt régen erre egy zseniális angol kifejezés: *disjointed incrementalism*. Ez azt jelenti, hogy nincs kapcsolat a város elemei között, apró, egymástól független részekre bomlik az egész. Cságoty szerint „*ami a szemünk előtt történik, az a korszak-lem és a hely szellemének a háborúja.*” Máté Zsolt pedig egy helyen azt mondja: „*Soha sem a történeti érték avul el erkölcsileg, hanem a mindenkor jellem erkölce romlik meg, ha múltját kívánja eltörölni.*”

A fentiekkel szemben Paul Klee viszont arra hívja fel a figyelmünket a naplójában, hogy „*Nem lehet elkülöníteni a romokban lévő ember által és a természet által alkotott formákat.*”⁵ Ha így nézem, akkor a mai posztmodern építészeti romkultúra *nem eredeti*, mert kultúránk mesterséges lerontásának terméke. Az ásványi és az emberi világ azonban összefonódik, és a világot egészként éljük meg. És ha igaz, akkor érdemes a romok pozitív oldalával is foglalkozni. A romság tipológiáját talán a háborús romokkal lehetne megnyitni.

Rögtön ezután elgondolkoztat mindaz, amit pl. az egyiptomi, élő, nemrég épített, vagyis újnak mondható városnegyedekben láttam az elmúlt években. Nemcsak itt, hanem az észak-afrikai arab városok zömében is elképesztő kultúrája van *a romosodó környezetnek*. Mintha jól éreznék magukat benne. Bevallom őszintén, látok összefüggést az iszlám életérzés és a romság

iránti nosztalgia, vagy annak elfogadása között. Az iszlám – az eredeti keresztény életérzéssel némileg rokon módon – lenézi ezt a világot, mert úgy véli, hogy ez egy múlandó világ, amit előbb-utóbb úgyis itt kell hagyni. Aki járt már arab városban, az nagyon jól tudja, hogy a romságot nem ideiglenes, hanem természetes állapotnak tekintik (2. kép). Ez a romság sajnos hiteles. Megdöbbentő, amit az ember láthat Kairóban repülőtérrel jövet busszal késő este az óriási, vadozónatűj 5-8 emeletes, sűrűn beépített városrészek között. Van egy egyiptomi építési törvény, miszerint egy új épületre csak akkor lehet használatbavételi engedélyt kérni, ha az összes közművet bevezették. A legtöbb építési vállalkozó azonban valahol abbahagyja az építkezést, mert közben elfogyott a pénze. Beköltözni addig elvileg tilos, de van egy csomó illegális beköltöző, akik este gyertyát (és még isten tudja mit) gyújtanak, vagy a tetőterazon élnek. Ezek a tudatosan, szervezetten épülő új romvárosok.

A fentiektől nyilván lényegében különbözik az a „normális” eset, amikor a romokat történelmi értékük miatt szeretjük és kerülgetjük. A műemléki romok világa: a feltárt, megőrzött és részben helyreállított ókori építészeti együttesek és városok az egyiptomi Karnaktól a római Pompejig, vagy Stenhengetől a Borobudurig. Ma világszerte – nemcsak Diósgyőrön, vagy a Budai Várban – erősödik a romok újjáépítésének tendenciája, és ezzel az *eredetiség* kérdése is más kontextusba kerül. Korábban ennek köszönhet-

tük pl. a Hatsepszut királyné síremlékét, ami nemrég még ugyanúgy hevert romjaiban, mint a szomszéd hasonló síremléke ma (3. kép). De újjáépítve kétségtelenül hirdeti az ókori építészeti szellemét – a turisták legnagyobb örömére. Nyitott kérdés, hogy vajon nem jobb-e, ha minden romos épületet szépen visszaállítunk eredeti épiségébe, és ezzel elvileg megszüntetjük a „romság” egyébként is deprimáló kategóriáját? Lehet, hogy a „romság” maga is csak múlandó kategória, ami csak arra vár, hogy újjáépítsük?

Így vetődik fel a kérdés pl. Varsó óvárosa esetében is. És nem Varsó az egyetlen történeti városrész, amit lebombázott állapotából visszaépítettek (4. kép). A lengyeleknél az Óváros a nemzeti identitás foglalatja volt, így nem lehetett elvárni, hogy a műemlékvédelmi szempontokat a nemzeti elé helyezték. Tegnap volt szó a japánokról is, ahol a második világháborúban majdnem minden szakrális faépület leégett, vagy elpusztult. Visszaépítésük természetes elvárás volt – annál is inkább, mert a fontosabb buddhista és zen szentélyeket egyébként is szokás 15-20 évenként újra építeni. Náluk a hitelesség záloga szellemi tartalom, aminek eredetisége fontosabb, mint az építmények anyagi valósága. A kettő persze nehezen választható el egymástól, hiszen a két tartomány bizonyos értelemben csereszabatos. De ha már itt tartunk, hadd utaljak *Reimholz Péter* szép lakóházára a Bécsi kapu téren (5. kép), amelyik bátran épített fel egy *vadonatúj középkori épületet* anélkül, hogy az – egyébként teljesen elpusztult – régi újjáépítéséről, vagy netán historizmusról lehetne szó. Ezek az esetek engem elgondolkoztatnak, és ha biztos lennék a dolgomban, azt mondanám, hogy talán a *költészetnek* is lehet

szerepe az újkori műemlékvédelemben – feltéve, hogy az *eredeti*. Ez egy sikamlós terület, hiszen a költészet mindig szubjektív, a műemlékvédelem pedig állítólag nagyon is szigorú elvek szerint működik. Reimholz Péter nem az egyébként sem létező romokat kívánta visszaépíteni, hanem egy hitelesen középkori szellemű, de mai épületet hozott létre: műve nem helyreállítás, hanem építészet – a szó eredeti értelmében.

A jelenség szemléltetésére még két olyan példát szeretnék felmutatni, amik nagyobb léptékben vetik fel az eredetiség kérdését. Az egyik egy Fecamp nevű francia kisváros, aminek egyik középkori városrészét éppúgy porig bombázták, mint Varsó Óvárosát. A város csaknem harminc évig kerülgette a kérdést, és nem tudott dönteni. Voltak, akik a régi városrész korhű újjáépítését szorgalmazták a varsói példa alapján, de voltak, akik azt mondták, hogy a régi város feltámasztása anakronizmus lenne: el kell felejteni, és egy mai életérzésünknek és szükségleteinknek megfelelő újat kell építeni. Végül egy – nem tudom hányadik tervpályázaton – egy olyan megoldást fogadtak el és építettek meg, ami leginkább Reimholz Péter épületéhez hasonlít, de városi léptékben (6. kép). Meglepő módon egy kedves, de – bármennyire is anakronisztikusan hangzik, – *vadonatúj középkori városrész* született, aminek azonban már semmi köze sincs a régi utcahálózathoz és telekviszonyokhoz. Az ízig-vérig középkori hangulatú kisvárosról viszont senki sem gondolná, hogy „eredeti”. Különös műfaj, mert elkerüli a díszletépítés, vagy a historizmus kísértését, az építőanyagok és a szerkezetek maiak, és mégis megtörténik a csoda. Egy hangulatos, történelmi és helyenként lépcsős utcákkal és kis si-

3. kép Hatsepszut királynő teraszos halotti temploma Deir el-Bahriban. Forrás: pixabay CC

4. kép Varsó, Piac tér a 2. világháború utáni helyreállítás után. Forrás: archívum

5. kép Reimholz Péter sarokfoghíjra tervezett lakóháza a budai Várnegyedben a Fortuna utca és a Kard utca sarkán. Forrás: Hajdú József

kátorokkal tarkított hely született, ahol érdemes élni. Ez az, amit én a városépítészeti költészetnek tartok. A másik példa egy kis lakótelep a Párizs melletti Evry új város szélén (7. kép). A helynek semmiféle történeti múltja nincsen, de ha ezt a kis telepet megmutatnám valakinek, aki egyébként még soha nem járt Párizsban, bizonyára azt mondaná, hogy jé, ez *olyan mintha* Párizsban lenne. És itt jön elő ismét a *genius loci*, a hely szellemének, a táj karakterének és építési hagyományainak a szerepe, ami szerintem az *eredetiség* valódi kulcsa. Amiről azt állítottuk, hogy az egy viszony, ami csak egy olyan párbeszédben valósulhat meg, amiben az építész, a várostervező *költői vénája* meghatározó szerephez jut. Nagyon jó, hogy az építészet nem csak a romok autentikus megőrzésére vagy visszaépítésére, hanem *a romokban, vagy a települési tájban rejlő potenciális szellemi értékek újra-teremtésére is képes*. Talán ez a romság alkotó értelmezésének legmagasabb szintje.

A romok alkotó „helyreállítás” mellett azért – jelen előadás léptékéhez mérten kitérőként – legalább említést szeretnék tenni a történeti városrészek foghíjainak beépítésével kapcsolatban a gráci Kunsthalle sokat vitatott kérdéséről is. Bevallom őszintén, hogy nekem tetszik. Olyan mértékben botrányos, és ugyanakkor szellemes, ahogy demonstrálja, hogy mi történik, ha jelenkorunk minden udvariasság és alkalmazkodási kényszer nélkül vállalja önmagát. *Olyan eredeti* – mondja a köznyelv, hogy a szó újabb jelentésárnyalatára utaljunk. Talán csak azt lehet a rovására írni, hogy visszaél a történeti városszöveggel, mert azt saját mássága háttereként kezeli. Mintha a régi romjai felett kívánná uralkodni – kimon-

6. kép Fecamp francia kisváros lebombázott középkori eredetű városrésze helyén felépült új negyed. Forrás: archívum

datlanul is arra utalva, hogy előbb utóbb az is át fog épülni. De akkor ő is el fogja veszteni forradalmi ártatlanságát, és egy megkopott kuriózum marad. Nincs szomorúbb, mint amikor egy modern épület megöregszik. Ez nem Reimholz Péter szelleme, mert *”ami a szemünk előtt történik, az a korszellem és a hely szellemének a háborúja.”*⁶ A furcsa az, hogy míg egy régi épület öregedése

7. kép Lakótelep a ‘70-es évekből a Párizs melletti Evry új városban. Forrás: archívum

8. kép Utcalények a térképen: Eger történelmi városmagja. Forrás: a szerző

természetes, sőt, az eredetiség érzését növeli, addig egy modern épület esetében ugyanez szörnyű. Csak a hely szelleme nem tud megöregedni.

Mindezek után előadásom második felében szeretnék visszatérni a városléptékű rehabilitáció témájához. Régóta foglalkoztat az a közhelyszőrű felismerés, hogy a történeti város valójában nem házakból, hanem utcákból és terekből áll, amik amellet, hogy a telkeket és a beépítést szervezik, még sok minden van rajtuk. Az utca tehát egyrészt egy hosszúkás, esetleg változó keresztmetszetű tér, másrészt egy összetett környezeti minőség és élettér, aminek sajátos arculata van. Az építmények és a külső terek úgy alkotnak összefüggő szövedéket, vagyis települési tájat,

hogy feltételezik a természeti környezetet, a az ott élő társadalmat, a történelmet és a helyi kultúrát, vagyis a hely szellemét. Ez a település kollektív tudatalattijának is tekinthető, vagy Szondi Lipót kifejezését használva: az ősök várócsarnoka. Az örökség és a hely identitása arra vár, hogy – ismét a mélylélektan szóhasználatával élve – tudatosítsuk, vagyis párbeszédbe elegyedjünk vele. Ha megpróbáljuk egy jó térképen kivágni ollóval azoknak a telkeknek és épületeknek az összességét, amik egy utca két oldalára szerveződnek, érdekes képet kapunk (8. kép). Olyanok, mintha östengeri lények bukkannának ki a víz alól: gerincük, alakjuk, fejük és farkuk van. Élőlények. Ezért is szeretek inkább *utcalényekről* beszélni.

Az utcát nem szokás így ábrázolni, pedig, ha meggondoljuk, ez sokkal közelebb áll a valósághoz. Az utca nem forgalmi csatorna, hanem élettér. És a tér sem forgalmi csomópont, hanem az utcák kiszélesedése, elágazása, vagy kereszteződése. Az utcalény azonban nem Erscheinung, nem appearance, vagyis nem „látszat”, hanem valami, ami attól van, hogy *számomra jelen van*. És ez a lényeg! Amit a valóságban átélek, az nem statikus városképek halmaza, hanem az *úton lét tere*. És ha már itt vagyunk, szeretnék felháborodni a mai ún. turista-térképek minőségén. Mintha szándékosan torzítanák el a valóságot (pl. azért, hogy egy helyi vállalkozó neve elférjen rajta), ezzel lehetetlenné téve, hogy a térkép alapján nézelődő turista felfigyelhesen az utcák és terek arányaira. Mennyire más pl. Szombathely történeti központjának 19. század elején készült gyönyörű térképe, amin a közterületek befekettítésével láthatóvá válik az utca- és térkompozíció költsége (9. kép). Valójában ez a környezeti minőség hordozza a táj lelkét, a hely szellemeit. Az utca az, amiben mindezek a természeti, történelmi, társadalmi, kulturális, építészeti stb. dimenziók egymással *viszonyba* kerülnek. Az utca önálló téri-építészeti entitás, ami mint ilyen képviseli a *folytonosságot*, vagyis a *kontextus eredetiségét*, az egyedi épületek pedig csak ebben a kontextusban értelmezhetők.

Az utcalények tudománya, a *promenadológia*⁷ úgy kerül ide, hogy a történeti városok is a folyamatos romosodás és megújulás állapotában vannak. Az utca sem valamilyen dolog, nem *Ding an sich*, hanem inkább *viszonyok kompozituma* – ahogy ezt a bevezető ismeretelméleti fejtegetéseink során megfogalmaztuk. Egy olyan élő, eleven viszony, ami a táj, a természeti környezet, a történelem, a helyi társadalom, az építészet, a kultúra stb. kölcsönhatásában – mondjuk ki ismét: *párbeszédében* – fejlődik ki, és szeretne ennek erőterében folytonosan megújulni úgy, hogy közben megőrizze *eredetiségét*. Ha már párbeszédről van szó, hadd emeljem meg a kalapomat a helyi építési előadók és főépítészek előtt, akik sziszifuszi munkával próbálják meggyőzni az építtetőt, hogy környezetébe illő házat építsen. Sokszor tudjuk, hogy ez süketek párbeszédévé is fajulhat. De vegyük tudomásul, hogy az ott élő emberek naív környezeti érzéketlensége éppúgy hozzátartozik az utcalények természetrajzához, mint az utca meglévő arculatának értékrendje. De, ha valós térkép segítségével az építtető is képes lenne látni, hogy hol is van, talán a főépítésznek is könnyebb dolga lenne. A térkép sem cél,

9. kép Szombathely történelmi városközpontjának utca- és térrendszere. Forrás: a szerző

hanem eszköz, hogy lássuk, és *láttassuk*, ami valójában van. Vagyis vegyük komolyan, hogy a környezeti minőség *párbeszéd tárgya*, és nem egyszerűsíthető le jogszabályokra. Ha pedig minden jó szándékunk ellenére az utcába egyre több disszonancia kerül, akkor próbáljuk elfogadni, hogy egy disszonáns világban élünk. Az egyedüli, amire építeni lehet, az a *kontextus*: az utcát alkotó elemek szerves egymás mellett élése. Az utcák szövetét alkotó elemek már nem egészen azok, mint amik voltak: az egészé történő *szerveződés* eredményeképpen új minőségre, *szerepekre* tesznek *szert*, miközben lehet, hogy egy magasabb rendű egészé válnak. Az utca kórusmű, és az egyes elemei nem szólisták! Kimondhatnánk, hogy a *kontextus a települési szövet tektonikája* – azok szervesületlen állapota pedig a települési szövet *romos* állapota. Kérdés, hogy lehet-e vállalni a romságot, mint korunk szellemi (társadalmi-gazdasági) termékét? Kijöhet-e ebből egy új „korszellem”, vagy küzdeni kell ellene? *Disjointed incrementalism*, mint a romság *esztétikája*? Vigasztalásul álljon itt Gaston Bachelard tézise, miszerint „a tér arra való, hogy megszámlálhatatlan bugyraiban összesűrítve őrizze az időt.”⁸ Amihez azért hozzátenném a fordítottját is, miszerint az idő viszont arra való, hogy redőinek folytonosságában feltáruljon a tér – és vele a hely eredetisége. Mert így élnek az utcalények.

És ha már itt tartunk, hadd idézzem Szentkirályi Zoltánt, aki szerint az utca „*az a mód, ahogy az egymást követő tér-sorok számunkra időben kifejlének.*” Magát a teret is úgy definiálja, hogy azt „*...a mozgástartamok összességeként fogjuk fel; a tárgyak közötti távolság megtételéhez szük-*

10. kép Az utcalények sokfélesége a mezei úttól a New York utcáig. Forrás: archívum

séges, a mozgás során átélt vagy átélhető idő tartalmával mérjük; értelmezésében tehát az időbeliségnek tulajdonítunk meghatározó szerepet.”⁹

Az utca azonban nem steril építészeti kategória, hanem élettér. Ennek illusztrálására talán elég néhány képet felmutatni, amik az utcalények el-képesztő sokféleségére utalnak, és aminek igazából nem is vagyunk tudatában. Ezeken is látszik, hogy minden utca történeti jellegű, és mindegyik világosan utal arra a földrajzi helyre, kultúrára és életformára, amiben megszületett. Mert történeti jellegűek New York grand-canon-szerű utcái, a barcelonai Ramblas, Marokko sikátorai, Amsterdam, vagy az a szép mezei út, amit jegyenék, és nem házak kísérik stb. (10. kép). Erdemes fölfedezni, hogy mindegyik egy *személyiség*, ami szerintem az eredetiség egyik megnyilvánulása. Nem kellene-e minden utcát történeti jellegűnek tekinteni – függetlenül attól, hogy milyen régi épületek vannak rajta? Én a történetiségen annak a tájnak, társadalomnak és kultúrának a jelenlétét értem, ami az utcában testet ölt. Jó lenne, ha minden utcát védelemre méltónak tekintenék.

Végül néhány szót egy fontos, és termékeny analógiáról. Ez pedig nem más, mint az *utca, mint színház*. Már Shakespeare is megmondta, hogy „*Színház az egész világ. És színész benne minden férfi és nő: fellép s lép: s mindenkit sok szerep vár életében ...*”¹⁰ A városi terek és utcák mindig is a közélet színterei voltak. Az ókori görög poliszokban pl. a lokális politikai döntések

helyszíne az agora, a demokrácia nyilvános, szabadtéri színhelye volt. Hasonló szerepet töltöttek be a római fórumok, a stadionok és a hatalmas kiterjedésű fürdők. A piacterek is mindig a kommunikáció színterei voltak, ahol nem csak áruk, hanem eszmék és információk is gazdát cserélhettek. A középkori eredetű olasz városok romantikus, apró, lépcsőkkel és sarkokkal tagolt terei összefonódnak a mediterrán városi társadalom barátságos és életvidám mentalitásával; délen az emberek az utcákon és a tereken élnek. Nem véletlen, hogy a reneszánsz életérzés a színházi előadás műfaját közvetlenül is utcákat ábrázoló díszleteknek feleltette meg. A reneszánszban még típus-díszletek voltak; *Sebastiano Serlio*¹¹ fennmaradt tervei szerint (11. kép) a *tragikus* színpadon nagy emberek gazdag házaik kell megjelteni, hiszen a tragédiák előkelő, híres emberekkel esnek meg. A *komikus* színpadnak köznap, egyszerű emberek városát kell ábrázolnia, aminek elmaradhatatlan kelléke a fogadó és a templom, és aminek dűledező tornyán már gyökeret ver a gaz. A *satirikus* színpadon pedig nincsenek is épületek, legfeljebb egy kunyhó, mert itt vidéki, rusztikusan élő emberek élnek, és a színpadot fák, kövek, dombok, virágok és források díszítik. A barokk centralizmus korában különösen fontos szerepet töltöttek be a nagyvonalú és teátrális építészeti együttesek. Ez egyrészt megfelelt a hatalom reprezentációs igényeinek, másrészt kifejezésre juttatták, hogy az abszolút

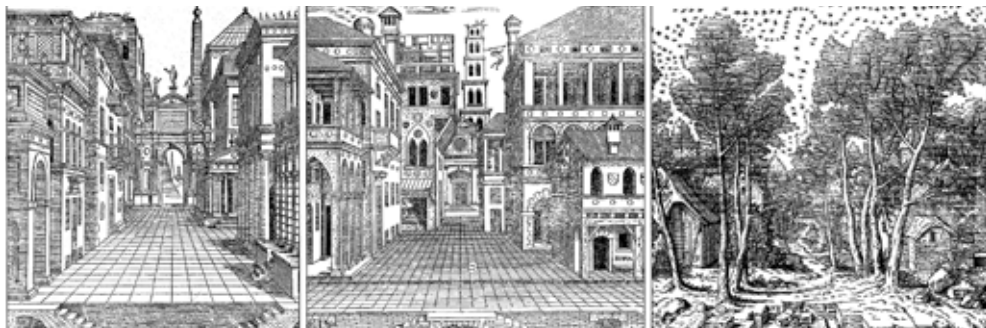
hatalommal rendelkező fejedelem igényt tart a tér ellenőrzésére. Rómában a Domicianus stadionjából lett Piazza Navonát – a festmények tanúsága szerint, de már stadion korában is – több alkalommal előtötték, hogy vízi játékokkal szórakoztassák a népet. Érdeemes lenne elemezni a végigjárható szimmetriatengely mentén sorolt reprezentatív tér együttesek városépítészetét is, amik az egyiptomi monumentális halotti templomoktól, vagy a titokzatos maya piramisvárostól, Theotihuacan-tól kezdve a római császárfórumokon, majd a barokk rezidenciavárosokon át a párizsi avenuek és boulevardok világáig azt igazolják, hogy a térszervezés egyik legfontosabb, eredetileg nyilván szakrális eszköze valójában mindig is az ÚT volt. Hiába, színház az egész világ, és szerepet játszik benne minden utca.

Nagyon tanulságos *Peter Brook*, híres Shakespeare rendező könyvecskéje: **Az üres tér**, ami az alábbi figyelemre méltó mondattal kezdődik:

„*Vehetek akármilyen üres teret, és azt mondhatom rá: csupasz színpad. Valaki keresztülmegy ezen az üres téren, valaki más pedig figyeli; mindössze ennyi kell ahhoz, hogy színház keletkezék.*”¹²

Márpedig „üres színpad” nemcsak színházban van, hanem városainkban is. Színház az egész világ, és valójában az egész életünk a közterületek színpadjain zajlik le. Mikor az ember olvassa ezt a kis könyvet, az az érzése, hogy a színház csak metafora, és valójában városokról van szó. Peter Bruck szerint négyféle színház van: *a halott, a szent, a nyers színház*, és végül egy negyedik, amit ő javasol. A színház szót helyettesíthetjük a várossal is. Mert nemcsak a lakótelepek zöme tekinthető holt városnak, de holttá válik minden történeti város is, ami felnagyított múzeumként üzemel, és ahová csak a turisták hoznak időnként életet. De haldoklanak a már csak mun-

kahelyeket tartalmazó cityk is – nem is beszélve a szuburbánus településekről, ahol az élet a magánvillákba szorul. Ezek a városrészek *belülről romosodnak*. Valaha a szent város képviselte a hely szakrális magvát, egyben a társadalomnak azt a szellemi dimenzióját, ami a többi is élteti. Ez a szellemi tartalom mára sajnos kihűlt. Ide sorolnám a mindenkori hatalom reprezentációját kifejező, szigorú tengelyekre szervezett reprezentatív történeti épületegyütteseket is, amik azt sugallják, hogy vigyázz, mert itt rend van, és ennek megfelelően kell viselkedni. *A nyers várost* ezzel szemben nagyon szeretjük, mert itt végre jól érezzük magunkat: azt csinálhatunk, amit akarunk. Mindent áthat a piac meleg harsánysága, lüktet az élet, kiülhetünk az utcára kávézni, és bámulhatjuk az embereket, mert a város itt valóban színház: a világszínpad része. Ez nem azt jelenti, hogy mindenütt vásári környezetet kell teremteni, de azt igen, hogy meg kell keresni az adott helyen mindazt, ami a közélet színpadait, az utcákat és tereket barátságossá, és élhetővé teszi. Peter Brook a negyedik, számára ideális színházáról azt írja, hogy nem tudja igazán, hogy milyen, csak azt tudja és ajánlja, hogy ebben a *diszlettervezőnek a rendezővel az elejétől kezdve együtt kell dolgoznia*. Magyarul: egy új városrész tervezésénél a közterületek arculata ne utólagos „romtalánítás” tárgya legyen, hanem képezze kezdetől a tervezés, és az építés tárgyát és célját. Miért csak az épületek belső tereinek van belső építésze? Miért nem fogadjuk el, hogy az utcát is megilleti ugyanez? Az utca is belső tér, csak *nyitott tér*, mintegy a közösség élettere. Ha ezt nem tesszük, akkor éppúgy romvárosokat építünk, mint amilyeneket Kairó új városnegyedeiben látni. Csak a romok nem a tetőteraszokon, hanem az utcákon fognak burjánozni. Ez Peter Bruck üzenete, mert

11. kép Sebastiano Serlio: a tragikus, a komikus és a bukolikus színpad (1537). Forrás: archívum

akár halott, szent, vagy nyers várost építünk, a város mindig – jó, vagy rossz – színház marad. Rajtunk múlik, hogy átengedjük-e utcáinkat a természetes romosodásnak, vagy *eredeti élettérnek* tekintjük, ami mindig meg akar újulni.

JEGYZETEK

1. *A történeti települési táj* kifejezés először (historic urban landscape) a *Bécsi Memorandum*-ban szerepel, ami a Világörökség Bizottság kezdeményezésére 2005. május 12-14. között az UNESCO égisze alatt és 59 ország több mint 600 szakemberének részvétele mellett született meg.
2. Hamvas Béla: *Az öt géniusz*. Életünk Szerkesztősége, Budapest 1988.
3. Mócsényi Mihály: A táj és a zöldfelület fogalmi problémái a tájrendezés nézőpontjából. *Településtudományi közlemények* 21. (1968) 66-76.
4. Cságoly Ferenc: *Építészet és kultúra I-II*. Terc Kiadó, Budapest 2019.
5. Herbert Read: *A concise history of modern painting*. Frederick A. Prager, New York 1959.
6. I. Cságoly Ferenc id. mű
7. I. Meggyesi Tamás: Promenadológia. Fejezetek a séta és a lineáris látványelemzés elméletéhez (magyar és angol nyelven) *Építés-Építészettudomány* 41. évf. (2013) 1-2. szám 145-163.
8. Gaston Bachelard: *The Poetics of Space*. (transl. by Maria Jolas) Boston, Beacon Press 1969.
9. Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete I*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1980.
10. Részlet az *Ahogy tetszik* c. darabból, Szabó Lőrinc fordítása
11. 1475-1554; illusztrált építészeti kézikönyve jelentős hatást gyakorolt kora építészetére
12. Peter Brook: *Az üres tér*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1999. (ford. Koós Anna)

AZ ÉRTÉKÍTÉLET TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI A MŰEMLÉKVÉDELEMBEN

A műemlékfogalom értelmezése, a szervezett műemlékvédelem kialakulásának előzményei és változásai a kezdetektől a 19. század végéig

Mezős Tamás

Építőmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, műszaki doktor (1983), CSc (1996), PhD (1996), habilitált doktor (2002), DLA (2008), a BME Műemlékvédelmi Szakmérnöki Szak vezetője. Kutatási témái a klasszikus egyetemes és provinciális építészettörténet, a 19. századi magyar építészettörténet homlokzatképzései és formatani rendszereinek elemzése, az építészetelmélet történet és a műemlékvédelem elmélete és története. Tervezői tevékenysége: elsősorban műemléki épületek kutatását és helyreállításuk tervezését végzi.

E-mail: mezos@eptort.bme.hu

HISTORICAL CHANGES OF VALUE JUDGMENT IN MONUMENT PROTECTION

Interpretation of the concept of monuments, antecedents and changes in the development of organized monument protection from the beginning to the end of the 19th century

Throughout history, the preservation of architectural monuments has proven to be a priority in several periods. Already in the Imperial Rome, in the Middle Ages, or even in the Renaissance, 'legislation' was used to protect the integrity and survival of buildings.

But, in general, these rules 1. did not apply to a specific building selected on the basis of pre-defined criteria; 2. did not define the values of the building, for which the maintenance of good condition was required; 3. values were not recorded; 4. did not define the uniqueness of the monument and its role as a historical document; 5. fines for lack of proper maintenance were outside the scope of construction law, they had no specific role; 6. there was no dedicated organization to provide monument protection.

Two zeniths of the development of European thinking and culture can be highlighted: the emergence of the ideology of Humanism in the 14th century and its continuation in the form of the Enlightenment from the turn of the 17-18th century. The unfolding of humanistic ideas, being formed from the mid-14th century, contributed to the recognition of the values of the past and above all of Antiquity. The discovery of the Laocoön Group on January 14, 1506 also influenced the monument preservation attitude. Experiences confirmed the 19th century notion that artwork found as torso must not be supplemented. This principle is reflected in the late 19th century theory of heritage protection and, indirectly, in the text of the Venice Charter.

In France, intellectuals organizing the Revolution and following the spirit of the Enlightenment soon realized that emotions fueled by the anti-church and anti-aristocratic fervor could destroy important artistic memories of the nation forever. In 1792, the Commission des Monuments Historique was created to collect and care for the artefacts found in the ruins of the demolished castles and churches. The organization, placed under the supervision of the Minister of the Interior, compiled the first list of monuments in 1810.

Already in the early 19th century, such interventions appeared in Italy that had advanced the theoretical approach of the 20th century. The work of Raffaele Stern and Giuseppe Valadier is exemplary. The monument protection principles were summarized by Camillo Boito in 1883. Emphasis was placed on regular maintenance and documentation of interventions, and the methods of restoration and reconstruction were also defined.

The beginnings of monument protection in Hungary also date back to the first half of the 19th century; although the Archaeological Commission was unable to carry out practical monument protection activities, it was given an intellectual platform to introduce domestic historical heritage.

A történelem során igazolhatóan több korszakban is kiemelt figyelmet fordítottak az építészeti emlékek megőrzésére. Már a császárkori Rómában, sőt a középkorban, vagy még a reneszánszban is jogszabályokkal igyekeztek óvni az épületek jogségét és megmaradását.

De ezek a szabályok általában

1. nem egy konkrét épületre vonatkoztak, amelyeket előre meghatározott ismérvek alapján választottak ki;

2. nem definiálták az épület értékeit, amelyek miatt a jó állapotot fenn kell tartani;

3. az értékekről nem vezettek nyilvántartást;

4. nem határozták meg az emlékek egyediségét és történeti dokumentum szerepét;

5. a jó karban tartás elmaradása miatt alkalmazott szankciók nem tartoztak az építési jog keretei közé, nincs speciális szerepük;

6. a védelem biztosítására hiányzott a külön szervezet.

Az európai gondolkodás és kultúra fejlődésének két kiemelkedő csúcspontja a humanizmus eszmerendszerének megjelenése a 14. században, és ennek folytatásaként a felvilágosodásként jegyzett korszak a 17-18. századfordulójától. A 13. század hívta életre az individuum és a természet szerepének a felértékelődését, vagy másként a világ és az ember felfedezését, míg az antik római történelem a hősi magatartást, a dicsőségvágyat emelte piedesztálra, és nem utolsó sorban a szépség iránti igény is ekkor erősödött meg. Az új szellemi irányzat is az itáliai városban született meg, ahol a gazdasági fellendülés és a polgári élet körülményei kedvező feltételeket teremtettek az egyéni szellemi fejlődéshez. Immár a tudás és a műveltség adta az igazi nemességet, ami az egyén cselekvőképességével és szabadság szeretetével társult.

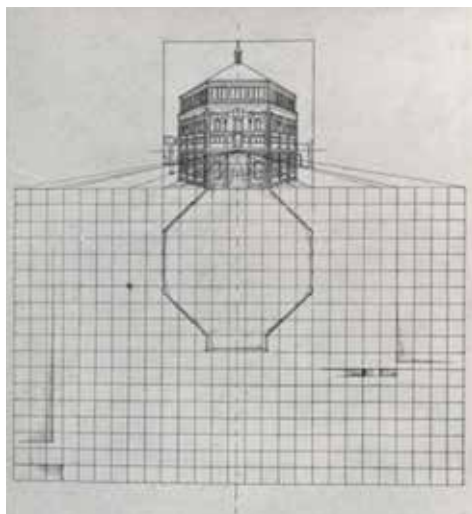
A kor, a 13-14. század fordulójának fontos felfedezése volt a természet szépségének a megismerése és ábrázolása. Ezt megelőzően a trubadúrok, vagy a „Minnesengerek” is hatásosan énekeltek meg az erdő, vagy a tavaszi fuvatot ihletett szépségét, de a perspektíva érzékeltetése nélkül. Vagy, ahogy *Jacob Burckhardt* írja: „*De mindez csupán előtér, távolság nincs benne, még abban a különösebb értelemben sem, hogy a keresztes vitézek elárulnák dalaikban, hogy messze világot jártak be.*”¹ A távlatokat is érzékeltető leírás majd *Petrarcánál* jelenik meg, aki 1336. április 26-án „kedvtelésből” megmászt a közel 2000 m magas Mont Ventoux-t, Provence legmagasabb hegyét. A természet szépségének a felismerése vezetett oda, hogy Petrarca nyomán a ter-

mészeti ábrázolások nemcsak az irodalomban, hanem a képzőművészetben is megjelentek. *Giotto di Bondone* az elsők között a legjelentősebb, aki a valóvilágot bemutató környezetbe helyezte alakjait. A monochrom háttér helyett az ábrázolt alakok természeti, vagy esetleg építészeti környezetben jelentek meg. *Giotto* falképein, a Scrovegni kápolnában, vagy az assisi San Francesco predelláján látható képek valamiféle kezdetleges perspektív ábrázolásban készültek.

A humanista tudósok és gondolkodók az ember lehetőségeinek, mint egyénnek és a társadalom tagjának a lehetőségeit kutatták. Példaként a múlt megismerése felé fordultak, s mindenekelőtt *Platón* és követőinek műveiben ismerték föl azt az erőt, amely koruk problémáinak legyőzéséhez nyújthat segítséget. Természetesen a „pogány” szerzők kultusza nem jelentette a vallásos irodalom jelentőségének csökkenését. Petrarca is lelkesen tanulmányozta *Platont*, *Vergiliust*, *Cicerót*, akiket elsősorban esztétikai mértékkel tekintett követésre méltónak. Ez a szemlélet Petrarca esetében nem homályosíthatta el például *Szent Ágoston* erkölcsi nagyságát és jelentőségét. Az antikvitás iránti érdeklődés nem korlátozódott az auktorok munkáinak a tanulmányozására. A tárgyi emlékek, mindenekelőtt a képzőművészeti alkotások és az építészet, a romjaikban is monumentális művek vívták ki a kései középkor értelmiségének a csodálatát. Amikor Petrarcat költőfejedelemmé választották 1341-ben a Capitoliumon, először szembesült a Forum Romanum és a többi római kori helyszín romjaival és a város egészének az elhanyagoltságával. Levélben szólította fel az Avignonban székelő pápát, XII. Benedeket, hogy térjen vissza Róma² és tegye azt ismét a világ fővárosává, amint a *historiae antiquae* idejében volt.

Itáliában őrződtek meg leginkább a Római Birodalom tárgyi és mindenekelőtt építészeti emlékei. Dante szerint „*Róma falainak kövei mindenki tiszteletére érdemesek*”. A tehetősök körében elterjedt az antik szobrok gyűjtésének a divatja. Így menekülhetett meg az enyészettől *Marcus Aurelius* lovasszobra, valamint *Titus* és *Septimius Severus* diadalíve is.

Talán *Giotto* hatására többen is próbálkoztak a térbeli ábrázolás minél hitelesebb és látványosabb kidolgozásával. A korai reneszánsz első poihisztorainak egyike, *Filippo Brunelleschi* antiknak gondolt épülete, a firenzei Battistero (*1.kép*) megrajzolásán kezdte perspektív tanulmányait, és így építette ki kapcsolatát az „antikvitás” építészetével. A keresztelőkápolnát tökéletes ará-

1. kép Brunelleschi rekonstruált perspektív rajza a firenzei Battisteroról

nyai miatt gondolták az antik Róma alkotásának, holott ez a 11. század második felében, a középkorban épült. Brunelleschi lineáris perspektív technikája nagy hatással volt a 15. század itáliai festészetére és szobrászatára. A lineáris perspektívát a feltételezések szerint a festészetben legkorábban Masaccio alkalmazta a firenzei Santa Maria Novella freskóján (2. kép) 1427-ben. Brunelleschi mester antikvitás iránti érdeklődését nem elégítette ki kapcsolata a keresztelő kápolnával; összesen négy alkalommal járt Rómában, hogy megismerje az ókor emlékeit. 1402-04 között barátjával, a szobrász Donatellóval együtt tanulmányozták a nagyszerű római kori építészet alkotásait. Első firenzei építészeti kísérlete a Piazza SS. Annunziata-n megépített árvaház³ volt, ahol az árkádsor íveit a klasszikusan megformált oszlopfőre helyezte dossierre ültette anélkül, hogy az oszloprend szabályainak megfelelő alakítani tagozatokat alkalmazta volna.

A Vitruvius kéziratot is felfedező Poggio Bracciolini *Historiae de varietate fortunae* című, 1430 körül megjelent negyedik könyvének I. fejezetében írja le a maga korában még látható római eredetű épületmaradványokat Róma városában⁴. Mindkét építészettel foglalkozó kötet gyors európai elterjedésének is szerepe lehetett az antik építészet megismerésében. Még maga a humanista pápa, II. Pius is hordszéken vitette

2. kép Masaccio freskója a Santa Maria Novella templomban. A szentháromság szerkesztési sémája

magát a római vízvezetékek mentén Ostiába és Faleribe följegyezve és lerajzolva mindazt, amit útközben tapasztalt.

A Rómán kívüli ókori világ megismerésében és megismertetésében elsők között kell említeni Cristoforo Buondelmonti firenzei ferences szerzetest, aki utazásai során tapasztalt hiteles élményeit először osztotta meg a nyugati világgal. Bejárta a görög szigeteket, és az oszmán hódítást megelőzően írhatta le Konstantinápoly⁵ (3. kép) építészeti alkotásait. A keleti utazások divatja majdsak évszázadokkal később kezdődött, és tette teljessé az antik civilizáció építészetéről alkotott ismereteket.

3. kép Cristoforo Buondelmonti térképe
Konstantinápoly műemlékeiről

Az antik romok megjelenítésének egyik legkorábbi képzőművészeti példája *Andrea Mantegna* Szt. Sebestyén vértanúságát ábrázoló festménye volt 1459-ből. A szentet egy kompozit római kori oszlophoz kötözve ábrázolja, és a kép hátterre is egy hitelesnek tekinthető természeti környezetet mutat.

A műemléki gondolkodásra is hatással volt a Laokoon szoborcsoport felfedezése 1506. január 14-én. A torzóként megmaradt alkotás kiegészítésére II. Gyula pápa először *Michelangello*t kérte föl, de a mester nem tartotta magát „méltónak” e nagyszerű alkotás „befejezésére”. A pápa felkérésének végül *Sansovino* tett eleget (4. kép). 1906-ban egy építkezés előkészítése során egy szobor jobb alsókarját találták meg. Az ásató régész a töredéket a Vatikán Múzeumnak adományozta, s csak 1960-ban bizonyították be, hogy a szobortöredék a Laokoön csoport főalakjához tartozik. A restaurálás során a töredéket az eredeti helyzetbe illesztve derült

ki, hogy a Sansovino által elképzelt kéztartás eredetileg egészen más volt (5. kép). A tapasztalat megerősítette azt a 19. századi felfogást, hogy torzóként fellelt képzőművészeti alkotásokat nem szabad kiegészíteni. Ez az elv megjelenik a 19. század végének műemlékvédelem elméletében is és áttételesen a Velencei Charta szövegében is⁶.

A humaniorák jeles művelői egyként szorgalmazták az Örök Város mielőbbi megújítását. Talán *Baldassare Castiglione* nevéhez köthető egy 1515-ben keltezett levél, melynek címzettje a pápa, X. Leó volt. „*Tehát szentséges Atya, ne tartozzék Szentséged utolsó gondolatai közé az, hogy gondját viselje annak a kevésnek, ami a dicsőségnek ebből az antik szülőanyjából és az itáliai nagyságból megmaradt, ama isteni lelkek értékének és erényének tanúbizonyságaként, és ami ma is erényre buzdítja emlékezetük által a manapság köztünk élő szellemeket; ne hogy elpusztítsák és megrongálják a rosszakaratúak és tudatlanok.*”

Bizonyára nem függetlenül Castiglione levelétől, a pápa *Raffaellót* – a vatikáni Stanzák neves festőjét – kinevezte Róma antik emlékeinek felügyelőjévé. A felügyelő feladata azonban nem a kijelölt épületek állapotának megőrzése volt. Sőt, már a kiválasztás legfontosabb szempontja sem az épületek építészeti vagy képzőművészeti esztétikai minősége volt. Raffaello feladata azon épületek és maradványok felkutatása volt, amelyek eredeti latin szövegeket találtak. A szövegek másolása és grammatikai elemzése jelentette a 16. században használt latin nyelv megújításának, nyelvtanilag pontosabb tételének a legfőbb célját. Maga Raffaello is tanulmányozta az antik szerkezeteket és a homlokzatképzés szabályait. Számos rajzán és tanulmányán találkozunk alakítani részletek megőrkítésével. Az ismeretek hasznosítását pedig saját házának homlokzati szerkesztése igazolja.

Itáliában a római múlt iránti érdeklődés 1684-ben érte el csúcspontját, amikor az egykori *Herculaneum* területe került az érdeklődés középpontjába. Érdekes, hogy a Kr.u. 79. augusztus 24-én, a Vezúv kitörésekor elpusztult *Pompeii* felfedezése 1599-ben még visszhang nélkül maradt. Csaknem egy évszázaddal később kutatás közben találták meg a közeli *Herculaneum* maradványait. A munkások beestek az ókori fürdő területére. Csakhamar kilenc értékes szoborlelet került elő. Az 1709-ben felszínre hozott első három nőalakot, a két kis és az egy nagy herculaneumi hölgyet (6. kép) ma a drezdai múzeumban őrzik⁷. Ezek voltak az első olyan szobrászati alkotások, ame-

4. kép A Laoköon csoport Sansovino által készített kiegészítése

5. kép A megtalált jobb alkarral kiegészített szobor

lyeket *Winkelmann* tanulmányozhatott. Herculanéumban szisztematikus ásatásokat 1738-ban kezdett *Joaquín de Alcubierre* spanyol hadmérnök. Pompeii feltárásával szintén Alcubierre-t bízták meg. Itt az ásatási munkálatokat 1748 áprili-

6. kép A három herculaneumi hölgy

7. kép Hamilton Palmyra megtalálása c. képe, ahol ábrázolta a háttérben a díszút nagy bejárati kapuját, amelyet az Iszlám Állam pusztított el.

sában kezdték meg. A szobrok és használati tárgyak felszínre kerülése jelentős visszhangra talált nem csupán Itáliában, hanem Európa szerte is. Az egykor elpusztultnak gondolt múlt lázba hozta Európa fiatal értelmiségét.

A 17. század második felében az angol arisztokrácia fiatalság által kezdeményezett itáliai utazás két útvonalat használt. A rövidebbik útvonal (a petit tour) Róma meglátogatása után Nápolyt és a görög gyarmatvárost, Paestumot érintette, majd a két újonnan feltárt település meglátogatása vált az utazás kiemelt célpontjává. A nagy körút során az utazók bejárták Szicília görög és római kori emlékeit, és megismerkedhettek Dél-Itália hétköznapijaival is. Az Itáliát megjárt utazók két társaságot alapítottak. A korábban megszervezett, klub-szerűen működő angol társaságok, a Society of Antiquaries és a Society of Dilettanti tagjai rendszeresen finanszírozták az itáliai, görögországi és közel-keleti felfedező utakat és az ezek során készített, az épületemlékeket dokumentáló kiadványokat. Az egyik legismertebb ilyen publikáció James Stuart és Nicholas Revett „*The Antiquities of Athens and Other Monuments of Greece*” 1762-ben jelent meg. James Dawkins és Robert Wood utazásainak leírását Wood tette közzé a *The Ruins of Palmyra* (1753) (7. a-b kép) és a *The Ruins of Balbec* (1757) című munkájában. Mindkét alkotás hozzájárult a klasszicizmus építészeti formavilágának hiteles kialakításához.⁸

Az École national supérieure des Beaux Arts az első egyetemi szintű építészképző hely volt az oktatás történetében. A képzés tudatos célja az antikvitás – a görög és a római – építészet eredményeinek és alkotásainak a megismerése. A diplo-

mázók közül a legjobbak hároméves királyi ösztöndíjat nyertek Rómába. Ennek a programnak a keretében az egyik első római ösztöndíjas Antoine Babuty Desgodetz volt, aki több tucat épületet mért föl. Rajzait állami költségen publikálták. A kötet⁹ a francia klasszicizmus építészetének egyik legfontosabb kézikönyvévé vált (8. kép).

Itáliában és Európa szerte a római kori emlékek legjelentősebb propagátora Gian Battista Piranesi volt. Szinte megszámlálhatatlan számban rajzolta meg Róma antik örökségének maradványait. A rézmetszeteket saját kiadója gondozásában adta ki. Így lehetett például *Goethenek* is egy példánya az *Antichita Romanae*¹⁰ album sorozatból édesapja kis körútjáról beszerzett emlékeként. A BME Építészettörténeti Tanszékének is több kötete megvan a hatalmas munkának. Színvonalában Piranesi metszetei messze meghaladják Pioggio Bracciolini 1430-as kiadványának rajzait, de érdekes összehasonlítást kínálnak a több mint 300 évvel Piranesi korát megelőző állapotokról.

A 14. század közepétől formálódó humanista gondolatok kiteljesedése hozzájárult a múlt és mindenekelőtt az antikvitás értékeinek felismeréséhez. A korban az egyén, az egyéniség szerepe megnőtt, majd fokozatosan alakult át az értékelés a társadalom, az egyének sokasága jelentőségének a felismeréséhez – „az ember kilábalása a maga okozta kiskorúságból”.¹ *Voltaire*, *Rousseau*, majd *Kant* munkásságának eredményeként létrejött a tiszta tudomány megteremtésének a feltétele. A humántudományok keretei között a múlt racionális megismerésének a lehetősége és a múlt értékeinek a feltárása, ami végeredményben a számunkra fontos építészeti értékek jelentősé-

gének a felismeréséhez is vezetett. Az emberi szellem korlátairól, a gondolat határaitól folytak végelláthatatlan filozófiai viták (9. kép). Megte-remtődtek a szellemi eredmények összegyűjtésé-nek és megismertetésének a feltételei az enciklo-pédisták, mindenekelőtt Diderot és *D'Alembert* munkásságának köszönhetően. Angliában a kor-szak jelentős filozófusa *John Locke* volt, akinek munkássága még Voltaire és Rousseau gondola-taira is megtermékenyítően hatott. Locke nevé-hez köthető a liberalizmus eszmerendszerének a kidolgozása.

Európa történetének két meghatározó szelle-mi áramlata máig ható módon határozta meg vi-láglátásunkat, a társadalomról, a tudományról és persze az emberről, a szellemről alkotott felfogá-sunkat. Az egyén és a társadalom viszonyának il-lusztrálására mindennél többet elmond *Davidnak*, a felvilágosodás festőjének a Horatiusok esküjét ábrázoló képe. Az apa esküvel fogadtatja meg fi-aival, hogy a köztársaság védelmére mindent megtesznek, akár az életük feláldozása árán is. Az anya és a feleségek is pontosan tudják, hogy a három fiatal nem fog visszatérni, de elfogadják (?), megértik, hogy a közösség érdekei előbbre valók az egyén céljainál. (10. kép).

A felvilágosodás eszméinek elterjedésével az építészetben a köztársasági Róma építészete vált egyre inkább követendő példává, s végül a klasz-szicizmusban öltött testet. A filozófiai elvek gya-korlati politikai megvalósításaként indult 1789. július 14-én a francia forradalom.

8. kép Henry Park színezett metszete a 18. századi felmérésről

A Forradalmat szervező, a felvilágosodás szellemiséget követő értelmiség csakhamar felis-merte, hogy az egyház- és arisztokrácia ellenes hevület szította érzelmek hatására a nemzet fon-tos képzőművészeti emlékei pusztulhatnak el örökre. 1792-ben létrehozták a „Commission des Monuments Historique” nevű szervezetet, veze-tőjének *Alexandre Lenoir*t nevezte ki a Konvent.

9. kép Jean Huber, A filozófusok ebédje c. képe (1772), a felvilágosodást szellemileg előkészítők ábrázolásával

10. kép J-L David, A Horatiusok esküje (1784)

11. kép A Thészeusz hajójának dilemmája

Feladata a lerombolt kastélyok és templomok maradványai között fellelhető műtárgyakat összegyűjtését és gondozását jelölték meg. Gyűjtőhelyként a Saint-Denis és Saint-Geneviève apátságok üresen maradt épületeit jelölték ki. A gyűjtemény a nagyközönség számára 1795-ben nyílt meg. A belügyminiszter felügyelete alá került szervezet már 1810-ben összeállította a műemlékek első jegyzékét, majd 1816-ban publikálták a listát; kimondottan azzal a céllal, hogy az itáliai utazások mintájára Franciaországban is megeremterítsék a turizmus feltételeit.

A kor felfogását a tudományról, a múlt alkotásairól egyértelműen bizonyítja *Napóleon* egyiptomi hadjárata. A vállalkozás elképzelt politikai és gazdasági hozadéka egyértelmű a diktatorként működő első konzul számára. Viszont, ha csak ezek a közvetlen hasznát hozó okok vezettek volna a vállalkozás megszervezéséhez, nehezen lenne érthető, hogy miért került az expedícióba több mint 150 tudós? A földrajz, a klíma, a társadalom és sorolhatnánk a diszciplinákat kutatói. Milyen lehetett a 18. század katonai képzése, ha az akkori tisztek alkalmasak voltak arra, hogy fölmérjék és lerajzolják az ókori birodalom nagyszerű építészeti alkotásait? Természetesen nagyszerű és máig használható térképeket is készítettek. Az Egyiptomi Birodalom építészeti alkotásairól készült színezett akvarellek színhelyessége és színhűsége máig biztosítja az egyiptomi színhasználat hiteles megismerését és megértését. A hadjárat legfontosabb eredménye azonban *Champollion* névéhez köthető. A fiatal nyelvész az úgynevezett Rosetta kővön latin és görög nyelven is megtalálta Kleopátra kartusát hieroglif írásjelekkel. Az egyiptomi írás és nyelv megfejtésének első lépését követően számtalan feliratot másolt le, majd élete hátralevő részét az írás megfejtésének szentelte. Az expedíció 1801-ben tért vissza Franciaországba. Tudományos eredményeiket 1809-28 között, 23 kötetben pub-

likálták. *Napóleon* egyiptomi hadjárata tudományos hozadéka az egyiptológia tudományának megalapítása, amint azt a tábornok vállalkozása után megjelent első publikáció igazolja¹².

A pozitivisták szemlélettel az építészeti emlékekről összegyűjtött adatok önmagukban nem biztosították a történeti dokumentumként kezelt épület megőrzésének feltételeit. Már a 18. században felmerült a kérdés, hogy vajon mi tekinthető hitelesnek egy emlék esetében? Görög bölcselek fogalmazták meg először ezt a problémát, ugyanis, amikor a Minotaurus legyőzését követően *Thészeusz* visszatért Athénba, a városiakok a hajót olyan becsben tartották, hogy megőrizték az utókor számára. Igaz, a 30 evezős faszerkezetű hajót nem tarthatták meg változatlan formában. „Az elkorhadt deszkákat és gerendákat időnként újakkal és erősekkel cserélték fel (11. kép). Így, a bölcsnek is ezzel a hajóval példálózottak, amikor a „növekvőről” vitakoztak. Egy részük azt állította, hogy a hajó ugyanaz maradt, más részük pedig, hogy megváltozott¹³.” Tovább nehezíti a kérdés megválaszolását, ha feltételezzük, hogy utóbb még a kicserélt elemeket is megőrizték. Majd, amikor már minden elemet kicseréltek az eredeti hajón, valaki összeállította a megtartott eredeti elemekből a hajót. S vajon ekkor két eredeti hajónk lett? Az antik bölcsek vitája immár közel 2000 esztendő óta eldöntetlen kérdést feszeget. Mi adja az emlékezés tárgyának történeti igazolását? Az anyag, vagy az emlékhöz kapcsolódó történet jelenti a hitelességet? Esetleg létezik az emlékeknek egy olyan immanens tulajdonsága, amely minden építési periódusban jelen van – esetleg változatlan formában –, de mindig jellemzője a műemléki értéknek?

Egy konkrét személynél (személyekhez) kapcsolódó emlék hitelességét az eredeti anyagsága biztosítja. Aligha valószínű, hogy *Gábor Áron* rézágyúja ugyanaz a fegyver lenne egy mai, pontosan elkészített replika esetében, mint ami a '48-as forradalom alatt elkészült ágyú. Ugyanakkor vannak olyan emlékek, amelyek szellemiségükben hordozzák eredetiségüket. Ez az eredetiség nem függ az anyagi azonosságtól, bár ezt a német műemlékvédelem elmélete határozottan tagadja. Példaként a japán gondolkodás eredményeként létrehozott sintoista Ise szentély példáját idézem. A 20 évente elbontott és újra felépített emlék esetében nem az anyagot, hanem az anyaghasználatot (tehát a 8. század óta használt taxont - *Chamaecyparis obtusa*) és az építési technológia alkalmazását tartják a hitelesség kritériumá-

nak. E felfogás szerint a szellem az, ami a történelmi folytonosságot biztosítja.

Friedrich Gilly német építész 1794-ben, Marborkban (ma Lengyelország) hosszabb tanulmányúton ismerte meg a német lovagrend romos állapotban lévő székhelyét. Helyreállítási tervet készített, ám korai halála miatt a megvalósításban már nem tudott részt venni. Többek között *Schinkel* fejezte be a helyreállítást a 19. század közepén. A II. világháború alatt a lovagvár ismét súlyos sérüléseket szenvedett. A lengyel műemlékvédelem gondoskodott a Gilly-Schinkel féle koncepció ismételt helyreállításáról, és a várat 1997-ben a világörökség részévé nyilvánították (12. kép). Nyilvánvaló, hogy azoknak az adatoknak a történelmi hitelessége nem bizonyított, amelyeket a 19. század elején használtak a helyreállítók. Javarást az emlék megismerése és az általános építészeti és szerkezeti ismeretek határozták meg a rekonstrukció módját. Az ismételt helyreállítás alapvetően a Gilly és Schinkel által készített rajzokra és az újabb épületkutatás eredményeire támaszkodva hozta létre a lovagvár ma látható képét.

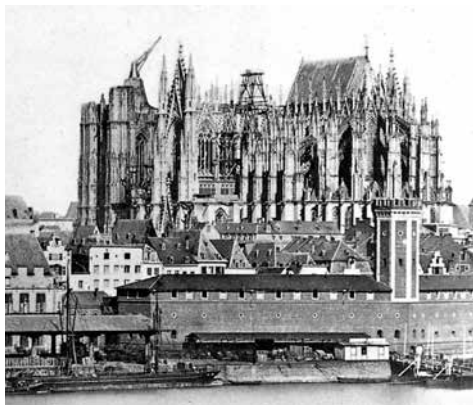
A 19. század kezdetének egyik első műemlékvédelmi problémáját a kölni dóm befejezése körül kialakult vita jellemzi. A gótikus székesegyház építése 1389. elején abbamaradt. A szentély és a keresztház már készen volt, de a déli mellékhajó és a csatlakozó torony befejezetlen maradt. A keresztház előtti főhajó, az északi mellékhajó és a torony építését még meg sem kezdték. Az 1800-as évek elején egyre intenzívebben követelte a város polgársága, hogy fejezzék be a katedrális. A vitában résztvevő német építészek erősen ellenezték a terv kivitelezését. Annak ellenére vallották, hogy nem szabad befejezni a székesegyházat, hogy a korszak már javában elfogadta a klasszicizmus mellett a neogót és neoromán stílusú építészeti megjelenését a városokban. Ismertek

Schinkel-től származó gondolatok, amelyben korának legfontosabb német építészé ellenzi az épület befejezését. Újabb kutatások azonban napvilágra hozták a híres klasszicista építész-től származó, önmagának ellentmondó véleményét is¹⁴. Az újjáépítés szándékát erősítette, hogy előkerült az eredeti homlokzati terv egy része, amely az északi tornyot ábrázolta 1814-ben Darmstadtban. A rajzot megtaláló építész *Georg Moller*, aki maga is tanult Párizsban, s emlékezett rá, hogy látott egy hasonló rajzot egy párizsi gyűjteményben. A Frankfurtban tartózkodó *Sulpiz Boisserée* segítségével sikerült megszerezni az eredeti középkori homlokzati rajz déli felét is, s így már egyértelmű adatok álltak rendelkezésre a munka befejezéséhez. Az eredeti rajz egyébként 1,98x4,57 m méretű volt; ennek publikálása is szinte megoldhatatlan feladat elé állította *August Reichensperger*t, a Dombaumeistert. A katolikus templom építésének befejezése nem csupán a protestáns kölni polgárok számára vált fontossá a korabeli Európában¹⁵. A környező országokból, Franciaországból, a BENELUX államokból, Itáliából, Oroszországból, sőt a tengeren túlról, az Egyesült Államokból, Mexikóból, sőt Argentínából is érkezett adomány az építkezés finanszírozásához. Amikor a tervezett költségvetés 2/3-a összegyűlt, a porosz császár a magánvagyonából pótolta ki a hiányzó összeget¹⁶. Az építés újrakezdésének alapkövét végül 1842. szeptember 4-én tették le (13. kép). A munkák közel 40 esztendő tettek igénybe. Az elkészült mű fölszentelése 1880. augusztus 14-én volt.

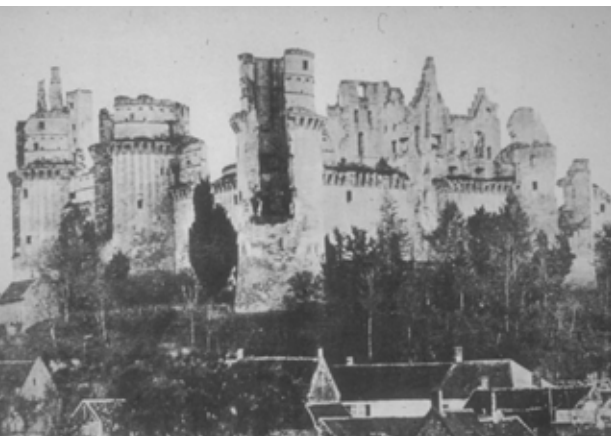
A kölni székesegyház tudományosan is előkészített befejezése nagy hatást gyakorolt a kö-

12. kép A romjaiból kétszer helyreállított Malbork vára. Ma a világörökség része

13. kép A kölni dóm 1842 előtt a Rajna felől

14. kép A romos Pierrefonds

zép kori építészetet kutató építészekre. Gyakorlati és elméleti ismeretekkel felvértezve az egyik legjobban képzett építész volt ennek a kornak *Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc* Franciaországban. „Ha Németország hatalmas munkával vállalkozott a kölni székesegyház befejezésére ... Franciaország sem lehet kevésbé nagyvonalú a nemzeti értékeit illetően.”¹⁷ Le-Duc felkészülten várta a leírtak valóra válását. Több mint egy évtizedet szentelt Franciaország középkori emlékeinek minél pontosabb megismerésére¹⁸. A 26 éves fiatalembert bízták meg a vezalei Sainte Madlaine apátság helyreállításával, ami 1840-1861 között zajlott. A forradalom alatt súlyosan sérült templom a kor ismeretei szerint eredeti állapotában újulhatott meg. Le-Duc több helyütt leírta, hogy az építés befejezését követően az épület további hozzáadott részletei szintén az épület történetének részét képezik, és ezeket nem szabad eltávolítani. Gyakorlati munkássága során azonban az általa vélt „eredeti állapot” visszaállítására törekedett. Purista felfogásának talán leglátványosabb példája a pierrefondsi várkastély helyreállítása. A romos épület látványa – talán fekvése miatt – megragadta III. Napóleon fantáziáját, és 1858-ban megbízta az építést egy részlet helyreállításával, amit vadászkastélyként kívánt használni. A kastély felmérése és részletekbe menő megismerése után az egész együttesre elkészült az elvi rekonstrukció (14. ábra). A császár kívánságára végeredményben a teljes épület helyreállítása megtörtént. Le-Duc beszámolója szerint azoknál a részleteknél, ahol adódott az eredeti állapot visz-

15. kép A Pantheon még meglévő harangtornyai

szállítására, ragaszkodott a történeti állapothoz. Ott, ahol az épület részletei nem tették lehetővé a rekonstrukciót, analógiák alapján oldotta meg a feladatot. Abban az esetben, ha nem talált analóg megoldást, saját ismeretei alapján tervezte meg a hiányzó részletet. Így készült el például a kápolna kapuja is. A császár 1861-ben vette birtokba a kastélyt, ami később kedvenc tartózkodási helyévé vált.

A purizmus, mint a helyreállítás egyik formája Itáliában is számos példát produkált. A városfalakon kívüli Szt. Pál templom csaknem változatlanul megőrizte 6. századi állapotát egészen 1823-ig, amikor is leégett. Az újjáépítésnél igyekeztek az eredeti állapotot megtartani. 1854-ben fejeződött be a rekonstrukció. Talán a legismertebb a Pantheon harangtornyainak a visszabontása volt. A *Bernini* művének tekintett, de valószínűleg *Maderno* és *Borromini* által tervezett és megépített harangtornyok a keresztény templom elmaradhatatlan részének számítottak (15. kép). A római múlt látványának a megőrzésétől viszont idegen motívumot jelentettek a Hadrianus császár által épített emléken. A 19. században, több oda nem illőnek tartott kiegészítéssel együtt eltávolították a harangtornyokat is a templomról. Így vált csaknem hitelesen azonosossá a Pantheon mai képe a római kori eredetivel.

Az itáliai műemlékvédelem már a 19. század elején is produkált olyan beavatkozásokat, amelyek megelőlegezték a 20. század elméleti megközelítését. *Raffaele Stern* és *Giuseppe Valadier* munkássága a század első két évtizedében meghatározó eredményeket produkált. Előbb a Co-

losseum külső falgyűrűjének a megerősítése, különösen a *Valadier* által tervezett, a Forum Romanum felé néző homlokzati szakasz stabilizálása vált példaértékűvé. Szintén Giuseppe Valadier nevéhez köthető a Forumon álló Titus-ív helyreállítása is. Több 18. századi ábrázolás mutatja a romos emléket, aminek kiegészítését Valadier 1821-ben végezte el (16. kép). Ügyelt arra, hogy a beavatkozások megkülönböztethetők legyenek az eredetitől. A kannelúrázott, páros márványoszlopok hiányzó elemét kannelúrázatlan traverinből faragtatta ki. A kompozit fejezet is csak leegyszerűsített formában került az ív homlokzatára. A golyvás főpárkány így távolról hiánytalannak mutatja a diadalív látványát, míg a közelebről szemlélő számára világos, hogy két periódus érzékelhető a homlokzaton.

Az itáliai műemlékvédelem 19. századi elveinek az összefoglalását *Camillo Boito* adta 1883-ban a Mérnökök és Építészek III. közgyűlésén tartott előadásában. Boito hangsúlyozta a rendszeres karbantartás fontosságát, és a restaurálást csak, mint végső lehetséges beavatkozást határozta meg. Restaurálás esetén a Valadiernél már alkalmazott megkülönböztethetőség elvét emelte ki. Elpusztult részletek rekonstrukcióját csak akkor fogadta el Boito, ha elegendő adat áll rendelkezésre a hiányzó elemek érzékeltetésére. Itt is hangsúlyozta a megkülönböztethetőség elvét.

A korábban bemutatott elv szerint a mű fennállása során készült kiegészítések, hozzáadott elemek szintén részét képezik az emlék történeti hitelességének. Boito viszont már olyan megszorítást alkalmaz, hogy a később hozzáadott részletek elbonthatók, ha ezek művészi értéke kisebb, mint az eredeti emléké, s ha ezek a kiegészítések zavarják az emlék egységes érvényesülését.

Boitonál jelenik meg először a beavatkozások dokumentálásának fontossága. Nem tartja elegendőnek az írásos feljegyzések készítését. Úgy véli, hogy rajzban és fotódokumentációban meg kell őrizni a helyreállítás folyamatát.

Az olasz műemléki törvény csak a 20. század elején jelent meg. Boito téziseinek jelentőségét részben az olasz, de a nemzetközi műemlékvédelmi elvek alakulására olyan jelentősnek ítélték a szakemberek, hogy publikációkban csak, mint a „prima carta del restauro” hivatkoztak a dokumentumra.

A boitói Carta megjelenése előtt¹⁹ valószínűleg már Valadier munkássága is ismert volt Európában és bizonyosan hatott *Möller István* felfogására. Möller 1886-os római útjának feljegyzései között látszik egy kis ábra a Colosseum megerő-

16. kép A Valadier által helyreállított Titus ív (1821)

sítéséről. Az elvek később a gyakorlatban megjelentek Möller zsámbéki romkonzerválásánál is.

A hazai műemlékvédelem kezdetei szintén visszanyúlnak a 19. század első felére. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága soproni vándorgyűlésén 1846-ban vetődött fel először egy magyarországi műemlékvédelemmel foglalkozó szervezet felállításának a gondolata. Egy évvel később, Kassán *Henszlmann Imre* kezdeményezte a Magyar Tudományos Akadémia keretei között egy Archaeológiai Bizottmány felállítását. Az 1858-ban létrejött szervezet gyakorlati műemlékvédelmi tevékenységet nem tudott folytatni. Az MTA viszont biztosította az Archaeológiai Közlemények megjelentetését, amely fórumot adott a hazai régiségek ismertetésének. A hazai műemlékvédelem kezdeteinek bemutatása egy következő dolgozat tárgya lehet csak.

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 27.)

JEGYZETEK

1. Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1978. 178.
2. Benedek pápa nem fogadta meg a költőfejedelem tanácsát. Kései utóda, XI. Gergely csak 1377-ben, Petrarca halála után helyezte vissza székhelyét az Örök Városba.
3. Az Ospedale degli Innocenti tervezésére a megbízást 1419-ben kapta meg Brunneleschi. Az építés 1427-ben fejeződött be. A 9 nyílású árkádsor nem jelentett újdonságot a kései gótikus építészet gyakorlatához képest. A szabályos római kompozit

- oszlopok alkalmazása egyértelműen igazolták a mester antik építészeti tanulmányait.
4. Poggii Bracciolini Fiorentini: *Historiae de varietate fortunae Libri Quatuor*. A Bayerische Staatsbibliothekben őrzött 1723-ban megjelent párizsi kiadása alapján pp.1-39.
 5. 1420-ban járt Konstantinápolyban és előtte látogatta meg Kréta szigetét, leírása 1417-ben jelent meg és a szigeteket szintén 1420-ban kereste föl. Andros szigetén megvásárol görög kézírata meghatározó szerepet játszott a humanizmus görögökről alkotott felfogásának alakulásában.
 6. „A restaurálás célja, hogy konzerválja és feltárja a műemlék esztétikai és történeti értékét. A régi állapot, ill. a hiteles dokumentumok tiszteletbetartására támaszkodik és megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik.” *Karták könyve – Műemlékvédelmi, örökségvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest 2011. 17.
 7. Staatliche Kunstsammlungen, Skulpturensammlung Dresden. A három nőalakot először Savoyai Jenő herceg vásárolta meg és Bécsbe kerültek, majd II. Frigyes Ágost szász választófejedelem vásárolta meg a hercegtől és Drezdába szállították a herclaneumi nőket.
 8. A Palmyra épületeiről közölt felmérések csaknem azonosak voltak a 2010-es évek kezdeti állapotáig megismertekkel. Az Iszlám Állam az európai civilizáció iránti bosszútól vezérelve több emléket elpusztított, így a színház szkené fronszának középrészét, a híres kaput, ami Gavin Hamilton festményén is megjelenik, vagy a tetrapylon maradványait.
 9. Antoine Babuty Desgodetz: *Les edifices antiques de Rome dessinés et mesurés très exactement*. Paris 1682. A publikált felmérések alapján lehetett meghatározni azokat az alaktani arányokat, amelyek hozzásegítettek a 19. századi historikus építészet arányhelyes megvalósításához.
 10. Az 1758-ban megjelent metszetsorozat 17 kötet 914 lapot tartalmaz. Piranesi életműve részben posthumus 27 kötetben jelent meg.
 11. Lásd E. Kant: Was ist Aufklärung. *Berlinische Monatsschrift* 1784/12 December
 12. *Mémoires sur Égypte, publiés pendant les campagnes du Général Bonaparte dans les années 1798 and 1799. I-IV*. Institut d’Egypte La Caire, 1798-1801.
 13. Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok – Thészeusz*. (Bibliotheca Classica) Magyar Helikon, Budapest 1978. 26.
 14. Jörg Templer közöl egy Schinkelről 1835-ből származó írást. J. Trempler: *Karl Friedrich Schinkel Baumeister Preußens. Eine Biographie*. C.H.Beck, München 2012.
 15. A híres londoni újság, az Illustrated London News 1843. május 27-i számában rajzokkal illusztrálva számolt be a projekt állásáról.
 16. Közli Astrid Swenson: Cologne Cathedral as an International Monument. In: Rueger, J. – Wachsmann, N. (eds.): *Re-writing German History: New Perspectives on Modern Germany*. Palgrave Macmillan, London 2015. 29-51.
 17. Prosper Mérimée: *Monuments Historiue Rapport au Ministre de l’Intérieur*. Typographie de Firmin Didot frères, Paris 1843. 75–76.
 18. Tíz kötetes könyvsorozatban dolgozta föl a középkor építészeti emlékeinek nem csupán a történetét, de szerkezeti részletekig igyekezett megérteni az építés technikáját és technológiáját. *Dictionnaire raisonné de l’architecture française du XIe au XVIe siècle*. Paris 1854-68.
 19. Az előadás és a tézisek csak 1913-ban jelentek meg Gustavo Giovannoni gondozásában

ÉRTÉKSZEMLÉLET, KUTATÁS, TÖRTÉNETI HELYISÉGBÖNYV – MÖDSZERTAN ÉS EREDMÉNYEK

Krähling János

Okleveles építészmérnök, építészettörténész, habilitált doktor, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területe: az újkor építésze és építészelmélete, történeti épületkutatás, magyar építészettörténet.

E-mail: krahling@eptort.bme.hu

VALUES APPROACH, RESEARCH, HISTORICAL ROOM BOOK – METHODS AND RESULTS

In the Hungarian practice of monument protection, the value inventory plays an important role, which has become one of the basic methods of monument research and a legal instrument in the field of the determination and protection of values. The conceptual and legal framework of the value inventory has changed rapidly and substantially, requiring further reflection and rethinking. This article first reviews the goals and the non-destructive and destructive methods of building archaeology, addressing some of the issues of value approach and research methodology, which can be accomplished through the joint work of a research team working on basis of an interdisciplinary methodology. The correctness of the research methodology requires the documentation method to answer the basic questions of historical buildings and later to be verifiable. In this article, we would like to give answers and suggestions by summarizing a summer university lecture and comparing the practice of the historical room register method commonly used abroad. This method involves the use of a very important non-destructive documentation method, which is not widely used in the Hungarian practice. A more systematic solution to the following problems can be given by applying the method of the historical room register: these problems are later reproducibility and validation of dating and value assessment, its systematic expandability and involving historical structures in the research. Ideally, the left-side pages of the room register, i.e. the page of figures is prepared using an existing building survey, photos and digital augmentation of photos – with references written in a layered way. On the opposite page, fitted to the references, there are the data, status descriptions, and additional researcher notes – date, restoration, evaluation – recorded in the title and status/comment fields, which should meet today's value inventory requirements. The historical room registry assumes a coherent data field and an objective, value-neutral process of recording that is evaluated in a separate process. Data recording can be freely expanded in the same system by entering the results of subsequent researches and hypothetical assumptions. The complete documentation of a given building is supplemented by a roof-structure registry, façade registry and door/window cadaster made in accordance with similar principles. For the roof-structure registry, instead of numbering that reflects the cellular system of rooms, the numbering of main and auxiliary supports, the coding of structural elements and their position (longitudinal or transverse) are included in the references. For the façade registry, the grouping principle is a separation by floors and façade elements, starting from the footing through the separate zones on each level to the roof surface. Door and window cadaster, which is part of the value inventory, requires in-depth historical building structure knowledge, which needs the completion of a unified thesaurus for the future.

The historical room registry – as an inclusive system – can organize the content criteria system of the value inventory in a spectacular form, and it also strengthens the scientific apparatus of monument protection. Although it takes longer time to make records this way, it can be compensated by the demonstrability of basic issues that determine the value of the monument, and by the preservation and archivability of the findings. Therefore, its use also offers benefits in terms of value preservation.

Az értékszemlélet alapkérdése a modern kor műemlékvédelemnek, amelynek alappillérei, elvi megalapozottsága lényegében a 19. század végétől kezdett megszilárdulni, minőségi kritériumai pedig az azóta eltelt időszakban – sokszor a történelmi eseményekhez igazodva – lettek egyre árnyaltabbak és teljesebbek. Ebben a cikkben – a RAMNYE tematikus előadássorozatába illeszkedő előadást összegezve – az értékszemlélet és a kutatómódszertan néhány kérdését járjuk körül. Az egyik maga az épületkutatás, mint fogalom vagy problematika az építészmérnök szemszögéből, amely tagja az épületkutatás művelő művészettörténésznek, régésznek és restaurátorok interdiszciplináris csapatának. A második részben az értékleltárt tekintjük át kritikai megközelítésben: az utóbbi időben tartalmi, fogalmi, jogi keretei elég gyorsan és lényegesen változtak, amely a tisztázódás irányában hat, és kérdéseket vet fel.¹ Ezekre szeretnék a külföldi gyakorlatban elterjedt helyiségkönyv-módszer összevetésével válaszokat, javaslatokat adni, amely egy nagyon fontos dokumentálási mód alkalmazását jelenti, amely kevésbé elterjedt a magyar gyakorlatban.

ALAPVETŐ KÉRDÉSFELTEVÉSEK

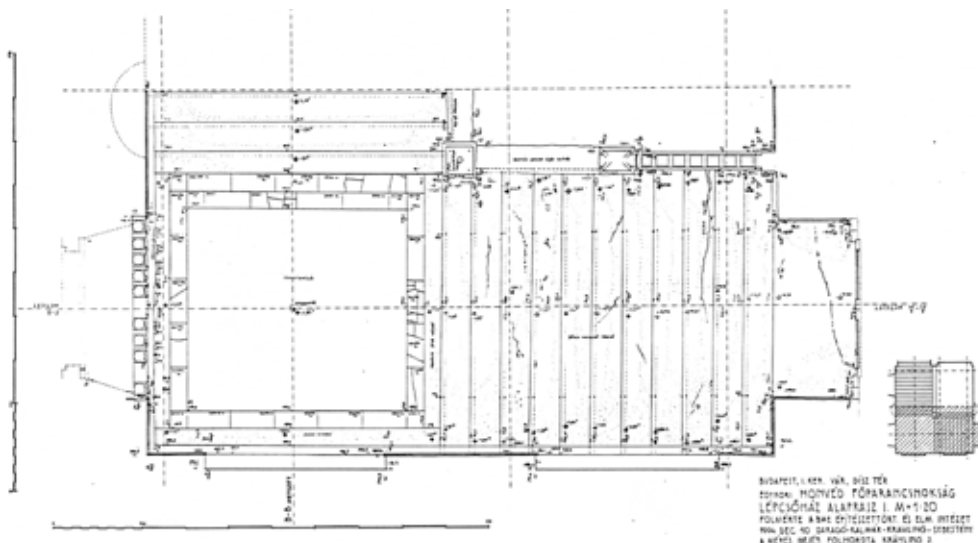
A történeti épületekre vonatkozó kutatás alapkérdése, hogy mit is vizsgálunk, és ezt sokféleképpen lehet feltenni, de általában az alapkérdés az, hogy mikor és hogyan keletkezett az épület.² A datálás alapkérdését a par excellence építésztörténeti kutatásban – úgy is, mint a műemlékként való megtartás előfeltételét – interpretálni, kontextualizálni szükséges a megbízó, az építész (művész) vagy a megvalósító (építő) személye, tágabban a történetileg rétegzett kulturális-társadalmi környezetre összpontosítva. Tovább bővítve a kört, az építészeti mű jelentését értelmezve jön létre – a humán tudományok szempontrendszerének megfelelően – az a narratíva, amely az építésztörténeti kutatás feltárt adatait értelmezi. A művészettörténeti épületkutatás alapelve, hogy az épületet és (művészet) történeti összefüggérendszerét (kontextusát) a művészettörténet kérdésfelvetései mentén sokféle kutatási módszer alkalmazásával vizsgálja.³

Visszatérve az alapkérdéshez, az építés vagy építési fázisok idejének meghatározásához, a kérdésre többféle válasz adható. Nyilvánvaló, hogy az építésre vonatkozó írott és képi források megléte esetén általában elég konkrét válasz(okat) lehet adni az alapkérdésre. Fontos, hogyha vannak ilyen konkrét adataink – ezek ál-

talában elsődlegesen archívumokban lévő források – akkor ezeket lehetőség szerint a teljes épület élettartamra vonatkoztatva hézagmentesen kell feltárni és mindig az épületre kell vonatkoztatni. A források értelmezésének külön módszertana van a dokumentum keletkezésének körülményeitől a részletekig – például a történeti tervi ábrázolások fajtái és jelkulsáinak értelmezése. Ekkor – az épületbe kódolt adatok kiolvasásával – az épületkutatás az építésztörténet forráskritikája.⁴

Ha nincsen építésre vonatkozó konkrét adatunk – és ez a gyakoribb eset – ekkor hangsúlyozottan fontosak az egyéb módszertani megközelítések. Történetileg értelmezve sokáig a mankó tulajdonképpen a stíluskritika volt, amikor egy épület – képzeljünk el egy középkori templomot – korát akarjuk meghatározni, akkor ezt az ismert építési idejű épületek sorába elhelyezve különféle formai, szerkezeti, esetleg építetői, tervezési megfontolások figyelembevételével el tudjuk helyezni. A stíluskritikai vizsgálódás határait egyrészt a rendelkezésre álló referencia minták nem teljes – azaz nem abszolút – volta jelöli ki, amelyet árnyal a helyi és egyetemes viszonya, azaz: a helyi-regionális vonatkozásban rejlő jobb alkalmazhatóság, amely az egyetemes relációban korlátozottabban, sokkal kevésbé érvényesíthető. A szubjektív kutatói hozzáállás azzal teheti bizonytalanná a módszert, ha a felállított stílusrendszerbe illő elemeket jobban figyelembe veszi, mint az abba nem illeszkedőket.

Az adathiány kiküszöbölésére újabb, kutatást segítő adatok nyerésére számos segédtudomány áll rendelkezésre. Az építésztörténet vonatkozásában a legfontosabb a történeti korok kultúráit kutató diszciplína, régészet – mint önálló szaktudomány, amely történeti épületekre vonatkozó alapkérdés megválaszolásában alapvető, és az eddig tárgyalt roncsolásmentes módszerekkel szemben – a hagyományos sztratifográfiai eljárását tekintve – a legkidolgozottabb roncsolásos eljárás.⁵ A német terület egyik meghatározó iskolájának, az építészek eszköztárát előtérbe helyező német épületkutató irányzatnak, közismerten a Historische Bauforschung-módszertannak⁶ kialakulásában a régészet módszereinek átvétele és álló épületre való alkalmazása játszott meghatározó szerepet.⁷ *Feld István* következetesen használja az ását és falkutatás összefoglaló fogalmaként a régészeti feltárást, egyúttal elemzi a falkutatás fogalmának eltérő használatát.⁸ A Bauforschung alapvetően nem roncsolásos módszer, de a régészet eszköztárának épület-szintű alkal-

1. kép Alakhű módszerrel felvett alaprajz (Forrás: Daragó László – Dr. Kalmár Miklós – Dr. Krähling János – Sebestény Ferenc: *Az egykori Honvéd Főparancsnokság (Buda, Vár) diszlepcsőházának alakhű felmérése és helyiségkönyv-rendszerű dokumentálása*. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1994.)

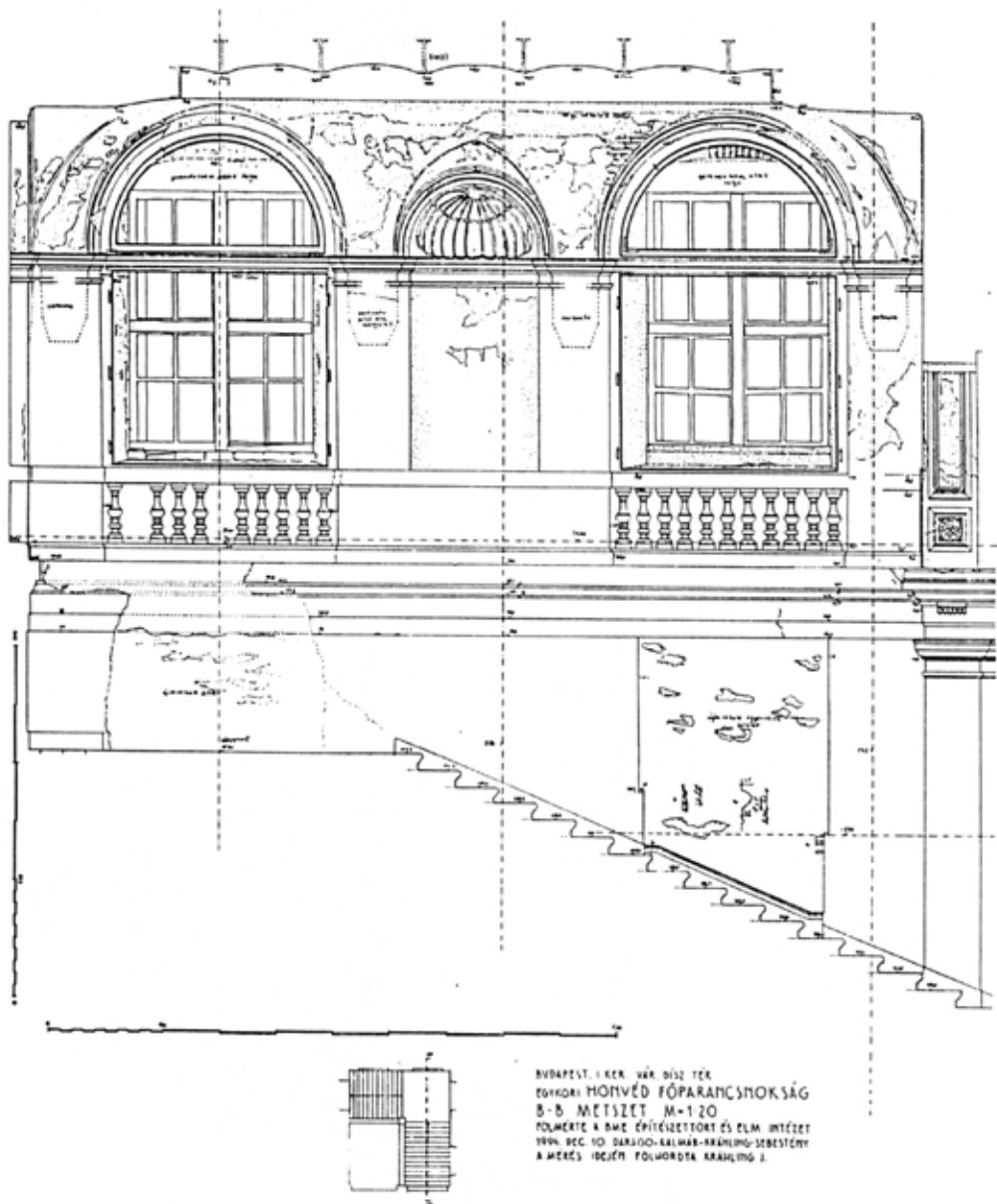
mazása – ezen belül a részletes, lehetőség szerint a teljes időintervallumra alkalmazott hézagmentes történeti szerkezetelemzés – a dokumentálás elmélyült kidolgozását, a „nyomrögzítés”-t veszi át. A módszer elnevezésének magyar fordítása a történeti épületkutatás lehet. *Mezős Tamás* 2008-ban megjelent vita-cikke⁹ megfogalmazása szerint az épületkutatás olyan komplex, team-munkában végzett kutatássorozat, amelynek célja az építés periódusainak tisztázása az épület primer és az írott/rajzolt források szekunder forrás voltával. Épületkutatás-fogalmának roncsolásmentes vizsgálati eszköze a tudományos dokumentáció elkészítése és az alakhű felmérés, továbbá a helyiségkönyv, az értékleltár, a szerkezeti tipológia; roncsolásos vizsgálati eszköze a falkutatás, a történeti anyagtani vizsgálat, a rétegtani vizsgálatok és az épületdiagnosztika.¹⁰

A történeti épületek kutatását kiegészítő természettudományos vizsgálatok technikái és módszerei folyamatosan fejlődnek. E tágas körben az anyagvizsgálatoktól, a geológiától a modern építési, diagnosztikai módszerekig sok eljárást megtalálhatunk (a „fenntartható” roncsolásostól a roncsolásmentesig), amelyeket a mai építőiparban is alkalmaznak. A természettudományos kor meghatározási módszerek lényeges szempontja az elérhető pontosság, amelyek közül a történeti

épületek körében a dendrokronológia elsődleges. Vannak olyan esetek, amikor radiokarbon vizsgálattal is elfogadható eredményt lehet elérni. A roncsolásmentes diagnosztikai módszerek között a termovíziós vizsgálat fejlődése folyamatos, amely immár a lézeres térszkennerre beépítve, három dimenziós adatmezőt létrehozva a közeljövő egyik fontos kutatóeszköze lehet.

A diagnosztikai vizsgálatok célja – akár speciális eszközökkel, akár szemrevételezéssel, megfigyeléssel készül – a teljes objektumra vonatkozó szerkezeti elemzés, amelynek más írott adatok híján alapvető szerepe lehet az építési periódusok meghatározásában és egymásra épülésében, ezek elemzésében. E vizsgálatok eredményeinek kiértékelése végső soron egy relatív kronológia felállítását jelentheti, amely akár az ismert (írott) építési adatok kontrollfolyamataként is értelmezhető.

Az imént vázolt módszertani eljárások közös szemléleti alapja az az elv, hogy mindig az épület a maga fizikai valójában jelenti a vizsgálódás elsődleges célját, az épület az elsődleges forrás.¹¹ Ennek az elvnek a következetes érvényesítése – és az említett rokon tudományterületek interdiszciplináris szemléletű csapamunkája – valamint a tudományosság kritériumának megfelelő alapos és az épülettől független rendszerben el-

2. kép Belső falnézet (Forrás: Daragó László – Dr. Kalmár Miklós –
 Dr. Krähling János – Sebestény Ferenc:

*Az egykori Honvéd Főparancsnokság (Buda, Vár) díszlépcsőházának alakhű felmérése
 és helyiségkönyv-rendszerű dokumentálása. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1994.)*

végzett dokumentálás jelentik a történeti épületkutatás alapelemeit. A humán tudományok szegőéből ezek az elvi kutatói lépések az eredmények történeti összefüggésrendszerbe helyezését, a narratíva megtalálását segítik.¹² Az építészeti-műszaki szakmai megközelítés ebben a történeti szerkezetek iránti érzékenységre, mindenekelőtt az alapos, rendszerezett, a tudományosság igényeit – a reprodukálható érvelésmódot – kielégítő alakhű dokumentálásra és a roncsolásmentes vagy minimális roncsolással járó vizsgálatok alkalmazására helyezi a hangsúlyt. *M. Schuller*, a német Bauforschung-iskola módszerét „épületkriminológia”-ként jellemezte, amely a kifinomult nyomrögzítésre és elemző módszerre utal. A nyomok rögzítése a kutatás tárgyát és célját, a kutatás épület centrikusságát követeli meg, tudományos eszköztárában pedig kiemelt szerepet kap az elemzések fázisokra tagolt, a tárgytól – vagyis az épülettől – független rendszerben elvégzett rajzi dokumentálása, amelynek az alapelvei a régészet gyakorlatából vezethetők le. A régészet kutatási körébe tartozó, álló épületeken végzett roncsolásos kutatás, az „épületrégészet”¹³ az épületkutatásban szereplő rokon tudományterületek között kiemelten fontos.

A történeti épületkutatás a hazai kutatói gyakorlatban korábban inkább a jellemzően roncsolásos eljárásnak tekintett falkutatást jelentette.¹⁴ A nemzetközi (olasz, német) gyakorlatban a falkutatás elnevezése „építéstörténeti falsztratigráfiai vizsgálat”, amelynek módszertanáról jelentős összefoglalások születtek.¹⁵ A nemzetközi gyakorlat szerinti építéstörténeti falsztratigráfiai vizsgálat inkább a restaurátori feltáró módszerek finomságával és dokumentálási igényességével operál, de a restaurátor műtárgy-centrikus szemléletét a teljes történeti szerkezeti épületállagra kiterjeszti (beleértve például a fedélszerkezetet), ezáltal a relatív kronológia felállításának széles és átfogó keretet teremt (1-3. kép).

AZ ÉRTÉKLELTÁR FONTOSSÁGA

Az épített örökség védelmében, értékszemléletnek módszertani megújulásában fontos új irányt jelent az értékleltár bevezetése mind a szabályozó, mind pedig a gyakorlat szintjén.¹⁶ Az értékleltár felvétele ideális esetben a történeti teljes valóját, tömeg- és tér- és homlokzatfelületi kapcsolatait, összes szerkezeti elemét, díszítéseit, berendezéseit, valamint a korábbi épületelemek elpusztult vagy elbontott nyomait tételesen, leltárszerűen, datálással rögzíti.¹⁷

3. kép Belső falrészlet – Cartouche (Forrás: Daragó László – Dr. Kalmár Miklós – Dr. Krähling János – Sebestény Ferenc: *Az egykori Honvéd Főparancsnokság (Buda, Vár) díszlépcsőházának alakhű felmérése és helyiségkönyv-rendszerű dokumentálása*. BME Építéstörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1994.)

Az értékleltár gyakorlatának vannak kérdéseket felvető, továbbgondolásra készítő részei. Az egyik ennek a központi kategóriája, ez az értékfogalom maga. A műemléki érték változik, és jól tudjuk, hogy az értékszemléletünket megalapozó Riegl-i kategóriák önmagukban is részlegesen ellentmondanak egymásnak, a Karták műemlék-fogalma folyamatosan bővült és árnyaltabbá vált. Az érték-fogalom változását az elmúlt fél évszázadban például a historizmus ártértékelése jelzi. Manapság az ipari műemlékek esetében figyelhető meg az értékfogalom jelentős változása.

Az értékleltár értékfogalma az objektivitásra törekvéssel, valamint a műemléket a maga teljességében szemlélő igénnyel párosítva jelenik meg a megvalósítás gyakorlatában, amely végső soron a megtartás melletti döntéssel válik abszolúttá. Mivel az értékleltárba felvett műemléki érték a műemlék további sorsára, megtartására vonatkozóan jelentős hatással van, nemcsak elvi, hanem jogi értelemben is. Felvetődik a kérdés, hogy az érték kinyilvánítása vajon eldönthető-e egy adott kutató adott szemléletet képviselő – számos esetben a helyszínen fogant – döntései alapján.¹⁸ E döntések – visszatekintve az elmúlt fél évszázad műemlékvédelmi gyakorlatára – már ebben az időtávlatban is sokszor az érték-kategória relativitására, esetenként pedig a pusztulást eredményező műhibákra világítanak rá. Ezt a viszonylagosságot is sugallja az az eset, amikor például több kutató vesz fel azonos objektumról egymástól függetle-

nül értékleltárt; ekkor a tartalom, a dokumentálás módszertana és a terjedelem eltér, a gyakorlat azt mutatja, hogy sokszor igen jelentős mértékben. Az értékleltárt a tudományosság felől megközelítve, elsődleges kritérium a kutatással megalapozott tudományos állítás, vagy döntés bizonyításának reprodukálhatósága, a kérdésfelvetés és a válasz kellően bizonyított volta – jelen esetben, hogy mi kerüljön leltározásra és mi nem.¹⁹ Egy adott műemléképület esetében felvetődik az értékleltár folytathatósága (újabb kutatások után, vagy éppen paradigmaváltáskor), amelyet a jelenleg érvényes jogszabály is előír, amelyből a módszertan átgondolásának igénye fogalmazódik meg.

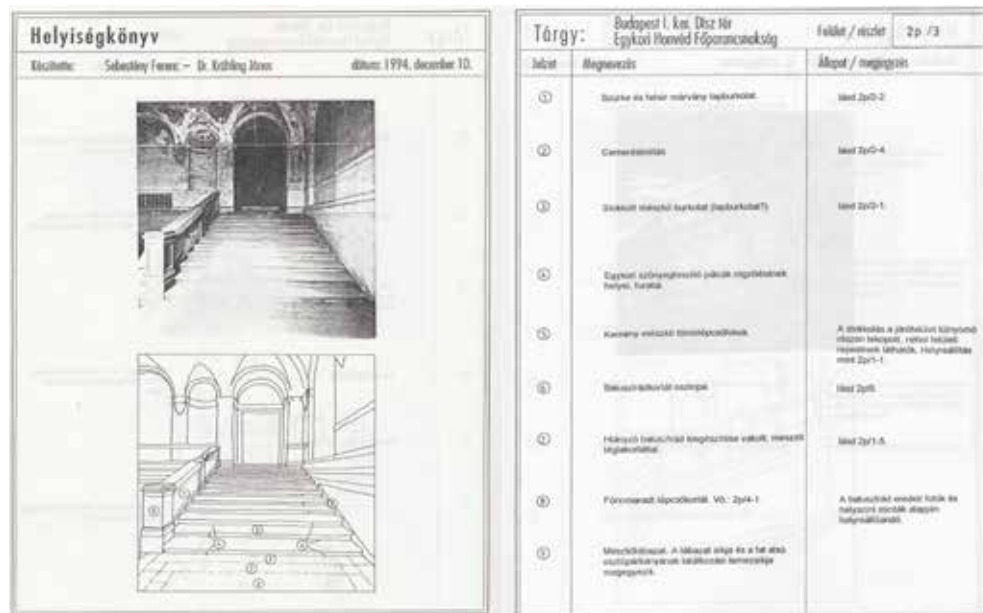
A műemléki érték azonosíthatósága és a tudományos reprodukálhatóság igényét érinti az értékleltárnak a dokumentációs igénye, amely helyszínrajz, felmérési vázlat (alaprajz, homlokzat) és fotódokumentáció alapján rögzíti a felvett értékelemeket. A felmérési vázlat egy nagyon alacsony igénytel megfogalmazott minimumkövetelmény, amely az imént említett tudományos igényű dokumentációs feladatoknak – a validálhatóság okán – nem tud mindig megfelelni. Az esetlegesen bevont, a műemlékvédelem kutatási feladataiban

tájékozott építész bevonása és szakmai kompetenciáinak igénybevétele – a történeti szerkezetismereti jártasság és a különböző léptékű tervrajzok, felmérések készítésének gyakorlata – nemcsak az interdiszciplinaritás, hanem a konkrét helyreállítási-fenntartási munkák megalapozása, tervezése szempontjából is szükséges.

A TÖRTÉNETI HELYSÉGBKÖNYV INDOKOLTSÁGA

Az értékleltár itt felvázolt problémáira egy módszertani válasz a műemlék teljes történeti állapotát érintő dokumentálási módszer, amelyet történeti helyiségbkönyvként ismernek Európa több országának műemlékvédelmi gyakorlatában²⁰ (4. kép).

Az értékleltár jelenlegi jogszabályi megfogalmazása rendelkezik arról, hogy minden felvett értékelem esetében meg kell adni egy egyedi azonosítót, a felvett tárgy megnevezését, leírását, datálását, fotóját, valamint szükség esetén az állapotra, veszélyeztetettségére utaló megjegyzést.²¹ A történeti helyiségbkönyv részben hasonló tartalmakat érint, évtizedekkel korábban kialakult gyakorlattal.²² Ennek előzményét az építéskivite-

4. kép Helyiségbkönyv oldalak (Forrás: Daragó László – Dr. Kalmár Miklós – Dr. Krähling János – Sebestény Ferenc: *Az egykori Honvéd Főparancsnokság (Buda, Vár) diszlépcsőházának alakhű felmérése és helyiségbkönyv-rendszerű dokumentálása*. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1994.)

lezésben is megtalálhatjuk: a 19. század második felében például az úgynevezett leszámítolási könyvek, manapság pedig a tenderterv-készítés során kiadott helyiségkönyv hasonló. A történeti helyiségkönyv lényegében az épület teljes egésze, az épületegységes teljes áttekintésétől (épületegység, épületszárnny, szint helyiség, határoló felület) az egyedi alkotókig tartalmazza az értékleltár követelményeit, alapegysége a határoló fal-(mennyezet-, padló-) felület. *Michael Petzet* szavaival: az épület teljes egészéről rajzokkal, fotókkal és szöveggel felvett, szigorú szabályok szerint összeállított adattár.²³ A célja hasonlóan a magyar gyakorlatban alkalmazott értékleltárhoz: egy adott állapotban rögzített pillanatfelvétel.

Mindezek mellett a lényeges különbség az értékleltárhoz képest: a történeti állag teljességét értékleltártól függetlenül ábrázolja, majd egy külön folyamatban történik a leletek értékelése, és a további teendők meghatározása, amelyet szintén a történeti helyiségkönyvben lehet rögzíteni.

A magyar szakirodalom elvétele foglalkozik ezzel a dokumentálási móddal, arra a véleményünk szerint megalapozatlan nézetre hivatkozva, hogy a történeti helyiségkönyv roncsolásos kutatási módszer lenne.²⁴ A történeti helyiségkönyv alapirodalmának számító *Wolf Schmidt*-féle könyvben semmilyen utalás nincs arra, hogy ez roncsolással járna, sőt kritériumként fogalmazza meg a roncsolásmentességet²⁵, a helyiségkönyv elkészítésének fázisait pedig röviden az előkészítés – adatfelvétel – kiértékelés²⁶ folyamatával írja le, megjegyezve, hogy a fázisok lehetnek eltolva is, illetve több fázisban is felvehető a helyiségkönyv, illeszkedve a kutatás folyamatához, és rögzíthetők a kutatási hipotézisek. Fontos szempont, hogy a különböző értékelési szempontok szerint az adattár bővíthető, és újraértékelhető. Ebben a vonatkozásban említi Schmidt²⁷, hogy az előzetes – restaurátori módszerekkel végzett, minimális roncsolással járó – anyagvizsgálatok, így különösen a dendrokronológia (ha alkalmazható), az anyagtani mintaelemzések, az pigmentvizsgálatok, az organikus adalékok és kitöltőanyagok, valamint a gomba- és rovarkárosodások meghatározását tartalmazhatja a helyiségkönyv, amennyiben azok előtte már rendelkezésre állnak.²⁸

Véleményünk szerint – mivel nincs éles különbség a történeti helyiségkönyv módszere és az értékleltár közt – a történeti helyiségkönyv módszerének alkalmazásával nemcsak a fent említett problémákra (a datálás és az értéknilyánítás későbbi reprodukálhatósága és validálhatósága,

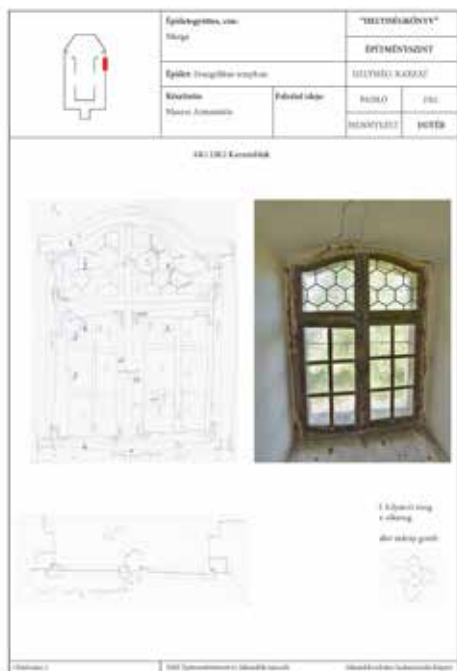
szisztematikusan bővíthetőség, történetiszerkezetek bevonása) kaphatunk megoldást. Az aktuális magyar műemlékvédelmi gyakorlat kívánalmait is kielégíthetjük annyival, hogy az értékelemzést immár az épület egészére vonatkozó dokumentációval végezzük, és annak eredményét a történeti helyiségkönyvben rögzítjük. Ennek fontos hozadéka lehet stratégiai szempontból is a történeti épületállomány dokumentálására. Alkalmazásának feltétele, hogy a történeti helyiségkönyv készítésének harmadik szakaszát, a leletértékelést nem csak a leletegységes egészére, hanem minden egyes felvett objektumára vonatkoztatva kell elvégezni. A látszólag feleslegesen felvett (kevesbé értékesnek gondolt) történeti elemek így rögzülnek, és sokszor éppen ezekkel lesz teljes egy történeti épület periodizációja – ezért később akár fel is értékelődhetnek. Egy adott értékelvétel eljárásban az épület kormeghatározását (továbbá a hozzáépítések és bontások periódusait) segítő eljárások, így a stíluskritikai alapú datálás és az archív források meglétére alapozott kormeghatározás, továbbá a dendrokronológia és más természettudományos vizsgálatok összességében tud abszolút biztos datálást eredményezni. Általánosságban, egy épület egyedi alkotóelemeinek lehetséges – vagy az imént felsorolt módszerekkel nem meghatározható – datálása mellett az építés és a használat komplex elemzése, az építés és a használat folyamatának időbeli lefolyása, ennek rögzítése a datálás kontrollfolyamatát, így tudományos megalapozottságát erősíti.²⁹ Mindezek a megjegyzések a történeti helyiségkönyv állapot/megjegyzés rovatában rögzíthetők (ld. alább).

A TÖRTÉNETI HELYSÉGBKÖNYV MÓDSZERTANA

A történeti helyiségkönyv alkalmazásának módszertanáról gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Elkészítése történhet:

1. műemlék dokumentálás céljából;
2. az épületen végzett roncsolásmentes és roncsolásos kutatások eredményeivel összesítve, archív dokumentumokkal és további forrásokkal összevetve, a látható történeti maradványokat is integrálva;
3. restaurátori munkáknál, kár-felméréssel és helyreállítási (konceptió)tervvel.

A rendszer alapelve, hogy a teljes épületről – benne a padlástérről, illetve a tetőszerkezetről – az egésztől a részletek felé haladva, a határoló falakat (felületeket) alapegységként kezelve, minden

5. kép Helyiségkönyv oldalak – ablak (Forrás: Murga, Evangélikus templom, Maurer Annamária szakmérnök hallgató munkája, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék)

egyes történeti alkotóelem felvételre kerül, A/4-es méretű, szembenéző oldalakon alapesetben balra rajzzal, fotóval a falfelületet ábrázolva, jobbra szöveggel leírva. A szöveges oldal alapegységei, oszlopfejlécei 1. és 2. esetén: az elem egyedi jelzete (szám és betű kombináció), az elem megnevezése (leírása), illetve külön az állapota/megjegyzés az elemre vonatkozóan. Az állapot/megjegyzés fejléc restaurátori kutatások (3. eset) alkalmával kiegészülhet a restaurátori/roncsolásos vizsgálatok, a károk, a tervezett beavatkozás, a felügyeleti szerv állásfoglalása és a tényleges munka feltüntetésével.

Az elem egyedi jelzete, azonosítója a kialakult gyakorlat szerint célszerűen a szintszám (egy számjegy), a helyiség szám (két-három számjegy) és a falfelület (észak felől órajárás szerint abc-ben, külön padló és mennyezet) kombinációjából, továbbá egy sorszámból képezhető. A lényeg, hogy a „kód” logikusan (vizuálisan) követhető legyen, és ne legyen túl bonyolult.

Amint említettük, a helyiségkönyv elve a burkolófelület egységek szerinti leírás. Ez némiképpen ellentmondhat az épület háromdimenziós valóját és az abból fakadó megragadást követő

logikának. Mivel a helyiségkönyv tetszőlegesen bővíthető, célszerű az épület térbeli – három dimenziós mivoltából következő – téralakítási, szerkezeti és használati megfontolásokat egy külön lapon, az adott tércella elején rögzíteni. Ilyen bevezető lehet például a történeti helyiségleltárak összegzése, az építészeti formálásra vonatkozó leírás, stb.

A helyiségkönyvben szereplő legfontosabb adatok: a helyiség funkciója, nagysága, falszerkezete és falazatának anyaga, a falfelületek megnevezése, a verifikált építési adatok. A megjegyzéseknél szerepelnek az épületkutatási szempontok (elfalazott nyílás, építési határ, falkötés hiánya stb.), a korábbi használatra vonatkozó megjegyzések (mi volt eredetileg, mivé alakították), illetve az általános állapotleírás és a károsodások jellege.

A helyiségkönyv-lapok az egzakt leíráshoz jobban illeszkedő, két dimenzióban ábrázolható rendszerben készülnek – ez az absztrahálás hasonlóan magyarázható, mint a két dimenzióban ábrázolt építészeti terv, amely a tervező/felhasználó/kutató számára gondolatban a háromdimenziós épületet jeleníti meg (5. kép).

	Épületgittes, cím: Murga, evangélikus templom		„HELYISÉGGYÖNYV”	
			ÉPÍTMÉNYSZINT	
Épület: Murga, evangélikus templom	HELYISÉG:	F1 - templom		
Készítette: Jauernik Zoltán	Felvétel ideje:	PÁDÓ	FAL	
	MENNYEZET	BŐVÍTÉS		
Véseteg-Foto				
Összeállította:	BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék	Műemlékvédelmi Szakmérnöki Katedra		

	Épületgittes, cím: Murga, evangélikus templom		„HELYISÉGGYÖNYV”	
			ÉPÍTMÉNYSZINT	
Épület: Murga, evangélikus templom	HELYISÉG:	F1 - templom		
Készítette: Jauernik Zoltán	Felvétel ideje:	PÁDÓ	FAL	
	MENNYEZET	BŐVÍTÉS		
Megnevezés		Jel	Állapot/Megjegyzés	
Pádó Általános leírás: Borovi fenyőből készült pad énekeskönyvtartóval, egyszerű kábelkötés lábtartóval és vokális pedálgéppel ellátott. A padok rögzítése két egykörös gerendákra van, mely a külső lábtartó-oidon szorosan felülükkel borovi fenyő bontással (nagy) Énekeskönyvtartó: anyáknál (vagy vinnél) profilozott végű, mely a pedálgéppel. A pedálgéppel a fém mellett egyszerű marítás nélküli kábelkötésű, de hasonló profilus, mint a dróttal 10-oid pedálgéppel. Faragott-festett világosbarna dróttal kábelben, a pedálgéppel magunkkal szorosan kábelben. Bal oldalon összesen 10 pad található, az első pad pedálgéppel ellátott. Az első pad fal mellett oldalon van kapu nyitása. Jobb oldalon 8 pad, és az első 3 pad beforgatott helyzetben, ahol az első pad kapuval ellátott.		P1b P1j	Ellátás a kábel tartókörök miatt különböző mértékben bevitte (átlagos) bel oldalon (szomszéd az oldalon) P1b(1), P1b(2), P1b(3), P1b(4) jobb oldalon: P1j(1), P1j(2) az alaprajzi elhelyezkedésből előző részben padok: bel oldalon: P1b(3), P1b(4) jobb oldalon: P1j(1), P1j(2), P1j(3) Végül a 10. melléklettel (páratlan) (szomszéd) és a fém mellett (szomszéd) faragottak. Koruk 1900 előtti lehet, amelyre főként a pusztos módokból és anyagokból (közvetlenül szőlő kábelkötésű, mintaként nem nyitva) a kábelkötésű, elár neoklasszikus kábelkötésű is található.	
Összeállította:	BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék	Műemlékvédelmi Szakmérnöki Katedra		

6. kép Helyiségkönyv oldalak – templomi pad (Forrás: Murga, Evangélikus templom, Maurer Annamária szakmérnök hallgató munkája, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék)

A helyiségkönyv-lapok baloldala, az ábra-lap ideális esetben meglévő épületfelmérés felhasználásával fotókkal, valamint a fotók digitális kiegészítésével – rétegszerűen felhordott jelzetekkel, esetleg rajzi kiemelésekkel vagy szöveggel – készülnek. (Továbbá, az eredeti fotó külön archiválásával.) A fotóra helyezett „réteg” mindenképpen tartalmazza az elem egyedi jelzetét. (Ez a logika követi a történeti helyiségkönyvnek a számítógép használat kora előtti módszertanát: ekkor előhívott fotók és a ráhelyezett pausz átrajzolás jelenítette meg az elemek értelmezését.)

A helyiségkönyv jobb oldala táblázatszerű, ahol az azonosítóval megjelölt elemhez egy sor tartozik – de a rendszer később további pótlapokkal tetszőlegesen bővíthető. Az elemek egyedi „jelzet”-ét tartalmazó oszlop mellé kerül a „megnevezés”, az elemek szabatos leírása. Az „jelzet” – a színszám, helyiség és falszakasz jelölés utáni – sorszámozása a nagyobb szerkezeti egységből, illetve a falfelületből indul, majd a rögzített berendezések, a mozgatható berendezési tárgyak, a gépészeti berendezések megnevezése követik egymást.

Az „állapotot/megjegyzés” oszlopban szemrevételezés alapján – vagy ha volt, diagnosztikai vagy további restaurátori vizsgálatokkal eredményt idézve – lehet megadni az elem fizikai állapotát, és utalni lehet a beavatkozás javasolt módjára, kiegészítő vizsgálatokra és bármiféle további lépésre a megtartás érdekében. Ugyanebben a mezőben lehet megjegyzések formájában összefoglalni a vizsgált elem építészettörténeti interpretálására, valamint különösen az értékelésre vonatkozó koncepciót. A megnevezés és az állapot/megjegyzés oszlopok szétválasztásában az előbbi a tényszerű, objektív leírást, az utóbbi objektív adatok mellett az adatfelvevő személyes, helyszínen rögzített vagy később megfogalmazott véleményét tükrözi.

Az értékleltárnak megfelelően tartalom könnyen illeszthető, és a megjegyzés rovatban – vagy akár új oszlopban – fel lehet tüntetni a műemléki érték szerinti minőséget. Ezzel létrejön egy koherens adatbázis, amely később a restaurátori, a tartószerkezeti és egyéb diagnosztikai vizsgálatok eredményeivel szisztematikusan kiegészíthető (6. kép).

Adott épület teljes dokumentálása kiegészül a hasonló elvek szerint készített fedélszék-könyvvel, homlokzat-könyvvel és nyílászáró-kataszterrel.

A fedélszék-könyv esetében a helyiségek cél- és rendszerét tükröző számozás helyett a fő- és mellékállások számozása, szerkezeti elemei és helyzetük (hosszanti vagy haránt) kódolása szerepel a jelzetekben. Mivel a tetőszerkezet és a padlás csak nagyon indokolt esetben változik, fontos adatokat szolgáltathat a relatív építéstörténeti kronológiához. A fedélszék-könyvben például rögzítjük azt, hogy milyen ácsjelek láthatók, milyen típusúak a kapcsolatok, és ebből következtethető, hogy hogyan építették össze, vagy változtatták meg, esetleg használtak fel egy korábbi tetőszerkezetet. A homlokzatkönyv tagolási elve a szintek és a homlokzati elemek szerinti elválasztás, a lábazattól a külön szintenkénti zónáktól a tetőfelületig.

A nyílászáró kataszter – ami az értékleltárnak is egy része – elmélyült történeti épületszerkezeti ismereteket igényel, amely a jövőre tekintve egy egységes thesaurus összeállítását igényli.

A nagyon fontos, és a mai gyakorlatban is alkalmazott elv, hogy a műemléki érték kutatása során előnyben kell részesíteni a roncsolásmentes módszereket.³⁰ A szabályozásból kiolvasható, hogy a különböző kutatási fázisok közt az eredményeket folyamatosan dokumentálni és kiértékelni szükséges. E kutatási módszernek különösen érzékeny része a roncsolásos kutatás – közismertebb nevén a falkutatás. Mivel itt az

épület meglévő történeti állagának egy része megsemmisül, fokozott követelmény a módszertan kifinomultsága és az imént említett tudományos kritérium, a reprodukálhatóság, a nyomok megőrzése és a helyreállítás tervezésében való felhasználhatósága. Az értékleltár folyamatos bővítése és a kutatási napló önmagában nem adnak kielégítő módszertant e folyamat tudományos kritériumok szerinti elvégzéséhez.

Ebben a fázisokra bontott folyamatban lehet további hatékony eszköz a történeti helyiség-könyv módszertana, kiegészítve egy alakhűséget biztosító digitálisan támogatott rajzi dokumentálással.

A TÖRTÉNETI HELYISÉGBŐKÖNYV ÉS AZ ÉRTÉKLELTÁR ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Az összevetés megmutatja, hogy nagyobb időráfordítása ellenére a történeti helyiségkönyv – mintegy befoglaló rendszer – látványos formába rendezője lehet az értékleltár tartalmi kritériumrendszerének, és a műemlékvédelem tudományos apparátusát is erősíti (1. táblázat) Rögzíthet olyan épületrészeket, amely másképpen elveszne a későbbi kutatógenerációk számára. Használata ezért az értékmegőrzés szempontjából is előnyökkel jár.

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 28.)

	Történeti helyiségkönyv	Értékleltár
Tudományos szerepe	értéksemleges, illetve az érték meghatározása mellé a teljes épület adattartalmát rendeli	korlátozott, mivel az éppen akkor érvényes értékfogalmat érinti
Tartalma	teljes igényű áttekintést ad, fő célja a dokumentálás	alapvetően csak az értékes elemekre koncentrálnak
Módszertani szerepe szerint	roncsolásmentes	roncsolásmentes
Folytathatóság:	könnyen bővíthető ugyanabban a rendszerben (építészeti tervek, későbbi kutatások)	sokféleség a dokumentálás rendszerében – nem kedvez a bővíthetőségnek
Időráfordítás	nagyobb, ami hátrány (ez a műemléki érték megmentésével kompenzálódhat)	kevesebb, ezért jobban elterjedt
Jogszabályi szempontból	önmagában nem kötelez, egy döntési folyamat része	kötelezettséget jelent a felvett tárgyak szerint
A műemlékvédelem gyakorlata szempontjából	A kárfelvétel (és a javítás koncepcionális javaslata) is része a dokumentálásnak	A károokra és a fenntartásra utal, javaslatot tesz

1. táblázat A történeti helyiségkönyv és az értékleltár összehasonlítása

1. Az értékleltárra vonatkozó kutatói értékeléshez v.ö.: Krähling János: Az értékleltár az építészettörténsz szemével – kérdések és lehetőségek. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk): *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. RÉKE, Budapest 2018. 143-152.
2. Großmann, G. Ulrich: *Einführung in die historische und kunsthistorische Bauforschung*. Darmstadt 2010. 8.; Schuller, Manfred: *Building Archaeology*. ICOMOS 2002. 7.
3. Großmann 2010, 9.
4. Großmann 2010, 10.
5. A régészetről, mint rokon tudományterületről ld. Grossmann 2010, 28 skk.
6. A Historische Bauforschung (Történeti épületkutatás) módszertanában alapvető Schuller 2002. idézett műve.
7. Gerkan, Armin von: Die gegenwärtige Lage der archäologischen Bauforschung in Deutschland. *Zentralblatt der Bauverwaltung* Vol. 44. (1924) Nr. 44. (29. Oktober 1924) 375 skk.; Schirmer, Wulf: Das Bauwerk als Quelle. *Architectura* Vol. 24. (1994(1995)) No. 1/2. (Das Bauwerk als Quelle) 323.
8. Feld István: Kutatás-dokumentálás-rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle* 1999/1-2. 27-56., itt 27.
9. Mezős Tamás: Épületkutatás-Bauforschung-Building Archaeology-Archéology du Bati. *Műemlékvédelem* Vol. LII. (2008) No. 6. 376-388.
10. Mezős 2008. i.m. 380 skk.
11. Schuller 2002, 7.; Großmann 2010, 10.
12. Großmann 2010, 9.
13. V.ö.: Belting, Hans – Dilly, Heinrich – Kemp, Wolfgang – Sauerländer, Willibald – Warnke, Martin. (eds.): *Kunstgeschichte. Eine Einführung*. Reimer, Berlin 2008.
14. A hazai módszertani megújulás szempontjából nagyon fontos szerepe lehetett volna a Bauforschung első jelentős, európai rangú monográfiájának, a regensburgi dómon végzett kutatások hazai bemutatásának az OMvH-ban 1993 áprilisában. Bár az eredeti német kötet egyes fejezeteit a Műemlékvédelmi Szemle 1993/2-es száma magyar fordításban is bemutatta, a bevezetőben a szerkesztőség felhívta a figyelmet arra, hogy mekkora a különbség a bajor és a magyar gyakorlat között: míg ott az alakhű felmérésen alapuló elemzésből áll össze az építéstörténet, nálunk a megelőző falkutatással történik az épület kutatása. Ezzel szemben ekkor a falkutatásnak már régen kialakult gyakorlata volt a német területen, vö. pl. Großmann, G. Ulrich: *Einführung in die historische Bauforschung*. Darmstadt 1993. IV. fejezet. Az egyetlen hazai módszertani összegzés: Dávid Ferenc: A falkutatások szerepe a műemlékhelyreállításokban. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1977*. Budapest é.n. [1978].
15. Mader, Gert Thomas: *Angewandte Bauforschung*. Darmstadt 2005.; Doglioni, Francesco: La ricerca sulle strutture edilizie tra archeologia stratigrafica e restauro architettonico. In: Francovich, Riccardo – Parenti, Roberto (eds.): *Archeologia e restauro dei monumenti. (Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti. Sezione Archeologia.)* Università di Siena, Siena 1988. 223-247.
16. Alapvető elvi és módszertani összefoglalása: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. RÉKE, Budapest 2018. Az értékleltárra vonatkozó aktuális szabályozás: a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet és 5. melléklete.
17. 5. melléklet a 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelethez.
18. Haris Andrea: Az értékleltár, a hazai kezdetektől a jogszabályi előírásig. In: Bardoly–Haris 2018, 9-20., itt hivatkozva 16. és 20.
19. Haris 2018, 10.
20. Alapirodalma: Schmidt, Wolf: *Das Raumbuch*. (=Arbeitsheft Nr. 44 des Bayerischen Landesamts für Denkmalpflege.) München 1989.
21. 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet 5. melléklet 2. pont.
22. Magyarországon az egyik első, hasonló tartalommal született helyiségekönyv 1994-ben az egykori Hóvéd Főparancsnokság helyiségekönyve volt: Daragó László – Dr. Kalmár Miklós – Dr. Krähling János – Sebestény Ferenc: *Az egykori Honvéd Főparancsnokság (Buda, Vár) díszlépcsőházának alakhű felmérése és helyiségekönyv-rendszerű dokumentálása*. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest 1994. Vö. továbbá: Somorjay Selysette: A Füleky-kúria Bodrogekresztúron aprópó – régi épületek kutatása. *Műemlékvédelem* Vol. LIII. (2009) No. 3. 152-165.
23. Schmidt 1989, 5. Előszó.
24. Haris 2018, 11., az állítást nem támasztja alá pontos hivatkozással.
25. Wolf Schmidt könyvében kifejezetten szerepel az a kritérium (p.35.) hogy a történeti helyiségekönyvet csak roncsolásmentesen lehet előállítani, és az egyik elsődleges szempont a történeti állag teljes megtartása. Ez ellentmond Haris Andrea állításának a roncsolásos metodikára vonatkozóan. Schmidt 1989, 35.
26. Schmidt 1989, 98-99.
27. Schmidt 1989, 69.
28. Schmidt 1989, 27.
29. A történeti helyiségekönyv és az értékleltár elveinek kombinált alkalmazására jó példa: Halmos Balázs – Maróty Katalin: Helyszíni megfigyelések dokumentálása – a nagykanizsai ferences kolostor. In: Bardoly–Haris 2018, 63-80.
30. 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet 59. § (2). skk.

KÉSOŐ KÖZÉPKORI FALUSI TEMPLOMÉPÍTÉSZET A BALATON KÖRÜL

Jobbik Eszter

Építésmérnök (2018). Építész mesterképzési szakos hallgató a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karán.
E-mail: eszter.jobbik@gmail.com

Zslebcics Judit

Építésmérnök hallgató a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karán.
E-mail: juditzslebcics@gmail.com

LATE MEDIEVAL VILLAGE CHURCH ARCHITECTURE AROUND LAKE BALATON

One of the little-known segments of the late medieval architecture in Hungary is the topic of village churches that preserve the remains of this period only in a few building elements, structures and forms. In connection with these memories, earlier researchers often referred to the work of the monastic orders' building workshops.

In our research, we studied the influence of late-medieval monastic orders' construction activity on village church architecture and the possibility of reconstructing this influence from the remnant historical monuments and relics.

The first step was to fully review and (re)evaluate the relevant professional literature. Since for the selected building stock it is almost common that they have a construction history of several periods, are still in use and have undergone major conversions, and as we believe for obtaining an objective image real experiences are essential, we have not only examined the extensive literature and monographs of each church, but visited all the buildings subject to a detailed research and have surveyed them to a sufficient depth. The result is a complete photographic documentation for all of the 24 architectural memories selected, supplemented by measurements recorded on freehand manuals made using a laser rangefinder. Finally, a combination of the two was used to make computerized survey drawings.

The group of memories and lineages set up on basis of the structural elements (sanctuary vault, tower), spatial arrangement and detail forms of the studied churches were analyzed on the basis of the literature and our own observations, and from the findings about specific memories we have formed our thesis on the relationship between the monastic orders' building workshops and the village churches. On the one hand, these include the decoding of the workshops' activities from the remnants of today; on the other hand, they deal with workshop relationships that could have an influence on village church architecture and other effects that occurred alongside or as alternatives to them.

Documenting and interpreting the remains of a former parish church network much denser than today may help to gain a deeper understanding of the relationships between the buildings under investigation, and, ultimately, to shade the image of our late medieval architecture.

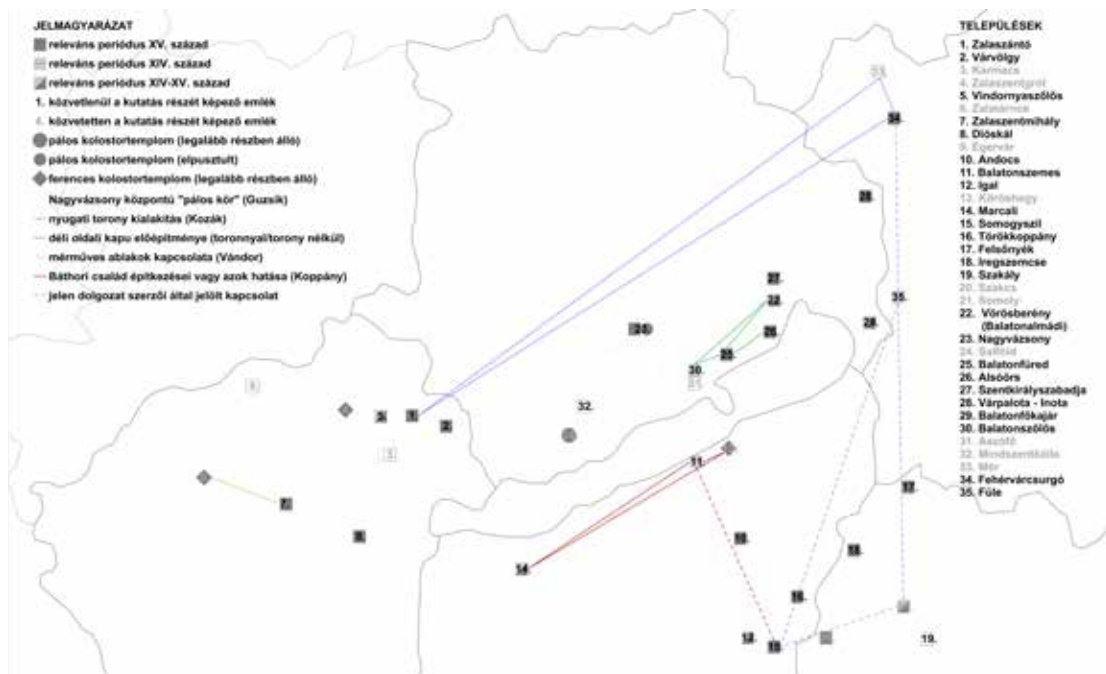
KUTATÁSMÓDSZERTAN

A kutatás kiinduló pontját a Koppány-völgye jelentette, melynek legkiemelkedőbb késő középkori elemeket is tartalmazó emléke a törökkoppányi templom. Ezt a templomot *Guzsik Tamás* több munkájában is egy pálosrendi építőműhely munkásságával hozta összefüggésbe. Így fogalmazódott meg bennünk az a kérdés, hogy a késő középkori falusi templomépítészetet milyen mértékben befolyásolhatták rendi építőműhelyek, illetve hogy a mára ránk maradt épületállományból ez a kapcsolatrendszer rekonstruálható-e még?

Ennek a kérdéskörnek a vizsgálatához először kellett találunk egy következetesen alkalmazható, objektív módszert. Első lépésként ki kellett választanunk egy olyan épületállományt, ami a kutatás alapját képezhette. A kutatást a szakirodalom feldolgozásával kezdtük. Az általunk meghatározott peremfeltételek a templomok késő középkori (lehetőleg 15. századi) épületperiódusának megléte és a falusi templom funkció voltak. (Természetesen ez utóbbi minden esetben a vizsgált korszakbeli státuszt jelenti.)

A Balatont körülvevő öt megyéről szóló átfogó jellegű művektől, a monográfiák felé haladva szűkítettük a kört, mindig csak azokat az emlékeket elvetve, melyek teljes bizonyossággal kizárhatóak voltak. A kutatás e fázisának lezárásaként készült térképen feltüntettük a kiválasztott épületek helyét, és ábrázoltuk a közöttük a szakirodalomban ezidáig megjelent kapcsolathálót (*1. kép*). Ez jelölte ki azt a területet, melyen belül minden olyan emléket vizsgálni kívántunk, melyek mindkét peremfeltételnek megfeleltek.

Ezt követően ezeket az épületeket felkerestük és részletes fotódokumentációt, alaprajzi felmérést, valamint a vizsgált periódushoz köthető épületelemekről, szerkezetekről, részletekről a fotogrammetria módszerét alkalmazva felmérési rajzokat készítettünk. Ennek a fázisnak kiemelt jelentőséget tulajdonítottunk a kutatás során, mert a szakirodalomban egyes elemek óhatatlanul erőteljesebb hangsúlyt kapnak. Viszont a témában újonnan elmerülő kutatók számára az objektív szemlélet megtartása érdekében fontos a publikációk kritikus értelmezése, melyhez elengedhetetlen az elsődleges forráshoz, az épülethez való visszatérés.

1. kép A kutatás által érintett emlékek kapcsolatrendszere. A szerzők rajza

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az általunk e dolgozat keretein belül feldolgozott téma különböző aspektusaival már sokan foglalkoztak előttünk.

A legfontosabb kiindulási alapot Guzsik Tamás pálos építészettel foglalkozó munkássága jelentette.¹ Ennek nyomán jutottunk el a szerze-

tesrendi építőműhelyek kérdéseihez, és a Guzsik-féle „pálos” emlékanyaggal részben átfedő épületeket feldolgozó, koldulórendi, azon belül ferences építészettel foglalkozó munkákhoz. Ezek közül mindenképpen említést érdemel *Vándor László* műve,² illetve *Marosi Ernő* tanulmánya.³ A legutóbbi hasonló, és a mi témánkat részben átfedő nagyobb lélegzetvételű könyv

település	szentély	szentély-boltozat	hajó	hajó-boltozat	nyugati torony	déli előépítmény	ablak-mérmű
Andocs	XV	XV					
Balatonszemes	XIV						XIV
Igal		XIV-XV (?) ¹³					
Marcali			XV-XVI				
Somogyszil	XV				XV		XV
Törökkoppány	XV	XV ¹⁴					XV
Felsőnyék ¹⁵	XV		XV				
Iregszemcse	XV						
Szakály	XV (?) ¹⁶						
Fehérvárcsurgó					XV	XV	
Füle					XIV		
Vörösberény						XIV-XV	
Nagyvázsony	XV	XV	XV	XV			XV
Balatonfüred	XV					XV	
Alsóörs			XV ¹⁷			XV (?) ¹⁸	
Szentkirályszabadja					XV		XV
Inota		XV					
Balatonfőkajár					gótikus		
Balatonszőlős						XIV	
Zalaszentő	XV				XV	XV	XV
Várvölgy	XV/XIV	XV					
Vindornyaszőlős	XV/XIV				gótikus		
Zalaszentmihály	XV	XV	XV	XV			XV
Dióskál ¹⁹							

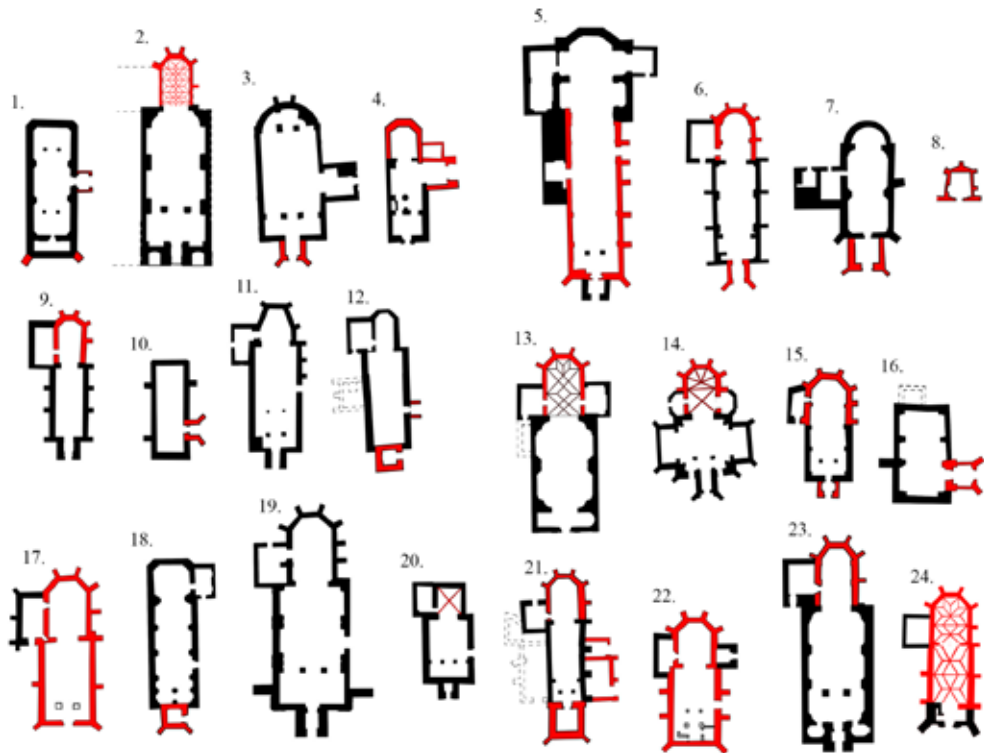
1. táblázat A vizsgált templomok késő gótikus elemei a szakirodalmi datálás megjelölésével

Papp Szilárd késő középkori, királyi udvarhoz köthető építéssel foglalkozó műve,⁴ melyben több összefüggésre is rámutat egyrészt némely számunkra is fontos emlék, másrészt pár, az általunk is vizsgált mintában megjelenő építészeti elem kapcsán.

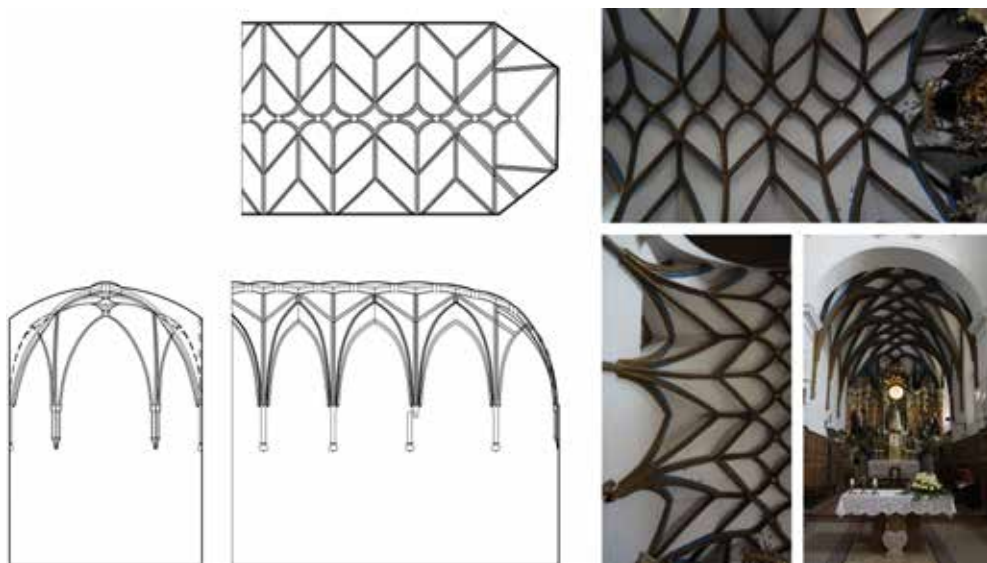
Egy-egy adott, az összefüggésrendszerünk vizsgálatának alapját képező épületelem fejlődéséről és távolabbi kapcsolatairól szóló munkák is segítették kutatásunkat. Ilyenek a gótikus mérnöves ablakok témakörében Sedlmayr János írásai,⁵ vagy Császár László boltozatokról szóló cikkei,⁶ továbbá Kozák Károly sokszög záródású szentélyek kérdéskörét feldolgozó publikációja,⁷ illetve a móri templomról szóló írása, melyben egy bizonyos nyugati torony kialakítás típusát is fejteget (annak ellenére, hogy nem ennek a témának a feldolgozása volt a fő célja).⁸

Több területi alapú vizsgálatot folytató mű is foglalkozik ezekkel az emlékekkel, bár ezek esetében az elsődlegesen érdeklődésünkre számot tartó összefüggésrendszer nem, vagy igen kevésbé jelenik csak meg. Ilyen forrásaink voltak Somogy megye esetében Aradi Csilla doktori disszertációja,⁹ vagy Tolna megyénél K. Németh András könyve.¹⁰ Más szemléletű terület-meghatározással, de hasonló felépítéssel íródtak kötetek a Balaton környékéről is (mely meghatározást mi is átvettük ugyan, de ezek a művek jelen dolgozzal szemben inkább monográfiák gyűjteményét jelenik, rövid általános meghatározásokkal kiegészítve). Ilyen források Entz Géza és Gerő László,¹¹ valamint Koppány Tibor művei.¹²

A szakirodalom azon részében, melyben az általunk vizsgált épületek egy részhalmozát, mint emlékcsoportot értelmezik, minden esetben vala-

2. kép A felmért templomok alaprajzai, a releváns épületperiódus piros színnel jelölve. Alsóórs (1.), Andocs (2.), Balatonfőkajár (3.), Balatonfüred (4.), Marcali (5.), Somogyszil (6.), Szentkirályszabadja (7.), Iregszemcse (8.), Balatonszemes (9.), Balatonszőlős (10.), Dióskál (11.), Fehérvárcsurgó (12.), Törökkoppány (13.), Várvolgy (14.), Vindornyaszölös (15.), Vöröshéreny (16.), Felsőnyék (17.), Füle (18.), Igal (19.), Inota (20.), Zalaszántó (21.), Zalaszentmihály (22.), Szakály (23.), Nagyvázsony (24.). A szerzők felmérési rajzai

3. kép Az andocsi templom szentélyboltozata. A szerzők felmérési rajzai és fotói

mely azonos épületelemből, részletből vezetik le a feltételezett kapcsolatokat. E munkák nyomán mi is ilyen módon strukturálva építettük fel az összehasonlításunk rendszerét. Az alábbi táblázatban összesítettük a kutatás tárgyát képező emléktárgyak releváns korszakból ránk maradt épületelemeit, a szakirodalom szerinti datálás feltüntetésével (1. táblázat) (2. kép).

SZERKEZETEK I. – SZENTÉLYEK

A vizsgált emlékek esetében a leggyakrabban a szentély őrzi a késő középkori periódus nyomát, mely általában a korszakra jellemző módon polygonális záródású, nyújtott szentély. Összesen a késő középkorból megmaradt szentéllyel rendelkező épületeink között 12 esetben a nyolcszög három oldalával záródó, egy esetben (Inota) egyenes záródású, és egy esetben (Iregszemcse) a hatszög két oldalával záródó szentéllyel találkozhatunk.

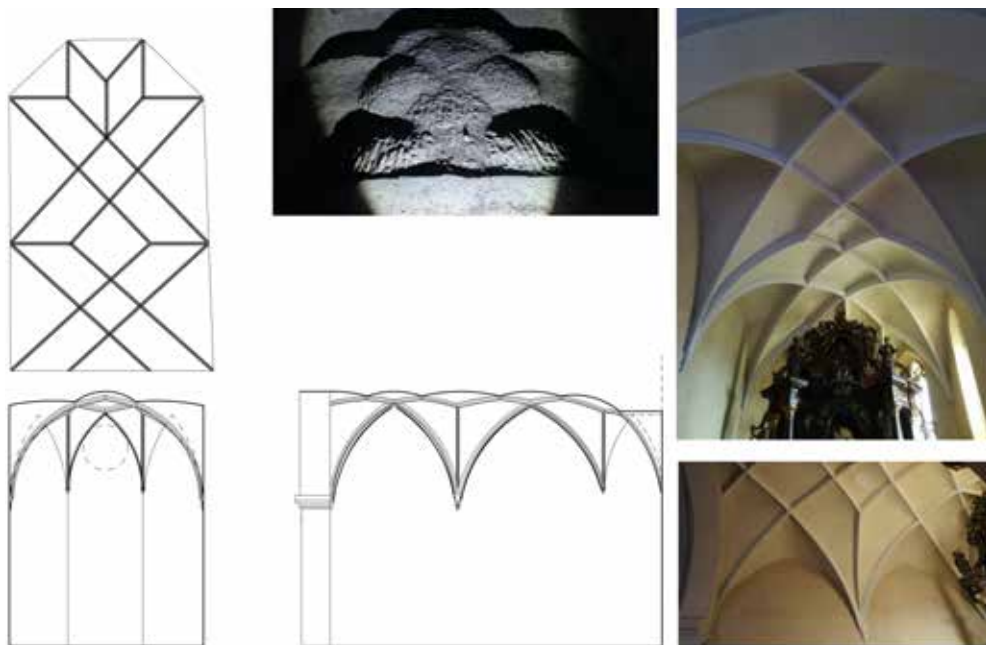
Többször a szentély boltozata is megmaradt. Ezek Törökkoppányban, Andocson, Nagyvázszyban a hálóboltozat fajtáit képviselik, Városlőgyön és Inotán pedig keresztboltozat-jellegű a szerkesztésük.

Az **andocsi** szentély boltozata térgörbe-bordás boltozat, vagyis a hálóboltozat egy olyan fajtája, ahol a boltgerincen kialakuló mezőket íves-

re formálják.²⁰ Császár László a térgörbe boltozatokról írt cikkében az andocsi boltozat legközelebbi párhuzamait a siklósi várkapolnában és a soproni Szent János templomban véli megtalálni.²¹ Guzsik Tamás a 15. században a pálos építészet általános tulajdonságának tekinti a hálóboltozat alkalmazását az apszisban – bár alapvetően az egyszerűbb, Parler-boltozathoz hasonlító típust.²² A Császár által említett soproni boltozattal kapcsolatban ő pálos eredetet sejt, mert a boltozatot a sopronbátfalvai pálos kolostorban látható, „nagyvázsonyi típusú” hálóboltozat térgörbe változataként származtatja.²³ A siklósi várkapolna esetében viszont egy közelebről meg nem határozott „fejlettebb műhelyt” említ, mivel annak boltozatát és mérműves ablakait bonyolultabb szerkesztésének ítéli (3. kép).²⁴

A vizsgálatunk tárgyát képező emlékek közül a többi hálóboltozatos megoldást Guzsik Tamás mindig a **nagyvázsonyi kolostortemplom** boltozatrendszeréhez köti.

A nagyvázsonyi kolostortemplom boltozata már nem áll, de az épület szentélyének maradványain nyomai még látszanak. A homlokívek le nyomatából ismertté válik a boltváll magasság és, hogy az egyes ívek azonos magasságról indultak; a födémgerendák nyomaiból a falszövetben (némi tűréshatáron belül) kikövetkeztethető a záradékmagasság.²⁵ Ám ezek *Papp Szilárd* ál-

4. kép A törökkoppányi templom szentélyboltozata. A szerzők felmérési rajzai és fotói

lásponjtja szerint még nem adnak elegendő információt a boltozat pontos rekonstrukciójához.²⁶ Ez a meglátás pusztán geometriai alapon kétségkívül igaz. Guzsik ellenben kijelentette, hogy a nagyvázsonyi kolostortemplom szentélyboltozata egyértelműen rekonstruálható, de ennek részletesebb magyarázatára nem tér ki.²⁷ Az általa ide rekonstruált boltozat a hajó és az apszis felett is hatszögre szerkesztett hálóboltozat, a hossztengetely mentén sorolva.²⁸

Már 1933-ban, *Weszelowsky Béla* által készült a boltozatról rekonstrukciós rajz, melyet Koppány Tibor is közöl.²⁹ Ám ebbe egy azóta előkerült, és a kutatók feltételezése szerint a szentélyhez tartozó bordacsomópont nem illeszthető be.³⁰ A kérdéses elem „ ψ ” alakú, „ahol a felső rész középső és bal oldali szárának megfelelő két borda alulról érkezik, a másik kettő pedig tovább felfelé indul”, míg a *Weszelowsky-féle* rajzon egy borda indulna lefelé, és a többi felfelé, továbbá az elem szimmetrikus lenne a hossztengetelyére.³¹ Ez az elem a *Guzsik-féle* rekonstrukcióba sem illeszthető be, mivel abban nincs is olyan csomópont, ahol négy borda találkozik.

Viszont a bordacsomópont a nagyvázsonyi vár ásatásai során került elő, a kolostor szenté-

lyéhez a kétszerhornyolt profiljának a szentély in situ bordaíndításaival való azonossága alapján kötik, továbbá néhány bordatöredékkel és egy bordaíndítással együtt.³²

Felvetődhet a kérdés, hogy a korábbi rekonstrukciók cáfolatára használt csomópont bizonyosan a kolostorból származik-e, a bordaprofilok azonossága elegendő bizonyíték-e a kő ide helyezéséhez?³³ Hiszen a várban, a kolostorban és a plébániatemplomban szinte egyszerre, az 1480-as évek elején zajlottak az építkezések,³⁴ melyek mind ugyanahhoz az építetőhöz köthetők, így valószínűsíthetően a kőfaragók, köművesek mindhárom építkezésen dolgozhattak.³⁵ Koppány Tibor felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyvázsonyi kolostortemplom és plébániatemplom, valamint a zalaszántói és a karmacsi templomok bordaprofiljai azonos formájúak,³⁶ ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a kialakítás a korszakban általános volt az ország területén, így pusztán ez alapján nem lehet szoros összefüggéseket feltételezni.

A *nagyvázsonyi Szent István templom* esetén a hajóban hatszögre, az apszisban nyolcszög-re szerkesztett hálóboltozat található, és a boltozati rendszer *Guzsik* szerint a nagyvázsonyi

kolostor legközvetlenebb hatásának tekinthető,³⁷ hiszen mindkét emlék 15. századi építési periódusa *Kinizsi Pál* építtetői tevékenységéhez köthető. Újszerű megoldásnak tekinthető a templom hossz tengelyében lévő boltmezőkben a keresztirányú bordák alkalmazása.³⁸ A plébániatemplom esetében a boltvállaknál a bordák egy pontban találkoznak, nem fecskéfarkasan, mint a kolostor-templomban.

A Guzsik által gyakran említett „vázsonyi pálos körből” a **karmacsi templom** szentélyboltozata az, mely ismert még, annak ellenére, hogy az épületet 1895-ben elbontották. A bontás előtt *Rómer Flóris* kérésére *Henz Antal* felmérte az épületet.³⁹

E két utóbbi boltozat egymással egyezést mutat mind a teljes geometria, mind a profil tekintetében. Így a korábban kifejtett geometriai visszaszerkeszthetőségekben lévő bizonytalanságok miatt felmerülhet a kérdés, hogy a nagyvázsonyi kolostortemplom elméleti rekonstrukciójának készítésekor mennyiben volt befolyásoló tényező a plébániatemplomból és Karmacról ismert boltozati forma, különösen a korábban kifejtett bordacsomópontot érintő kérdések tükrében.

A **törökkoppányi** szentélyboltozatot Guzsik szintén a nagyvázsonyi pálos körhöz köti,⁴⁰ mivel kvadratikusszerű szerkesztésének alapelemiben már a „vázsonyi típushoz” hasonlít, de hozzátézi, hogy a Parler-boltozat szerkesztésével is mutat hasonlóságokat.⁴¹ A törökkoppányi boltozat geometriáját a Császár László által leírt Parler-boltozat fejlődési folyamatot alapul véve elemeztük. E szerint a nagyvázsonyi plébániatemplom (és a Guzsik-féle elméleti rekonstrukció szerint a kolostortemplom is) „soros rombuszháló boltozatnak” felel meg. Ezt Császár megkülönbözteti a Parler-boltozatként ismert „párosbordás keresztháló boltozattól”, melyről elképzelhetőnek tartja, hogy az előbbiből lett továbbfejlesztve, tehát szerkesztése tekintetében fejlettebb a geometriája (4. kép).⁴²

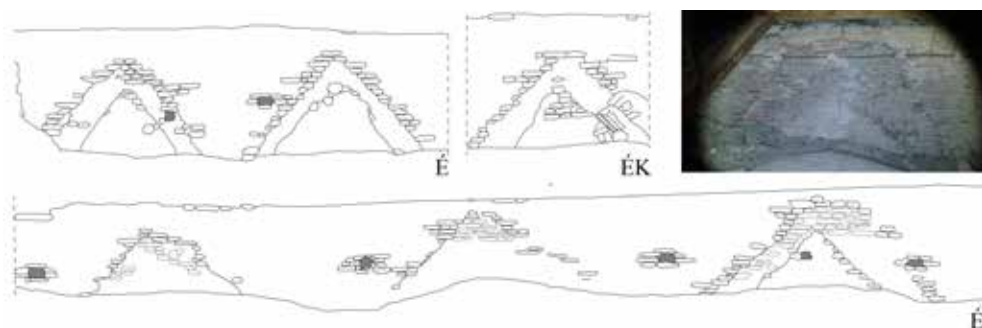
Ezt elfogadva felmerül a kérdés, hogy lehet-e a törökkoppányi boltozatot a pálos műhely hatásának tekinteni, hiszen a forma Magyarország területére való leszármazását Császár külön vonalon adja meg,⁴³ és a két boltozat építése között mindössze néhány év van (Törökkoppány esetében az 1490-es évszám, míg a nagyvázsonyi példánál az 1480-as évek közepe az elfogadott dátálás). Ha pedig mégis ugyanaz a „műhely” dolgozott itt, bizonyos, hogy nem a műhelyen belül fejlesztették tovább a formát, más területekkel egyező eredménnyel, hanem külső forrásból érkezett tudást alkalmaztak.

Koppány Tibor a **zalaszántói templom** boltozatait is pontosan Nagyvázsöny mintájára rekonstruálta, a levésett bordaíndításokból és a megmaradt bordadarabokból szerkesztve, azt is hozzátéve, hogy a zalaszántói emlék és a nagyvázsónyi plébániatemplom boltozati bordáinak profilja és mérete is nagyjából egyezik.⁴⁴ Megjegyeznénk, hogy a bordaíndításoknak valóban megmaradtak a szentélyben, ám az ezekből kiinduló bordák iránya már nem állapítható meg. Felülről, a tetőből sem látszik olyan nyom, ami további adattal szolgálna a késő gótikus periódus illetően. A templom szentélyében zajlott ásatások során viszonylag nagyszámú gótikus borda került elő, de az a közölt publikációkból nem derül ki, hogy ezek között volt-e bordacsomópont is. Bár Koppány a boltozatot „egyértelműen rekonstruálhatónak” nevezi,⁴⁵ ennek pontos indoklását nem közli. Így abból kiindulva, hogy a boltvállak már nem maradtak meg olyan mértékben, hogy az onnan induló bordák pontos száma és iránya megállapítható legyen, és mivel a hivatkozott cikk a maival azonos állapotot rögzít, az ezakt, pusztán geometrián alapuló elméleti rekonstrukció minden kétséget kizáró voltát nem tartjuk valószínűnek.

Ennek az elméleti rekonstrukciónak kapcsán újra felvetődhet a kérdés: vajon az eredményt mennyiben befolyásolta a templom Nagyvázsönyhöz való kötődése, és viszont e kötődés feltételezését a boltozat rekonstrukciója. Fontos, hogy a következtetés alapja és tárgya között a kapcsolatnak minden esetben egy irányba kell mutatnia, azaz nem bizonyíthatjuk egy szerkezet vagy forma eredetét egy olyan elméleti rekonstrukcióra alapozva, mely rekonstrukció létrehozásakor a hiányzó adatokat a feltételezett eredet helyéről vett analógiákkal töltjük ki. Az itt boncolgatott témához kapcsolódó szakirodalom áttekintése után úgy látjuk, ezek az ok okozati viszonyok néhol zavarossá váltak, így fontosnak éreztük kihangsúlyozni az elméletek bizonytalanságait, így a további gondolatok felvázolása során tisztán láthatjuk, mi tény, mi feltevés és mi következtetés a kapcsolati rendszerek tekintetében.

Guzsik Tamás a hálóboltozat alkalmazását (annak is a Parler-boltozat szerkesztéséhez közel álló módját) egyértelműen a korszak pálos építészetének sajátosságaként tartja számon, és a „vázsonyi pálos építőműhely” levezetésében is kiemelt szerepet kap ez az elem.⁴⁶

Koppány Tibor ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy késő középkori Magyarországon ez a boltozási mód egyáltalán nem számít egyedülállónak, bár a Guzsik által összefüggésbe ho-

5. kép Egykori boltozat homlokívei a zalaszentmihályi templom tetőterében. A szerzők felmérési rajzai és fotója

zott emlékek (Zalasántó, Karmacs, Nagyvázsony, Salföld) kapcsolatát ő is megállapította.⁴⁷ A boltozatok tanulmányozása során felvetődött összefüggések esetében jó iránymutatásnak tűnik Papp Szilárd megállapítása, miszerint a (háló) boltozatoknak nagyon sokféle formai variációja létezik, és két adott emlék esetében a pontos egymásnak való megfelelés „szoros kapcsolatról árulkodhat”, de az egyszerűbb formai megoldásokat területtől függetlenül igen nagy korszakhatárokra kevésbé alkalmasak.⁴⁸

Az előzőekben kitértünk arra, hogy pont a Guzsik által meghatározott kiindulópont, a nagyvázsonyi kolostortemplom hálóboltozatának rekonstrukciója kérdésesnek tekinthető. Ugyanakkor a szerkesztésbeli hasonlóság egyértelmű a bizonyosan ismert boltozatok, a nagyvázsonyi Szent István templom, Karmacs, és részben Törökkoppány tekintetében is. Az előző kettő teljes azonossága talán alapot adhat egy közvetlen lezármazási út elfogadásához, de a hálóboltozatok 15. század végén való elterjedtsége, és a szerkesztés Parler-boltozatokhoz való nagyobb hasonlósága Törökkoppány esetében már óvatosságra int minket.

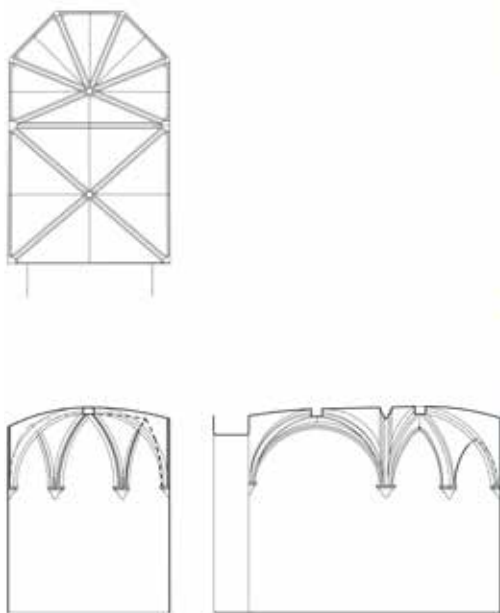
Zalaszentmihályon az egykor a hajót és a szentélyt fedő boltozatok homlokívei mindenhol megmaradtak a falakban (5. kép), csakúgy, mint a köröshegyi obszerváns ferences kolostor esetében is. Az utóbbinál a múlt század 60-as éveiben folyt ásatásból előkerült bordák ismeretében Koppány Tibor arra a következtetésre jutott, hogy Köröshegyen „a nagyvázsonyi és a salföldi kolostortemplomokéhoz hasonló gazdag hálóboltozat” lehetett.⁴⁹

Mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy pusztán a homlokívek lenyomata nem ad elég in-

formációt ahhoz, hogy az adott boltozat háló- vagy keresztboltozat geometriával készült-e, és Zalaszentmihály esetében nem tudunk róla, hogy került volna elő olyan bordacsomópont, ami ezt a kérdést eldönthetné. Itt ismereteink szerint ásatás nem zajlott, csak terepbejárás történt 1989-ben.⁵⁰

Ugyanakkor, ha a szentély adott geometriájára felszerkesztjük a homlokívek által meghatározott boltszakaszok alaprajzát keresztboltozatként, az haránt irányban igen nyújtott formát eredményezne, szemben a vizsgált minta két ilyen geometriájú elemével (Balatonfüred, Vár-völgy), ahol közel négyzetes alaprajz adódik a nyújtott szentély hosszoldalánál. Ilyen arányú keresztboltozatok sorolásával fedett terek alkalmazására nincs széles körben ismert analógia, ha van is rá példa, az semmi esetre sem jelent szokványos tendenciát. Hálóboltozat esetén ennél kétségtelenül jobb arányú bordaváz képezhető, de ennek pontosabb meghatározása a jelenleg ismert adatokból lehetetlen.

A részletes feldolgozásra került templomok közül a **vár-völgyi** rendelkezik még álló gótikus boltozattal. A szentélye Guzsik szerint 15.,⁵¹ más források a szerint 14. századi.⁵² A szentélyboltozatot írott források bordás keresztboltozatnak nevezik meg, melyet a poligonális szentélyzáródás geometriája miatt „kiegészítő” bordákkal és boltsüvegekkel láttak el (6. kép).⁵³ A boltozat (alaprajzi) szerkesztésének logikája megegyezik a balatonfüredi rom esetében visszarekonstruálttal⁵⁴, azzal a különbséggel, hogy itt a szentély nyújtottabb arányai miatt két boltszakaszt alakítottak ki. Elfogadva Guzsik állítását, miszerint a szentély kialakítása egy 15. század végi átépítés eredménye (melyet a hajó és szentély szélességi viszonyait kiemelve szintén a nagyvázsonyi körhöz sorol),⁵⁵ máris láthatjuk, hogy az „építőműhe-

6. kép A várkölygi templom szentélyboltozata. A szerzők felmérési rajzai és fotói

lyek” létét elfogadva is több tényező alakította az épületek formakincsét. Hiszen a szentélygeometriából kiindulva itt is lett volna lehetőség ennél bonyolultabb (és reprezentatívabb) hálóboltozat szerkesztésére, ennek ellenére mégsem így tettek. E ponton pedig vissza szeretnénk csatolni a zalaszántói boltozat elméleti rekonstrukciós kérdéseihez – ha a feltételezett építőműhely forrás boltozatát a rekonstrukció során figyelmen kívül hagyjuk, és pusztán a bizonyosan ismert geometriából indulunk ki, nem elképzelhető-e abban az esetben is akár egy ilyen megoldás?

TÉRARÁNYOK

A szentélykialakítás kapcsán felmerül még a szentély és a hajó kapcsolatának kérdése.

A 15. századból megmaradt templomhajó teljes magasságában már csak a nagyvázsonyi Szent István templom és a zalaszentmihályi templom esetében figyelhető meg (az utóbbi padlásterén megvan a boltozat-rendszer lenyomata, így a hajófalak sem lehetnek annál későbbiek). Nagyvázsony esetében ismeretes, hogy a temp-

lomhajó már a középkor korábbi periódusában (13-14. század) is a maival megegyező méretű volt, a 15. századi átépítéssel a korábbi, rövidebb és keskenyebb polygonális szentélyt alakították át, és boltozták mindkét teret.⁵⁶ Ennél az épületnél is, csakúgy, mint a Guzsik által meghatározott „vázsonyi pálos kör” sok más eleménél, a 15. században átépített szentély a korábban már meglévő hajóhoz azzal (közel) azonos szélességben csatlakozott.⁵⁷

Nagyvázsony plébániatemplomával analóg módon kialakított további példák: Zalaszántó, Vindornyaszőlős, Várköly, vagy Karmacs (azóta már elbontott) temploma⁵⁸. Továbbá ide sorolható még Törökkoppány, Zalaszentmihály és Somogyszil (ld. még: később) is. Bár a pálos kapcsolat itt nem merült fel, de a balatonfüredi rom kialakításánál is hasonlóan, a hajó szélességét megtartva készült az új szentély a 15. században. Itt fontos megemlíteni, hogy ahol ismert erre vonatkozó adat (Nagyvázsony, Balatonfüred, Zalaszántó, Várköly, Vindornyaszőlős és Zalaszentmihály esetében), mindig a korábban már létező, így adott szélességű hajóhoz építették

hozzá az azzal (közel) azonos szélességű szentélyt az általunk vizsgált periódusban.

A hajó középkori mivolta felmerül még Felsőnyéken, viszont e templom datálása a szakirodalom alapján igen kérdésesnek tekinthető. Egyes források szerint a hajója és a szentélye is a 15. századból származik – ezek esetében az előzőekben felsorolt példákkal ellentétben a szentély szélessége jelentősen kisebb a hajóénál. A dióskáli templom esetében a periodizáció ennél is kevésbé ismert, de a két épületrész viszonya Felsőnyékhez hasonlóan alakul: a szentély a hajónál itt is keskenyebb.

Bár a késő középkori hajó nem maradt ránk, egykori térerányaira több esetben mégis következtethetünk. Erre az egyik példa a **balatonszemesi templom**, mely boltozatai a szentélyben és a hajóban is már a barokk korszak emlékét őrzik. Itt a padlásán, a diadalív falának nyugati oldalán egy korábbi tető nyoma rajzolódik ki, melynek bal oldalán ferdén futó téglasor látszik (7. kép). Ez alapján úgy látjuk, hogy egy időszakban az egész templom felett ugyanolyan magastető volt (szemben a mai állapottal, mikor a hajó

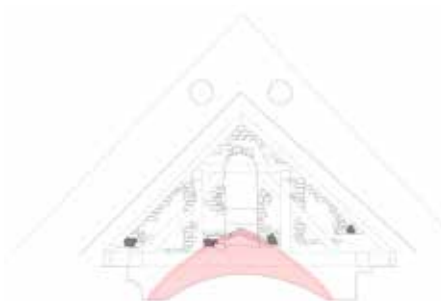
tetőszerkezete a szentélyénél jóval magasabb). Ez azt jelenti, hogy ebben a korszakban a hajó jóval alacsonyabb, vagy a mostaninál valamivel keskenyebb volt. Tudjuk, hogy 1517-ben a templomot átépítették, és a hajót nyugat felé meghosszabbították, és hogy a mai térerányokat a 16. század eleji állapottal azonosnak tartják.⁵⁹ Ez alapján a padlástérben a lenyomat egy korábbi középkori periódushoz kell, hogy tartozzon.

A diadalív falának szentély felőli oldalán, a két tetőszakasz közötti ajtónyílás alatt csúcsív maradványai láthatóak (8. kép). Ennek funkciója tisztázatlan. Úgy gondoljuk, hogy itt az egykori szentélyboltozat homlokívének maradványáról lehet szó, hiszen az ívek „folytatását” berajzolva hozzávetőleg kiadódik egy a mai szentély szélességével nagyjából egyező csúcsív.

Más megközelítésre ad lehetőséget a **somogysszili templom**, melynél a torony és a szentély is középkori eredetre tekint vissza. Ebben az esetben úgy gondoljuk, hogy a jelenlegi (barokk) hajóméretek azért adhatnak jó támpontot a középkori állapot elméleti rekonstrukciója tekintetében, mert adott hosszmérethez a szélességi (és

7. kép A korábbi tető nyoma a balatonszemesi templom tetőterében. A szerzők felmérési rajza és fotója

8. kép A diadalív csúcsívének maradványa a balatonszemesi templom tetőterében. A szerzők felmérési rajza és fotója

magassági) méret csak bizonyos határok közt vehető fel szabadon egy „jó arányú” tér kialakításához, így ésszerű lehetőségnek látszódna a középkori arányokhoz való igazodás – ezen felül az átépítés során is logikus döntés lett volna az alapok újbóli felhasználása.⁶⁰

A tér alakításának indoka eredetileg mindig a tér használatának módja volt – tehát hogy a liturgiához, és kolostortemplomok esetében végső soron az adott rend munkájának végzéséhez milyen térkapcsolatokra, arányokra van szükség. A nyújtott szentély értelme például az volt, hogy a szerzetesek – a világi hívektől elkülönülve – itt foglaltak helyet a szertartás során. A térforma átkerülése más rendek, illetve a plébániatemplomok építészeti (az ott erre való közvetlen igény nélkül) valóban jelentheti a jelenség, mint a funkció tartalma nélküli forma terjedésének ilyen irányát.

SZERKEZETEK II. – TORNÝOK

A másik, szakirodalomban gyakran kiemelt épületelem a torony. Ez a vizsgált emlékcsoporton belül 7 esetben (Somogyszil, Fehérvárcsurgó, Füle, Szentkirályszabadja, Balatonfőkajár, Zalaszentő és Vindornyaszentő) a nyugati,⁶¹ 2 esetben (Vörösberey és Balatonszentő) a déli oldalon álló tömeget jelent (9. kép). További két esetben (Fehérvárcsurgó, Balatonfüred) alapfalaiban ismert a déli oldali bejárat előépítménye, így a déli torony néhai megléte ezeknél sem zárható ki.

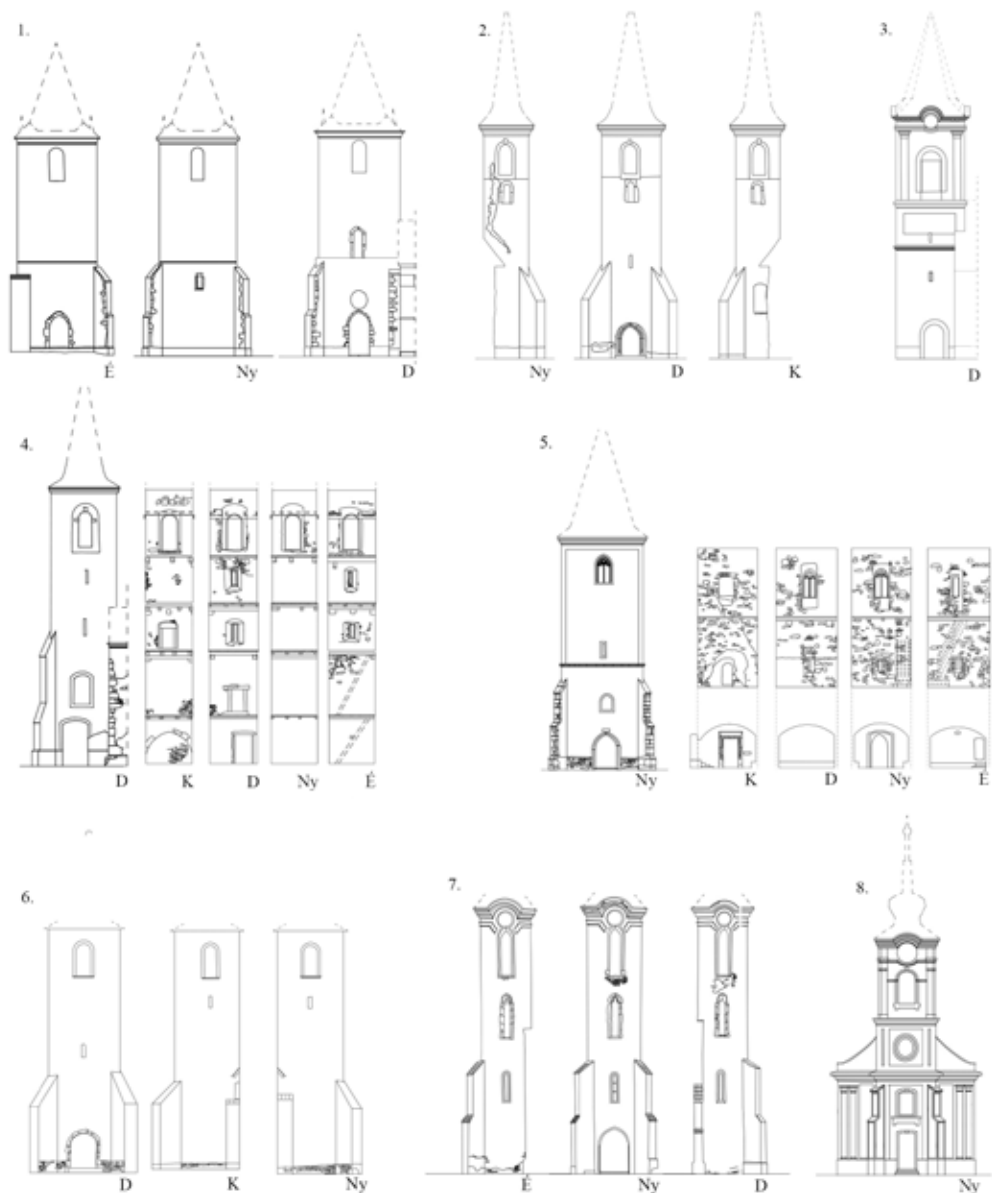
A nyugati oldalon emelt tornyok kapcsán az írott források több esetben kiemelik azt a jellegzetességet, hogy a toronyfalnak az északi és a déli oldalon is nyílik bejárata. Ilyen toronyalj megoldás található az emlékgazdunkon belül **Zalaszentő** és **Fehérvárcsurgó**n, illetve felmerült a két emlék kapcsolata a móri templommal is.⁶² E csoport kapcsán a pontos datálás problémákat vet fel. *Kozák Károly* a móri tornyot alapvetően Árpád korinak véli, és analógiaként a szerinte szintén Árpád-kori fehérvárcsurgói tornyot hozza fel, ugyanakkor rögtön felveti a torony gótikus mivoltának lehetőségét is (közlebbi kormeghatározás nélkül), a zalaszentői toronyhoz való hasonlóság alapján.⁶³ Viszont *Pamer Nóra* nagyjából húsz évvel később publikált kutatási eredményei szerint a fehérvárcsurgói torony datálása a 15. század második felére tehető, és bizonyos, hogy a templomhajóhoz képest később készült,⁶⁴ de ismert további indoklás nélküli 13. századra való helyezése is.⁶⁵ A kérdéskör kapcsán, főként mivel Fehérvárcsurgó és Mór aránylag közel esnek egymáshoz, Kozák

Károly vetette fel a kérdést, miszerint: „...vajon nincs-e a környéken több, ezekhez hasonlatos elrendezésű torony, lehetséges-e, hogy az egyszerű hasonlóságon túl, valami más kapcsolat is fennáll e templomok, tornyok építése között és mi alakította ki ezt a formát, amely ma nem mondható általánosnak, sőt gyakorinak sem.”⁶⁶

A vizsgálatunk tárgyát képező szűken vett emlékgazdunk esetében **Fülén** található még „nyugati torony déli oldali bejárat”, melyet 14. századnak mondanak.⁶⁷ Ez feltehetően védelmi céllal épült, hiszen dél felől egy ajtó nyomait találták meg az első emeleten.⁶⁸ A toronyból egykor bejárat vezetett a templomhajóba is. Ennél az emléknél sincs nyoma annak, hogy a toronyaljnak északra is lett volna bejárata, az is kérdéses, hogy a középkori periódusban a déli oldali megvolt-e. Összességében úgy gondoljuk, ez a torony nem hozható összefüggésbe a Kozák által bemutatott jelenséggel.

Az emlékgazdunkban szereplő **somogyszili templommal** kapcsolatban az a feltételezés él, hogy már a középkorban is a torony alatti nyugati bejáratnál rendelkezett.⁶⁹ E torony helyszíni szemrevételezése során a déli oldalon egykori bejárat nyomaira lettünk figyelmesek, melynek szélessége a lábazati zónában hiányzó vakolat okán elég pontosan meghatározható, magasságára és szemöldökének kiképzésére azonban csak további falkutatás adhatna választ (10. kép). E feltételezett toronybejáratról publikált kutatási eredményt nem ismerünk, így korának meghatározása sem egyértelmű. (Az épületen végeztek falkutatást, de annak eredményeit nem hozták nyilvánosságra.) Az északi oldalon nincs nyoma hasonló nyílásnak a toronyon. Mindazonáltal ez esetben nem zárható ki a fent leírt emlékcsoporthoz hasonló kialakítás a késő középkor idején.

Vindornyaszentős keskeny nyugati tornyát közlebbi meghatározás és magyarázat nélkül a gótika korszakára datálják.⁷⁰ A templom építéstörténetéről igen csekély mennyiségű információ áll a kutatók rendelkezésére. Helyszíni megfigyeléseink alapján viszont feltűnt, hogy a kő (néhol kő-tégla vegyesen) falazatú torony keleti oldali fala, tehát a hajóhoz való csatlakozása mindkét oldalon a falazat összecsorbázása nélkül, a hajó vakolt nyugati homlokzatának nekifuttatva történt (11. kép). Továbbá a keleti hajóhomlokzat vakolt felületén barokk jellegű vakolatdíszek maradványai látszanak. Ezen kívül a tető felőli oldalról szemlélve a torony-hajótető átjárót, látszik, hogy a felette lévő falszövet anyagában és falazati módjában a torony felső szintjén található

9. kép Középkori eredetű tornyok: Zalaszántó (1.), Balatonszőlős (2.), Fehérvárcsurgó (3.), Füle (déli homlokzat és belső falnézetek) (4.), Szentkirályszabadja (nyugati homlokzat és belső falnézetek) (5.), Vörösberény (6.), Somogyszil (7.), Balatonfőkajár (8.). A szerzők felmérési rajzai

10. kép A somogyiszlai templom tornyának déli homlokzata. A szerzők fotója

11. kép Barokk díszítőminta, és a falsorházat hiánya a vindornyaszőlősi templom tornyában.
A szerzők fotói

falszöveggel nagy hasonlóságot mutat, viszont az átjáró alatti toronyszintek falazata ettől sokkal inkább eltér. Mindent összevetve úgy fest, hogy a középkort követő időszakban volt olyan periódus, amikor legalább a jelenlegi tetőbe vezető átjáró aljának szintjéig a hajóhomlokzatot nem tartotta torony, hiszen azt levakolták és díszítették. Ugyanerre mutat a fent említett csorbázat hiánya is. Úgy véljük, hogy ha a torony valóban középkori eredetű is, ez legfeljebb az alapjait, és így a mai torony kontúrját jelentheti, hiszen a toronyalj boltozata sem mutat középkori formát, így a torony alsó szintjének középkori mivoltára is csekély az esély. (A toronyalj vakolata miatt e szinten a falak csatlakozása nem látszik.)

Szentkirályszabadja és *Balatonfőkajár* esetében a tornyon északi vagy déli bejáratot nem említ a szakirodalom, és ilyennek sem a külső, sem a belső oldalon nem találtuk nyomát mi sem, így e két emlék esetében sem áll fenn formai hasonlóság a fent leírt elemekkel.

A déli és északi bejáratokkal rendelkező nyugati torony által meghatározott csoport apropóján Kozák Károly fent idézett kérdésfelvetése kapcsán megjegyeznénk, hogy a gótikus korszak emlékei között aránylag sok példa van erre az elrendezésre. Az általunk vizsgált épületeken túl látó körünkbe került templomok és romok némelyike is így módon épült; álljon itt most példaként a somolyi templomrom, vagy a csurgói templom.⁷¹

SZERKEZETEK III. – DÉLI ELŐÉPÍTMÉNYEK

A tornyokat érintő összefüggések másik csoportja a déli bejárat elé helyezett toronyfelépítménnyel rendelkező emlékek köre (12. kép). Ezek közül a *vörösberényi* és a *balatonszőlősi* torony párhuzama a szakirodalomban többször felmerül, hiszen az azonos megoldás megjelenése itt egymáshoz térben is viszonylag közel eső településeket érint.⁷² A balatonszőlősi példát a 14. századra datálták,⁷³ Vörösberény esetében a 14-15. századot említik.⁷⁴ Balatonszőlős tornyának keleti falában ajtónyílás van az első toronyszint magasságában. Ez Füléhez hasonlóan utalhat védelmi szerepre.

Ugyan már elpusztult, de alapfalaiban még ismert a *balatonfüredi templomrom* déli kapujának nyitott előcsarnoka. Ezt a kutatók egyértelműen a 15. századra datálják. Délkeleti és délnyugati sarkait támpillérszerűen, nagyméretű kövekkel alapozták, melynek feltehetően a néhai

12. kép Előépítmények: Fehérvárcsurgó, Alsóörs – déli kapu, Balatonfüred. A szerzők fotói

torony miatt volt, ennek analógiájaként pedig a szakirodalom is újból a fent említett két példát hozza.⁷⁵

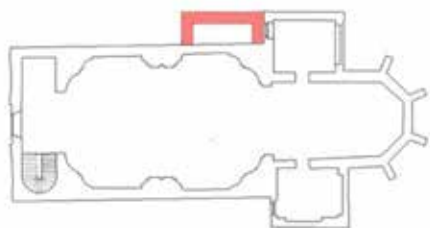
A déli kapu előtti építmény alapfalai ismeretek a *fehérvárcsurgói templom* kapcsán is. Ezek a templomhajónál mélyebbre vannak alapozva, és annak alapfalaiba nincsenek bekötve. Ennek az életérnek építési idejére utaló adat, hogy egy 13-14. századi sirt vág át a falazat.⁷⁶ Azt valószínűtlennek tartjuk, hogy ez esetben az előzőekhez hasonló déli oldali toronyépítmény alapjairól lenne szó, mivel itt a nyugati torony és ez az építmény valószínűleg egy épületperiódushoz tartozik,⁷⁷ így a déli oldali toronynak funkcionális értelemben nem lenne szerepe, és egy ilyen kéttornyos elrendezés összképében igen szokatlanul hatna.

A déli oldali előcsarnokkal kapcsolatban megjegyzésre érdemes, hogy a kutatók álláspontja szerint a magyar középkori templomépítészetben általánosan elterjedt forma, és általában a 15. századra tartják jellemzőnek. Nem minden esetben áll rajta torony, melyre a fent említett Fehérvárcsurgón kívül a vizsgált emlékeink közül Alsóörs is példaként szolgálhat. (Ennek esetében a

bejárati felépítmény belső ajtókerete kapcsolható biztosan a 15. századhoz.⁷⁸)

A részletes vizsgálatnak alávetett emlékeink közül a toronyok kapcsán *Törökkoppány* templomára térnénk még ki röviden. Itt a ma látható nyugati torony barokk, de a templom északi oldalán látható alapfal maradványokkal kapcsolatban egyes kutatókban felmerült az a gondolat, hogy itt a hajó mellett egy torony állhatott (13. kép). A feltevést a falmaradványok méreteire alapozzák, miszerint azok olyan szélesek, hogy egy torony terhei miatt lehettek csak szükségesek.⁷⁹ Az alapok, melyekről itt szó van nagyjából 90 cm szélességűek, mely véleményünk szerint a középkori építészetben nem számít különlegesen vastag alapozásnak, így ez nem tekinthető döntő bizonyítéknak egy a középkori torony létre.

Összességében a toronyok kialakításával kapcsolatban azt emelnénk ki, hogy ez az építészeti elem az eddig tárgyaltaknál kevésbé alkalmas rendi „műhelyek” vizsgálatára, mivel ennek kapcsán, az eddigiekkel szemben, sokkal inkább a funkcionalitás kerül előtérbe, hiszen a harangok megszólaltatásának fontos szerepe van a szertartásokban, és ez a szerep eltér pl. egy ferences rendi liturgia,

13. kép A törökkoppányi templom északi oldalán lévő falmaradványok. A szerzők rajza és fotója

vagy egy plébániatemplomban tartott mise esetében. Ezen túl a pálosok építészete a toronyemelés kevéssé jellemző, a ferences templomoknak pedig szignifikáns sajátossága a szentély mellett északról megjelenő harangtorony. Ezzel szemben falusi templomainkra inkább a nyugati (vagy déli) bejárat fölé emelt torony jellemző.⁸⁰ A vizsgált minta alapján is úgy látjuk, hogy a funkcionális igények itt általában felülírják a más jellegű befolyásokat, noha nem lenne példa nélküli a középkor építészétében az erős rendi kötődésű toronyforma megjelenése plébániatemplomban, hiszen például a somogyvámosi templomrom a ferences alapelrendezést valósította meg a szentélye mellett északon álló tornyával.

RÉSZLETFORMÁK – ABLAKMÉRMŰVEK

A középkori építészet előzőekben ismertetett nagyobb, tér- és tömegformáló elemein túl az összefüggések a kisebb részletek tekintetében is újra

és újra felbukkannak, így például a mérműves ablakok motívumkincsében is. A vizsgált épületeken több esetben megmaradtak ezek az elemek (14-15. kép).

Guzsik szerint a nagyvázsonyi pálos műhely hatásainak követéséhez a hálóboltozatok szentélyeken kívül az általa szintén innen eredeztetett „speciális ablakmű-kialakítást” használta.⁸¹ Viszont a nagyvázsonyi kolostortemplomban nem maradt meg egyetlen mérműves ablak sem, csak az ásatások során előkerült töredékek ismertek. Guzsik érvelése szerint ugyanakkor ezen töredékek alapján a *salföldi kolostor* halhólyag motívuma „bátran kapcsolható az 1483-ban befejeződött pálos építkezések formakincséhez”.⁸² Ennek bizonyítására pedig a *vázsonyi plébániatemplom* megőrződött ablakműveit hozza fel, melyek között a „halhólyag” motívum általa megkülönböztetett mindhárom variánsa előfordul, közülük az egyik kialakítása valóban egyezik a salföldi példával⁸³ melyet a kolostortemplom boltozataihoz hasonlóan Szakál Ernő szobrászművész rekonstruált.

A mérművek alapján Guzsik e körbe sorolja a *zalaszentmihályi templomot* is, melyen a nagyvázsonyi templomhoz igen hasonló szerkesztések jelennek meg – a körbe rajzolt S alak, valamint a középtengelyre illesztett be illetve kiforduló halhólyagok – de ez esetben tercier tagozatok is láthatók a mérmű rendszerében.⁸⁴

Zalaszentmihály esetében Guzsik újfent a „Vázsonyból már jól ismert halhólyagos ablakformát” emlegeti,⁸⁵ ám ennek kritikáját fogalmazta meg Vándor László, aki a Zalaszentmihályi templom ablakait inkább a *zalatárnoki* egykori ferences kolostorban találtakhoz kötné.⁸⁶ A zalatárnoki kolostor ablakműveinek pontos formáiról adatot találni azonban nem tudunk. Vándor maga is leírja, hogy a mérműveket 1871-ben „megsemmisítették”.⁸⁷ A templom 1955-ös restaurációjakor a kívülről befallazott ablakok láthatóvá váltak,⁸⁸ de egy visszaemlékezés szerint e munkák során „szüntették meg a templom csúcsíves jellegét”, és a szentélyablakok kökereteit is elpusztították.⁸⁹ Ezek az információk felül Rómer Flóris 1863-ból származó leírásai ismertek még, miszerint a templom „ablakai művészete halhólyagos”, és feltehetően 15-16. századi. (Ez minden valószínűség szerint valóban így volt, mivel maga a templom is a 15. század végén kezdett épülni.⁹⁰)

Karmacs már elbontott, de rajzban a bontás előtt rögzített templomának szentélyablakában is olyan mérmű volt, mely azt formailag a Guzsik által meghatározott körhöz kötheti.⁹¹

„Halhólyag” mintázatú, 15. századból megmaradt mérművek találhatók a **törökkoppányi templom** szentélyének délkeleti és déli oldalán, és a **somogyisíli apszis** délkeleti falában is. Mindkét példa esetében a múlt században zajlott feltárási munkák során kerültek elő ezek az épületelemek, és Guzsik mindkettő esetében a pálosok tevékenységére utaló motívumként értékelte a formát.⁹² Törökkoppány esetében a szentélyben látható a két fent említett halhólyag motívumos ablakon kívül egy erősen restaurált harmadik mérműves keretezés is, mely esetében a csúcsív záradéka alá (véleményünk szerint) hitelesen visszaszerkesztett karéjos kialakítású forma a két másikkal ellentétben inkább a 14. századra volt jellemző.⁹³ Bár az általános jelenség volt, hogy különböző rajzolatú mérművek kerültek egy-egy templom ablakaiba, de formaviláguk akkor is egyezni szokott.⁹⁴ Ez esetben inkább az épület korábbi periódusának maradványáról lehet szó.

A **szentkirályszabadjai templom** esetében a nyugati torony legfelső szintjén van beépítve két csúcsíves, mérműves ablak. Ezek formavilágában nem jelenik meg halhólyag motívum, a négykaréjos díszítésű kör és a tercier profilok alkalmazása a mérműveket kialakításuk stílusa szerint inkább az érett, mint a késő gótika időszakára datálná⁹⁵, bár a templom tornyát késő gótikusnak mondják.⁹⁶

A **balatonszemesi templom** esetében a szentélyen látható ablakok mérműveit több kutató is a 14. századra datálja, „stíluskritikai alapon”, mivel az ablakok ívei a félkör záródáshoz képest alig adnak ki csúcsívet.⁹⁷

A szakirodalom szerint a „*kőracsok rajzolatából, profilozásából ... és egyéb jellegzetességeiből a részlet korára és az épület keletkezésére nagy pontossággal lehet következtetni*”,⁹⁸ és a profilanalízis alapján műhelykapcsolatokat is elég precízen lehet rekonstruálni, mert „*míg a tervező kőfaragómesterek nagyobb építészeti egységek alkotásánál újdonságra törekedtek, addig az elhanyagolható részleteknél ... leggyakrabban megőrizték a vérrükbe ivódott műhelygyakorlatot*.”⁹⁹

Véleményünk szerint azonban az ablakmérművek kialakítása olyan kérdés, mely eredményeit más elemekkel együtt értékelve a többi megfontolást erősítheti (vagy gyengítheti), de önmagában datálásra minél „kisebb jelentőségű” (értsd pl. falusi, a királyi építkezések körétől távol eső) az emlék, annál kevésbé lehet alkalmas. Elég csak belegondolni abba, hogy feltételezve azt, hogy a kisebb presztízsű építkezéseken kevésbé neves mesteremberek dolgozhattak, máris

nehezebben várható el a kor legújabb áramlatainak formakincsét felmutató, „stílusista” motívumvilág. Ezen kívül pont ezeknél a falusi építkezéseknél kisebb a valószínűsége annak is, hogy sok, jelentős építkezést is megjárta mester lett volna jelen.

A kérdés az emlékek egymással való összefüggését tekintve ennél talán konkrétabb következtetések levonására is alkalmas lehet, de ez esetben is inkább azt a meglátást szeretnénk hangsúlyozni, hogy e formavilágot érintő megfontolások más szerkezeti (esetleg részletképzés) jellegű meglátások után az addig felhozott érvek erősítésére inkább alkalmasak, mint önálló tézisek alapjaként. Hiszen az alkalmazott formakincs alapvetően egyszerű elemekből állt össze,¹⁰⁰ de a variációs lehetőségeket figyelembe véve a pontos egyezés esetleg, de a pusztán hasonlóság nem nagy valószínűséggel hordoz túlértékelendő jelentést.

EMLÉKEK ÉS ÉPÍTŐMŰHELYEK

Az előző fejezetben összefoglaltuk az egyes emlékek vezérfonalként kiemelt, egymással összevethető elemeinek jellemzőit, és a szakirodalom alapján ezek leszámazási irányait, amennyiben ilyen fellelhető volt. Az egész emléktanyag értékelésének kapcsán így megfogalmaztunk néhány alapvető kérdést:

1. Lehet-e a területet önálló építészeti emlékcsoportként kezelni az adott korban?

2. Lehet-e a napjainkra fennmaradt emléktanyag alapján valóban „építőműhelyeket” rekonstruálni – illetőleg hogyan definiálható egy „építőműhely”?

3. Lehet-e egy-egy emlékhöz (kizárólagosan) egy „építőműhelyet” kapcsolni? Miben kereszthetők az egyes hatások okai?

Emlékcsoport vagy szórványos késő középkori maradványok?

Az első kérdésre adható válasz nem egyértelmű. Egyfelől: nem. Hiszen ezek az emlékek egy eredetileg sokkal sűrűbb minta maradványai, de a hiányzó elemek nélkül valóban felmerül, hogy mennyi összefüggést fedezhetünk fel a megmaradtak közt. Másfelől: igen. A kiválasztott emlékek esetében a késő középkori, leginkább 15. századi épületperiódus meglete fontos kritérium volt. Bár a középkori templomhálózat a ma középkori emlékeként őrző templomokénál nyilvánvalóan sűrűbb volt, az már korántsem biztos, hogy az elpusztult épületek mindegyike rendelkezett e korszakra datálható elemekkel, hiszen a ma megtalálható épületállomány egy része eseté-

1.

2.

3.

4.

5.

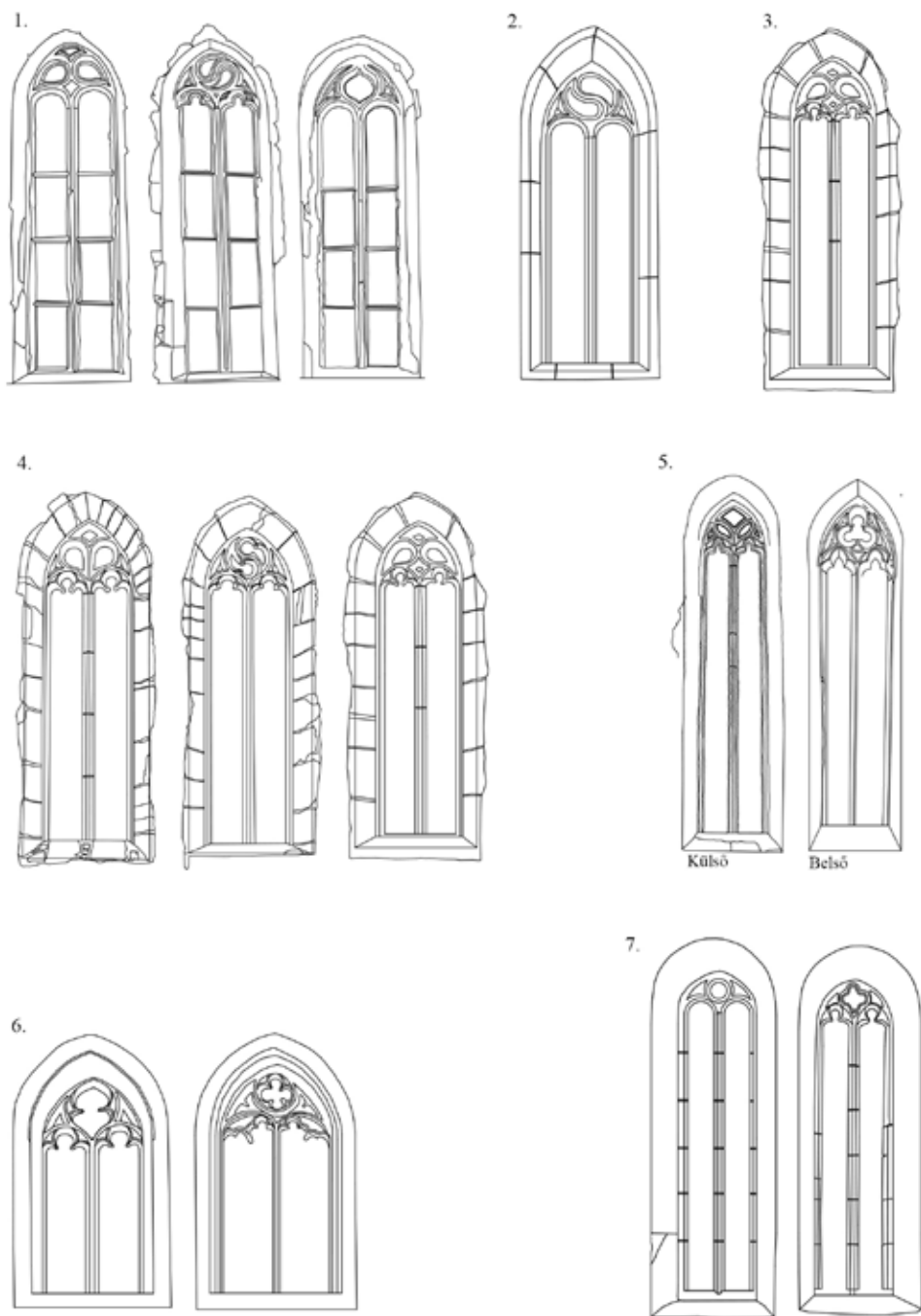

6.

7.

14. kép Mérműves ablakok: Nagyvázsony, plébániatemplom (1.), Zalaszentmihály (2.), Somogyszil (3.), Zalaszentmihály (4.), Törökkoppány (5.), Szentkirályszabadja (6.), Balatonszemes (7.). A szerzők fotói

15. kép Mérműves ablakok: Nagyvázsony, plébániatemplom (1.), Zalaszentmihály (2.), Somogyszil (3.), Zalaszentmihály (4.), Törökkoppány (5.), Szentkirályszabadja (6.), Balatonszemes (7.). A szerzők felmérési rajzai

ben is igaz, hogy ugyan használták őket a vizsgált időszakban, de nem végeztek rajtuk átalakításokat. Az emlékek másik része pedig azóta pusztult el annyira, hogy vizsgálatuk már a régészet hatókörébe tartozik, sok esetben viszont lokalizálásuk sem történt még meg.

Összességében álláspontunk szerint a kiválasztott elemek értelmezhetők emlékcsoportként, bár az egyértelmű, hogy a csoport nem homogén, a kapcsolatrendszer szerteágazó, rekonstruálhatósága mindenképpen további megfontolásokat igényel, és teljes, minden kétséget kizáró eredményre aligha tarthatunk számot. Ugyanakkor jelen helyzetben el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a késő középkor falusi templomépítészetéről a kapcsolatháló által kijelölt területen építészeti szemléletű elemzés céljára ennél teljesebb épületállomány nem választható ki, és ha ma még bármi visszafejthető az emlékek egykori viszonyaiból, az e templomok szerkezeteiben rejlik.

SZERZETESRENDEK ÉPÍTŐTEVÉKENYSÉGE A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A második két kérdés megválaszolásához elsőként ismét a szakirodalomhoz kell visszanyúlnunk, hiszen korábban az „építőműhelyek” kérdésének komoly irodalma jelent meg a folyóiratok és könyvek lapjain. A vizsgált emlékek esetében egyfelől a pálos rend, másfelől a ferences rend obszerváns ága merül fel alapvető hatást kifejtő „építőműhely-forrásként”, egyes emlékek esetén akár egymásnak határozottan ellentmondó kontextusban is.

„A XV. század közepétől sem a pálosok, sem más –építkezést folytató – testületek esetén nem beszélhetünk „csak” elszigetelt, az adott renndhez tartozó építőtevékenységről, műhelyekről.”¹⁰¹ – írja Guzsik Tamás. Az állítás magyarázata szerint a Mátyás-kori építészeti fellendülés okán egyre inkább egy az egész országra általánosan jellemzővé váló áramlat kezdett meghatározóvá válni, és ezt a részben uniformizálódott gótikus formakincset terjesztették mind a pálos, mint az obszerváns ferences kolostorok köré szerveződött műhelyek,¹⁰² melyeket így mégis megkülönböztet egymástól. A terjesztő tevékenység értékeiséként pedig ezt olvashatjuk: „...- a középkor folyamán működött közel száz kolostor egyfajta hidat jelentett a „nagy” és a falusi „kis” művészet, építéssel között.”¹⁰³

A ferences rend obszerváns ágának általános építészeti jellemzőit Vándor László a következő

módon gyűjtötte össze: A torony a „szentélyzáródás északkeleti sarkában” kerül elhelyezésre, és közvetlen átjáró nyílik a toronyaljából a szentélybe, és minden esetben valószínűsíthető a kolostor felől a szentélybetekintő ablak megléte is.¹⁰⁴ Ez a diszpozícióbeli sajátosság természetesen funkcionális megfontolásokból ered, hiszen a ferences liturgia során többször meg kell szólintatni a harangokat.¹⁰⁵ A templomhajónak két bejárata van, nyugatról és délről, a kolostor pedig a templomtól északra helyezkedik el.¹⁰⁶ E mögött az elrendezés mögött megint csak a városi szerzetesrendek feladatait, mint funkciót láthatjuk meg. A magyarországi koldulórendi építészet további jellegzetességeiként ismert a nyújtott téglalap alaprajzú, egyterű hajó, melyhez a nála kicsivel keskenyebb, nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik.¹⁰⁷ A koldulórendi építészettel kapcsolatban Marosi Ernő fogalmazta meg azt, hogy a sajátosságait inkább a tereiben, mint a részletformáiban kell keresni.¹⁰⁸ A rend az építkezései során világi szakértőket alkalmazott, akiket egy „praefectus operum” (vezető szerzetes) irányított.¹⁰⁹

A pálos rend esetében a kolostortemplomok alaprajzi elrendezése igencsak hasonlít a ferences templomokéhoz, legalábbis ami az egyhajós templomot és a hajónál kicsit keskenyebb nyújtott poligonális szentélyt illeti.¹¹⁰ (Bár Guzsik pont a mi kitüntetett figyelmünket élvező Veszprém megyei 15. századi emlékek kapcsán jegyzi meg, hogy a szentély már nem szűkül be a hajóhoz képest.¹¹¹) Jellemző továbbá, hogy a szentélyben nem voltak falpillérek, a boltozati bordák ehelyett „fecskefarkas” vállindításokra támaszkodnak.¹¹² A 15. századi pálos építkezések további jellemzőinek tekinthetők (Guzsik nyomán) a hálóboltozat alkalmazása illetve a nagyméretű, mérműves ablakok.¹¹³ A pálos rend építkezéseire a torony egyáltalán nem jellemző, bár néhány esetben a városi szerzetesrendek templomainak mintájára a szentély mellett mégis volt tornyuk.¹¹⁴ (Példaként említhető a nagyvázsonyi pálos kolostor is, mely szentélye mellett északról torony léte utaló nyomokat véltek felfedezni.)¹¹⁵

„MŰHELYKAPCSOLATOK” A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

A pálosok központjának az általunk vizsgált területen egyértelműen a nagyvázsonyi pálos kolostor tekinthető. Guzsik Tamás ennek hatókörébe sorolja a nagyvázsonyi, zalaszántói, zalaszentmihályi, törökkoppányi, somogyszili, andocsi, igali és balatonszemesi plébániatemplomokat.¹¹⁶

E kolostor Kinizsi Pál építetői tevékenységének emlékét őrzi, és építészeti értékei alapján elfogadott tézis, hogy „jó felkészültségű, országos viszonylatban is jelentős mesterek építették”, akiket (Kinizsi udvari kapcsolatainak révén) a korszakban az egész országban ehhez az emlékhez hasonló színvonalú munkák készítői között kereshetünk.¹¹⁷ Koppány Tibor Guzsikhoz hasonló következtetésre jutott egy „balatonfelvidéki építőműhely” működése tekintetében, mely munkásságába sorolja a zalasántói, karmacsi és nagyvázsonyi plébátiamentlomokat és a salzföldi kolostort is, kötődési pontnak ő is a nagyvázsonyi kolostort nevezi meg.¹¹⁸

Guzsik sok esetben érvként említi meg azt is, hogy az adott plébátiamentlom közelében az adott korszakban működött pálos kolostor is, mely így hatást gyakorolhatott a falusi templom építési munkáira is,¹¹⁹ noha maga a templom nem mindig állt a kolostor fennhatósága alatt. Mivel ezek a kolostorok nagyrészt elpusztultak, és feltárásuk sem feltétlen történt meg, e tényből közvetlen pálos építészeti hatásra következtetni elhamarkodott lenne. Ezen kívül ilyen alapon az igali templom kapcsán rögtön felmerül a ferences renddel való kapcsolat is, mert 1434 és 1452 között Igalban Szűz Mária tiszteletére alapítottak egy obszerváns ferences kolostort, melyet 1464 után nem említettek többé.¹²⁰ Ez nem valószínű, hogy a mai plébátiamentlommal azonos lenne, ám a településtől délre azonosítatlan templomhelyet találtak,¹²¹ így elképzelhető, hogy a plébátiamentlom átépítésével párhuzamosan működött a közvetlen közelében egy ferences kolostor. Látható, hogy a vizsgált korszakban több rend kolostorai megtalálhatók voltak az adott területen, de pusztán a fizikai közelség nem adott elegendő alapot építészeti kapcsolatok kijelentésére, de egy-egy elmélet egyéb érvei mellett felsorakoztatva azok hangsúlyozására szolgálhat.

Guzsik meglátását, mely a nagyvázsonyi építkezés hatásait ennyire hangsúlyosnak és szinte kizárólagosnak tekintette, már az 1983-ban megjelent cikke¹²² után is érte kritika. Vándor László megfogalmazása szerint: „Kérdés, hogy az egyetlen nagyobb pálos építkezés [Nagyvázsony], szemben az ugyanezen időben épülő három környékbeli obszerváns ferences kolostorral [Zalatárnok, Zalaszentgrót, Egervár], – ilyen nagy területen tudott-e hatást gyakorolni?”¹²³ Ezen felül felveti, hogy a ferences építkezéseket, melyek az ellenpólust jelenthetnék, még nem ismerik elég nagy mélységben, és hozzáteszi, hogy például a párhuzamok alapjaként oly sokszor em-

legetett ablakművek közti kapcsolat Zalatárnok és Zalaszentmihály esetében egyértelműbb, mint az utóbbi és Nagyvázsony esetében (bár ezen meglátás részletesebb kifejtésére már nem kerül sor).¹²⁴

A zalai terület kapcsán többször említik a ferences rendet, mint befolyásoló tényezőt, kiemelve, hogy a középkorban az egész országban, és azon belül Zala megyében is ez volt a legelterjedtebb szerzetesrend.¹²⁵ Egyes források szerint kiemelt jelentőségük a Dunántúlon annak tudható be, hogy szerepük volt egy „török elleni egységes front” kialakításában, mely miatt Hunyadi János támogatását élvezték.¹²⁶ 1497-1511 között ismert egy ferences műhely, mely az Egervári család kegyurasága alatt állt és egész Zala megyére kiterjedt munkásságot folytatott; ennek működése leginkább az egervári és talán a zalaszentgróti kolostorban fogható meg.¹²⁷

Somogy megyében viszont a pálosok voltak elterjedtebbek a korszakban, 7 vagy 8, jellemzően nemesi családok által alapított kolostorral.¹²⁸ Ugyanakkor a 15. században a középkorban utoljára fellobbanó építési hullám mögött a megyében már a Báthori család áll. Az ő legjelentősebb építkezésük itt a körshegyi ferences kolostor volt, mely a családi kapcsolatok okán az építetők személyében így feltehetően a nyírbátori, hasonló korú templommal egyezhet.¹²⁹ Ezen felül Koppány Tibor úgy gondolja, hogy „a Somogyvárról ismert kevés töredék és a körshegyi részletek” alapján nemcsak az építető család, hanem akár a mesterek és a kőfaragók is azonosak lehetnek a somogyi és a nyírbátori építkezések esetén. Sőt, a megyében a Báthoriak hatására a 15. század utolsó évtizedeiben e nagyobb munkák hatása olyan kisebb átépítéseken is érezhető, mint a Buzlay Mózes nevével fémjelzett balatonszemesi azonos korú átalakítások.¹³⁰ Bár e hatás részletezésére Koppány már nem tér ki, feltehetőleg a birtokos család azonossága vezette erre a következtetésre. Véleményük szerint e kapcsolatrendszer továbbgondolására ad lehetőséget az a tény, hogy Somogyszilen az előbb említett Gergelylaci Buzlay Mózes egy 1484-es irat szerint az addigra igen leromlott állapotú templomot „alapjaitól kezdve” illetve „romos és teljesen elpusztult állapotából” javíttatta ki.¹³¹ (Az is ismert tény, hogy Buzlay Mátyás király udvari embere volt.¹³²)

Tolnában több obszerváns ferences kolostort is ismerünk a korszakból, a 15. század elejéről Ozorát, a század közepéről pedig Györgyit és Paksot.¹³³ Ezen kívül az általunk közelebről is vizsgált Felsőnyék esetében is ismert olyan for-

rás, mely szerint egykor ferences kolostor állt itt, de ezt más források nem támasztják alá.¹³⁴ Mivel e kérdés eldöntéséhez régészeti kutatások szükségesek, jelen dolgozatban e felvetéssel többet nem foglalkozunk.

A falusi templomok esetében az is kérdésként merül fel, hogy mennyiben lehet elválasztani az őket érő „pálos hatásokat” a „ferences hatásoktól”, tekintettel arra, hogy e kettő sem független egymástól. Hiszen a 14. században, amikor a pálos rend aránylag egységes építkezési formái a kolostoraik tekintetében kialakulhattak (addig inkább „szükségleti építészetet” szokás emlegetni), a templomaik kialakulásának mintaképe pont az egykorú városi szerzetesrendek templomainak rendszere volt. Nevezetesen egy egyhajós, teremszerű, 2-4 través hajó és a hozzákapcsolódó poligonális záródású nyújtott szentély,¹³⁵ mely rendszer a falusi templomok esetében is követőkre talált.¹³⁶ Ez az alaprajzi forma maga közép-európai sajátosságnak tekinthető, de az, hogy hazánkban szinte csak a koldulórendi építészetben figyelhető meg, csak nálunk jellemző. Ám mivel a 15. század végére már olyan régóta alkalmazásban van, hogy „bizonytalannak tűnik önálló obszerváns építészetről beszélni Magyarországon, legalábbis ami a templomokat illeti”.¹³⁷

„ÉPÍTŐMŰHELY”...?

Arra a kérdésre, hogy mi is az az építőműhely, szintén nem könnyű egyszerű választ adni. Mennyiben feltételezhető, hogy a nagy építkezések mesterei, például akik Kinizsinek Nagyvárszomban dolgoztak, és feltehetően kapcsolatban álltak a királyi udvarral, vagy a Báthori család jelentős építkezéseit végezték, az ilyen nagy volumenű munkák után falusi plébániatemplomok átalakításaival foglalkoztak volna? Természetesen, ha a mesterek nem is, de például a munkaerőt adó helyi kőfaragók nagyobb valószínűséggel folytatták a munkát a közeli településeken, de tekinthető-e ez még az „építőműhely” munkásságának? Ugyanakkor ugyanilyen módon az sem zárható ki, hogy a különböző jelentős építkezésekről érkező emberek több nagy projektben is részt vettek, vagy egy kisebb templom munkálatai során találkoztak. E dolgok követése ennyi idő elteltével már lehetetlen, így az „építőműhelyek” ilyen egzakt lehatárolása semmi esetre sem várható már el, és úgy véljük, még az adott korban is nehézségekbe ütközött volna. Vándor László véleménye szerint akár azzal is számolnunk kell, hogy a „*ferencesek között mesteremberek is vol-*

tak, akik személyesen részt vehettek [a XV. században fellendült falusi templomépítészetben].”¹³⁸

Más oldalról közelítve a dolgot, a formai elemek követése sem vezethet egyértelmű eredményre. Papp Szilárdot idézve: „...*azt feltételezzük, hogy a stílusfogalmak az adott korban jól körülhatárolható, egységes jelenségeként kezelt, ... egy műhely kialakítását leginkább befolyásoló tényező volt. Márpedig ezzel nyilvánvalóan nem számolhatunk.*”¹³⁹

KONKLÚZIÓ – ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatunkban körüljártuk a Balaton környéki késő gótikus templomépítészet ránk maradt emlékeit, különböző épületszerkezetek és diszítőformák, valamint rendi építőműhelyek munkássága mentén. Végigelemeztük és értékeltük a korábban feltételezett kapcsolatrendszereket, rámutattunk a némely esetben fennálló következtetlenségekre, szétválogattuk a tényeket, feltevéseket és következtetéseket, melyeket a témával ezidáig foglalkozó kutatók megfogalmaztak.

Munkánk során egymással szembe állítottuk az eddig publikált különféle elméleteket, végig gondoltuk az azok mellett és ellen szóló bizonyítékokat, értékeltük a felhozott érveket, és adott esetben újakat fogalmaztunk meg. Az átfogó szemléletmódhoz fontos volt megismerni mind az egyes emlékekről szóló, mind az összefoglaló jellegű, kapcsolatrendszereket boncolgató műveket. Így egy-egy templom esetében a teljes képre való rálátással gondoltuk át az állításokat, mely eredményeként újra tudtuk fogalmazni az összefüggéseket is. Például a nagyvárszombi kolostor-templom szentélyboltozatának elméleti rekonstrukciója mögött rejlő bizonytalanságot ismerve más megvilágításba kerülnek az azt közvetlen forrásként és analógiaként használó rekonstrukciók (Zalaszentő). Vagy ismerve a hálóboltozatok bordarendszerének európai fejlődésének vonulatát, értékelhettük a törökkoppányi boltozat Nagyvárszomból pálos műhelyen keresztüli származtatását, levonva a következtetést a rendszerbe itt szinte bizonyosan belépő külső hatás meglétéről. Ugyanígy, tudva, hogy a mérművek formakincse mennyiben mutat változatosságot a vizsgált időszakban Magyarországon, meg tudtuk fogalmazni álláspontunkat a kérdésben, miszerint a részletformák hasonlósága még nem ad szilárd alapot a közvetlen összefüggések megállapításához.

A több építési periódussal rendelkező épületekből a késő középkori átalakítások nyomait sok-

szor nehéz elkülöníteni, ezért képezte kutatásunk igen fontos részét az épületek felkeresése, és a helyszínen tett megfigyelések rögzítése. Egyfelől ezzel válik elkerülhetővé, hogy az egyes emlékek vagy épületelemek esetén csak a szakirodalomban kihangsúlyozott jelenségekről legyen tudomása a témában újonnan elmélyedő kutatóknak, mert egyes elemek kontextusukból kiemelve néha erőteljesebb kapcsolatokat mutatnak, mint ha a teljes épületet szemlélnénk, az esetleg más irányba mutató részletekkel együtt. (Erre példaként említenék Zalaszántó templomát, melyet részletformái – mérművek, bordapofások – alapján többen is Nagyvázsöny kolostorához kötnek, ám szintén 15. századi – feltehetően azonos – építési periódus eredménye a nyugati tornya is, mely nem tükröz vázsónyi hatásokat, és analógiái más területeken találhatóak meg.) Másfelől a szakirodalomban megjelent állítások esetében nem ritka, hogy csak a következtetéseket közlik, az okok és magyarázatok nélkül. Ezekben az esetekben az emlék helyszíni megismerése segíti a helyes kérdések feltételét, és a korábbi állítások értékelését.

Tehát az épületek felkeresésének és az adott kutatás céljait szem előtt tartó dokumentálásának kiemelkedő szerepe van a szakirodalom értelmezésében, és egy olyan kritikus szemléletmód alkalmazásában, mely elengedhetetlen egy-egy téma mélyebb megértéséhez és a gondolatmenetek továbbviteléhez.

A vizsgált területen a lehető legteljesebb képet szemlélve igyekeztünk megfogalmazni, mit jelenthetett a falusi templomépítéssel kapcsán egy „építőműhely munkássága”, vagy egy „műhelykapcsolat”, mert ezek a fogalmak a reprezentatív, nagyszabású építkezésektől távolodva egyre nehezebben megfoghatók, definiálhatók. A résztéma közelítésében felvetődött a (rendi) műhelyek rekonstruálhatóságának kérdése.

Összességében az „építőműhelyekkel” kapcsolatos kérdésében azon az állásponton vagyunk, hogy általános esetben létezésüket elfogadva sem jelenthető ki egy-egy épület adott építési periódusáról minden kétséget kizáró, egzakt módon, hogy teljesen tisztán egy adott rendhez kapcsolható építőműhely munkája. Nyilvánvaló, hogy például a nagyvázsónyi plébániatemplom szorosabban köthető a hozzá közeli kolostorhoz, de e konkrét esetben a közrejátszik többek között az építető és birtokos személyének azonossága és az építkezések párhuzamos mivolta. Ugyanakkor ahol nem jelenik meg együttesen ennyi tényező, mely azonos irányba húz, máris diverzebb hatások eredményével találjuk szemben magunkat, melyből egy elem

kiragadásával erősíthető az egyik irány, míg más elemet hangsúlyozva más elméletek tűnnek erőteljesebbnek (pl. Zalaszántó, Zalaszentmihály, Törökkoppány stb...). Ezen kívül több emlék esetén egyáltalán nem merültek fel ilyen kapcsolatok, és akkor sem jelenik meg a párhuzamot alátámasztó jellegzetesség, ha az adott elem a releváns periódusból ránk maradt (pl. Iregszemcse, melynek szentélyzáródása a teljes vizsgált emléksanyagban egyedülálló forma, vagy a balatonfüredi temetői rom, mely szentélyét boltozott lefedése ellenére sem támpillérekkel erősítve építették).

Ez pedig arra mutat, hogy a rendek építőtevékenysége nem terjedt ki minden területre, pedig a vizsgált minta ilyen elemeinél adott esetben sem a földrajzi távolság, sem a birtokos tekintetében nincs kevesebb köze az épületnek a rendi építéssel központjaihoz, mint ott, ahol ezt a kapcsolatot megtalálták. Viszont ilyen rendtől függetlennek tűnő templomok között is megfigyelhetők összefüggések, jellemzően a toronykialakításban, mely pont a rendekhez kevésbé köthető elemnek tűnik.

Mint arra folyamatosan visszautalunk, a minta középkori állapotokhoz képest hiányos mivolta okán nem tudhatjuk biztosan, hol voltak az összefüggésszereknek még olyan találkozási pontjai, melyet a jelen dolgozat témáját jelentő emlékek közül Zalaszántó képvisel legszemléletesebben.

Tehát úgy látjuk, építőműhelyek léteztek, de ezek egyrészt a mai épületállományból már nem lesznek újra rekonstruálhatók, másrészt a késő középkorban sem volt általánosan elterjedt a tisztán rendi alapon jellemezhető falusi templomépítéssel, melyet néhány korábbi publikáció bemutatni szándékozott. Bár a szerzetesrendekhez köthető építőműhelyek tevékenysége az elképzelhető hatások közül valóban sok esetben számottevő, ám aligha jelenthető ki, hogy kizárólagos jelentőségű. A települések birtokosai, a templomkegyurai, a korábbi épületperiódusokhoz való kapcsolódás lehetőségei, a funkcionális igények és a belőlük kifejlődött szerkezetek mind befolyásoló tényezőket jelentettek. E hatások erősségének megoszlása pedig épületenként eltér.

A másik fontos kérdésnek a hatások levezetése szolgáló elemek értékelése tekinthető. Arra az álláspontra jutottunk, hogy egy feltételezett építőműhely működését végiggondolva egy műhely levezetésének alapját elsősorban a szerkezeti elemeknek kell képeznünk, és ezeknek mindössze megerősítésére szolgálhatnak a részletformák. Mivel egy épület esetén az előbbiek kívánják

meg azt a szakértelmet, mely miatt az adott meszter nagyobb területen, több építkezésen fordulhatott meg, míg a kőfaragó munkákat (különösen kisebb, falusi templomok esetében) helyi kőfaragók is el tudták végezni.

A nagyobb épületelemeken belül a tornyok esetében azt a következtetést vontuk le, hogy esetükben kevésbé a rendi kötődések, mint a funkcionális igények domináltak, hiszen a plébánia-templomoknál a szokványos elrendezés a nyugati vagy déli oldalra állított torony, míg a kolostortemplomoknál a ferencesek esetében az északi toronyelrendezés a szokványos, a pálosok pedig általában nem építettek tornyot, ha mégis, akkor pedig a koldulórendi mintákat követték.

A boltozatok tekintetében is rámutattunk, hogy egy-egy rend tevékenységének hatásán túl más befolyásoló tényezők is közrejátszottak formálásukban az egyes eseteknél. Erre több megközelítésből is tudunk példákat hozni. Például, hogy az általánosnak tekinthető hálóboltozat-építő tendencia ellenére Várvolgyben mégis keresztboltozatot emeltek, vagy, hogy Törökkoppány szentélyboltozata a közép-európai építészetben általánosságban is megfigyelhető szerkesztésbeli fejlődést mutat az „eredeténék” tartott nagyvázsonyi példákhoz képest, így itt joggal tételezhetünk fel a „rendi építőműhely” gyakorlatára ható külső befolyást.

Munkánk fő célja, a vizsgálat rendszerének felállítása, a közelebbi vizsgálatra szánt épületálmány kiválasztásának és az összehasonlítás szempontjainak megtalálása és kidolgozása, és ennek a kijelölt terület emlékein való alkalmazása teljes mértékben megvalósult. A feldolgozott minta a lehetőségekhez mérten teljes, és az összefüggések vizsgálatának szempontrendszerét alkalmazva az épületek között fennálló kapcsolatokat értékelni és értelmezni tudtuk.

A téma folytatására többféle irányt is elképzelhetőnek tartunk. A teljes hazai késő középkori emléktanyag ilyen szemléletű (újra) feldolgozása az e dolgozat keretein belül vizsgált terület – itt leírt kapcsolati háló szerinti – tovább bővítésével folytatható. Ennek a bővítésnek első lépéseként szinte magától értetődően adódna például a Báthori család kapcsolatai okán a nyírbátori templom köré szerveződő épületcsoporttal, a zalai ferences kolostorok (pl. Zalatárnok vagy Egervár) hatásterületének feltárásával, vagy a Guzsik Tamás munkásságában feldolgozott pálos műhelyekhez kötött további épületeket ért hatások részletes feltérképezésével folytatni a kutatást.

Távoli, de nem elérhetetlen célként fogalmazhatjuk meg a magyarországi késő középkori

templomépítészet töredékesen, más korok emlékei között megmaradt elemeit e rendszer szerint összegyűjteni és értékelni, mely árnyalhatná a középkori építészetünkről élő képet, aminek alapja leginkább igen csekély számú „legnagyobb részt középkori” templomunkon alapul.

(A kutatás a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésztechnika Kar Építészettörténeti és Műemléki Tanszék kutatóműhelyében készült tudományos diákköri hallgatói munka, témavezetői Daragó László és Fehér Krisztina.)

Bibliográfia:

- Aradi Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása.* Doktori disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest 2007.
- Bartos György: *Füle, római katolikus templom homlokzati és belső szondázó művészettörténeti kutatása.* Kutatási dokumentáció. 2008.
- Császár László: A kései gótikus, hajlított bordás boltozatechnika és magyarországi hatása. In: Dercsényi Dezső – Entz Géza – Havassy Pál – Merényi Ferenc (szerk.) *Magyar Műemlékvédelem 1967-68.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. 65-78.
- Császár László: Megfigyelések a késő gótikus boltozatszerkesztés egyes eljárásairól. *Építés – Építészettudomány* 15. évf. (1983) 1-4. sz. 41-53.
- Entz Géza-Gerő László: *A Balaton környék műemlékei.* Képzőművészeti Alap, Budapest 1958.
- Éri István: *Nagyvázsony.* Pannonia, Budapest 1969.
- Guzsik Tamás: Későgótikus „pálos” műhelyek Magyarországon. *Építés – Építészettudomány* 15. évf. (1983) 1-4. sz. 199-217.
- Guzsik Tamás: *A pálos rend építésze a középkori Magyarországon.* Mikes Kiadó, Budapest 2003.
- Horváth Zoltán György – Gondos Béla: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével.* Romantika, Budapest 2004.
- K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai.* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd 2015.
- Koppány Tibor: Későgótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. In: Éri István (szerk.) *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2.* Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém 1964. 189-198.
- Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. In: Palágy Sylvia (szerk.) *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11.* Veszprém 1972. 213-241.
- Koppány Tibor: *A Balaton környékének műemlékei.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1993.

- Koppány Tibor: A reneszánsz építészet elterjedése és a késő gótika virágzása. *Ars Hungarica* 40. évf. (2014) 3. sz. 305-317.
- Kozák Károly: Adatok a móri r.k. plébániatemplom építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem* 5. évf. (1961) 1. sz. 56-57.
- Kozák Károly: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. In: Horler Miklós (szerk.) *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve IX. Építészeti Tájékoztatói Központ*, Budapest 1984. 73-114.
- Ludwig Emil: A fehérvárcsurgói Szent Katalin-templom. *Magyar Nemzet* 67. évf. (2004) 289-317. sz. 39.
- Ludwig Emil: Balatonszőlős temploma és a tihanyi romok. Rejtőzködő Magyarország 879. *Magyar Hírlap* 2018. https://www.magyarhirlap.hu/kultura/Balatonszolos_temploma_es_a_tihanyi_romok (2019. október 13.)
- Magyarország műemlékjegyzéke Fejér megye*. Szerk. Haris Andrea, Somorjai Selysette. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2008.
- Magyarország műemlékjegyzéke Zala megye*. Szerk. Haris Andrea, Somorjai Selysette. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2006. <https://web.archive.org/web/20110722125601/http://www.koh.hu/download/Zala-belso.pdf> (2019. október 13.)
- Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Corvina, Budapest 1975.
- Marosi Ernő: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1994. 39-62.
- Németh József: Zala megye műemlékei. *Műemlékvédelem* 20. évf. (1976) 2. sz. 68-73.
- P. Takács J. Ince: *Zalatárnok község és plébánia története*. Faluvédő- és Közművelődési Egyesület, Zalatárnok 1997.
- Pamer Nóra: A fehérvárcsurgói r.k. templom régészeti feltárása, 1961. *Műemlékvédelem* 25. évf. (1981) 4. sz. 257-261.
- Pamer Nóra – Sch. Pusztai Ilona: A vöröserényi ref. templom feltárása és helyreállítása. *Műemlékvédelem* 30. évf. (1986) 2. sz. 97-111.
- Papp Szilárd: A nagyvázsonyi pálos kolostor. *Művészettörténeti Értesítő* 44. évf. (1995) 1-2. sz. 43-77.
- Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- Rainer Pál: II. Középkor. In: Lichtenkert András (szerk.) *Alsóórs története*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 11, Veszprém 1996.
- Rainer Pál: Középkori plébániaépület (?) Szentkirályszabadján. In: Rainer Pál (szerk.) *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. Veszprém 2011. 111-128.
- Reöthy Ferenc: A balatonszemes r.k. templom története. *Műemlékvédelem* 21. évf. (1977) 3. sz. 158.
- F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas, Budapest 2000.
- Sedlmayr János: Magyarországi késő gótikus mérműves ablakok. *Műemlékvédelem* 45. évf. (2001) 2. sz. 96-102.
- Sedlmayr János: Magyarországi gótikus ablakművek. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.) *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2002.
- Sipos Imre SJP: *Török-koppány monográfiája*. Török-koppány Önkormányzat, Török-koppány 2013.
- Tamási Judit: Várvolgy (Alsózsíd). In: Wollák Katalin (szerk.) *A 1991. év régészeti kutatásai. Régészeti füzetek I/45*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1993. 102.
- Ther Tamás: *A nagyvázsonyi kolostortemplom boltozatának vizsgálata*. TDK dolgozat. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szilárd-ságtani és Tartószerkezeti Tanszék, Budapest 2009.
- F. Tóth Róza: Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. *Budapest Régiségei* 18. évf. (1958.) 365-382.
- Valter Ilona – Koppány Tibor – Gedeon Tihamér – Nemcsics Antal – Lengyel Imre – Zimmer Károly: A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. In: Palágyi Sylvia (szerk.) *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. Veszprém 1972. 149-194.
- Vándor László: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. In: Halász Imre (szerk.) *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból – Zalai Gyűjtemény* 25. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1986. 49-75.

További nem hivatkozott szakirodalom:

- Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Budapest 1894.
- Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III*. Budapest 1897.
- Détshy Mihály: Az országos műemléki felügyelőség keretén kívül végzett 1959-60 évi műemlék-helyreállítások. In: Dercsényi Dezső – Gólya József – Entz Géza (szerk.) *Magyar Műemlékvédelem 1959-60*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 261-263.
- Guzsik Tamás: Eltűntnek hitt pálos építészeti Somogy megyében. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 17. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 1986. 5-26.
- Guzsik Tamás: A török-koppányi r.k. templom. *Műemlékvédelem* 19. évf. (1975) 4. sz. 207-211.
- Koppány Tibor: Zalaszántó református temploma. In: Mentényi Klára (szerk.): *Műemlékvédelmi Szemle* 2003/1. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2003. 5-42.
- Kozák Károly: A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. *Archaeológiai Értesítő* 89. köt. (1962) 2. sz. 220-237.

Sódor Alajos: *Kései gótikus boltozatok szerkesztése*. (Egyetemi jegyzet) Budapesti Műszaki Egyetem Építéstörténeti és elméleti intézet, Budapest 1979.

JEGYZETEK

1. Guzsik Tamás: Későgótikus „pálos” műhelyek Magyarországon. *Építés – Építészettudomány* 15. évf. (1983) 1-4. sz. 199-217.; Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Mikes Kiadó, Budapest 2003.
2. Vándor László: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. In: Halász Imre (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából – Zalai Gyűjtemény* 25. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1986. 49-75.
3. Marosi Ernő: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1994. 39-62.
4. Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
5. Sedlmayr János: Magyarországi késő gótikus mérműves ablakok. *Műemlékvédelem* 45. évf. (2001) 2. sz. 96-102.
6. Császár László: A kései gótikus, hajlított bordás boltozattechnika és magyarországi hatása. In: Dercsényi Dezső – Entz Géza – Havassy Pál – Merényi Ferenc (szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1967-68*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. 65-78.; Császár László: Megfigyelések a késő gótikus boltozatszerkesztés egyes eljárásairól. *Építés – Építészettudomány* 15. évf. (1983) 1-4. sz. 41-53.
7. Kozák Károly: Korai sokszögzáródási templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. In: Horler Miklós (szerk.): *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve IX*. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Budapest 1984. 73-114.
8. Kozák Károly: Adatok a móri r.k. plébániatemplom építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem* 5. évf. (1961) 1. sz. 56-57.
9. Aradi Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása*. Doktori disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest 2007.
10. K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd 2015.
11. Entz Géza-Gerő László: *A Balaton környék műemlékei*. Képzőművészeti Alap, Budapest 1958.
12. Koppány Tibor: Későgótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém 1964.
13. 189-198.; Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében II. In: Palágy Sylvia (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. Veszprém 1972. 213-241.; Koppány Tibor: *A Balaton környékének műemlékei*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1993.
14. A szakirodalom alapján maradt nyoma (Guzsik 1983, 206.), de a helyszínen már nem találtunk ilyet.
15. szentélyátalakítás: 1490 (Guzsik 1983, 206.)
16. A templom periodizációja sok helyen kérdéses.
17. Van olyan 1722-es forrás, mely szerint „szentélye hiányzik” (K. Németh 2015, 147-148.); felmerül, hogy milyen magasságig?
18. ÉNy-i és DNY-i támpillér
19. A forrásban a datálás a kapu keretkövére vonatkozik: Rainer Pál: II. Középkor. In: Lichtenkert András (szerk.): *Alsóörs története. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 11)* Veszprém 1996. 51.). Az előépítményt a szakirodalom az analógiaként idézett balatonfüredi rom kapcsán datálja: Valter Ilona – Koppány Tibor – Gedeon Tihámér – Nemcsics Antal – Lengyel Imre – Zimmer Károly: A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. In: Palágy Sylvia (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. Veszprém 1972. 178-179.
20. A XV. században volt gótikus átépítés, majd a XVIII. században ismét alakítottak rajta; egyik mértékéről sincs információ a szakirodalomban. Németh József: Zala megye műemlékei. *Műemlékvédelem* 20. évf. (1976) 2. sz. 69.
21. Császár 1970, 67.
22. Császár 1970, 67.
23. Guzsik 2003, 193.
24. Guzsik 1983, 209.
25. Guzsik 1983, 209.
26. Ther Tamás: *A nagyvázsonyi kolostortemplom boltozatának vizsgálata*. (TDK dolgozat) Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szilárdságtani és Tartószerkezeti Tanszék, Budapest 2009. 9.
27. Papp 2005, 56.
28. Guzsik 1983, 202.
29. Guzsik 1983, 202.
30. Koppány 1964, 194.o. 14. kép
31. Papp 2005, 56.
32. Papp Szilárd: A nagyvázsonyi pálos kolostor. *Művészettörténeti Értesítő* 44. évf. (1995) 1-2. sz. 64.
33. Papp 2005, 55.
34. Papp 1995, 62.
35. Éri István: *Nagyvázsony*. Pannonia, Budapest 1969. 26.
36. Éri 1969, 24.
37. Koppány 1964, 13. és 15. ábrák; Koppány 1964, 190.
38. Guzsik 1983, 202.
39. Guzsik 2003, 193.
40. Koppány 1972, 225-226.

40. Guzsik 1983, 202.
41. Guzsik 1983, 202.
42. Császár 1983, 44.
43. Császár 1983, 44.
44. Koppány 1964, 190.
45. Koppány Tibor: A reneszánsz építészet elterjedése és a késő gótika virágzása. *Ars Hungarica* 40. évf. (2014) 3. sz. 315.
46. Guzsik 1983, 202.
47. Koppány 1964, 193.
48. Papp 2005, 129.
49. Koppány 1993, 30.
50. <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/53554> (2019.10.18.)
51. Guzsik 2003, 194.
52. Tamási Judit: Várvolgy (Alsózsíd). In: Wollák Katalin (szerk.): *Az 1991. év régészeti kutatásai. Régészeti füzetek 1/45*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1993. 102.; *Magyarország műemlékjegyzéke Zala megye*. Szerk. Haris Andrea, Somorjai Selysette. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2006. 106.
53. Tamási 1993, 102.
54. Valter – Koppány – Gedeon – Nemcsics – Lengyel – Zimmel 1972, 178.
55. Guzsik 1983, 204.
56. Éri 1969, 57.
57. Guzsik 1983, 204.
58. Guzsik 1983, 204.
59. Reóthy Ferenc: A balatonszemesi r.k. templom története. *Műemlékvédelem* 21. évf. (1977) 3. sz. 158.
60. Természetesen ilyen kérdésekben a régészeti feltárások egzaktabb válaszokkal szolgálnának, de jelen körülmények között sok esetben ennek lehetősége nem merül fel belátható időtartamon belül.
61. A vizsgálatra kijelölt emléken belül Felsőnyék nyugati tornyának kapcsán szeretnénk megjegyezni, hogy a források nagy részében annak újkori mivolta nem képezi vita tárgyát (K. Németh, Valter – K. Németh 2015, 66.). Egy forrás van, mely a torony nyugati oldalán lévő négykaréjos ablakot középkorinak jelöli (Horváth Zoltán György – Gondos Béla: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével*. Romantika, Budapest 2004. 123.), mely azt jelentené, hogy a torony legalább annak magasságáig mégis középkori (hiszen itt nem egy kökeretről beszélünk, mely másodlagosan is behelyezhető lenne, ennek az ablaknak a formája téglalakkal és cserepekkel falazva van kialakítva). Úgy gondoljuk, hogy a falazat, mely a toronybelsőben jól megfigyelhető, olyannyira szabályos és egyenletes minőségű, mind falazás, mind az egyes téglák mérete és minősége tekintetében, hogy igen csekély annak az esélye, hogy ez a középkorból származzon.
62. Kozák 1961, 56-57.
63. Kozák 1961, 57.
64. Fehérvárcsurgó tornyának kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy a XV. századi periódusban a tornyoknak csak a déli és északi kapuja létezett, a templomba innen nem nyílt bejárat, akként csak a déli hajófalban lévő kapuja szolgált. Pamer Nóra: A fehérvárcsurgói r.k. templom régészeti feltárása, 1961. *Műemlékvédelem* 25. évf. (1981) 4. sz. 258-259.
65. Ludwig Emil: A fehérvárcsurgói Szent Katalin-templom. *Magyar Nemzet* 67. évf. (2004) 289-317. sz. 39.
66. Kozák 1961, 57.
67. *Magyarország műemlékjegyzéke Fejér megye*. Szerk. Haris Andrea, Somorjai Selysette. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2008. 46.
68. Bartos György: *Füle, római katolikus templom homlokzati és belső szondázó művészettörténeti kutatása*. Kutatási dokumentáció. 2008. 15.
69. Aradi 2007, 145.
70. *Magyarország műemlékjegyzéke Zala megye*. Szerk. Haris Andrea, Somorjai Selysette. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2006. 107.
71. Az itt felvillantott emlékek egyrészt korszakban kissé korai mivoltuk (Somogyvámos), másrészt területi elhelyezkedésük (Csurgó) miatt kerültek ki a részletes felmérésre szánt emlékek köréből. Jelen dolgozat terjedelme nem engedi meg minden érintőlegesen kapcsolódó emlék feldolgozását.
72. Koppány 1993, 118.
73. Ludwig Emil: Balatonszőlős temploma és a tihanyi romok. Rejtőzködő Magyarország 879. *Magyar Hírlap* 2018. https://www.magyarhirlap.hu/kultura/Balatonszolos_temploma_es_a_tihanyi_romok (2019. október 13.)
74. Pamer Nóra – Sch. Pusztai Ilona: A vörösberényi ref. templom feltárása és helyreállítása. *Műemlékvédelem* 30. évf. (1986) 2. sz. 101.
75. Valter – Koppány – Gedeon – Nemcsics – Lengyel – Zimmel 1972, 149-194., 159.
76. Pamer 1981, 259.
77. Pamer 1981, 258.o. 2. kép
78. Rainer 1996, 51.
79. Sipos Imre SJP: *Törökkoppány monográfiája*. Törökkoppány Önkormányzat, Törökkoppány 2013. 169.
80. Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Corvina, Budapest 1975. 36.
81. Guzsik 1983, 202.
82. Guzsik 1983, 203-204.
83. Guzsik 1983, 204.
84. Guzsik 1983, 205.
85. Guzsik 1983, 205.
86. Vándor 1986, 62.
87. Vándor 1986, 54.
88. P. Takács J. Ince: *Zalatárnok község és plébánia története*. Faluvédő- és Közművelődési Egyesület, Zalatárnok 1997. 64.
89. P. Takács 1997, 125.
90. Vándor 1986, 54.
91. Koppány 1964, 190.
92. Guzsik 1983, 206.
93. Sedlmayr János: Magyarországi gótikus ablakműemlékek. In: Bardoly István – Haris Andrea

- (szerk.) *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2002. 141.o. 4. kép és 142.o. 5. kép
94. Sedlmayr 2002, 147.
 95. Sedlmayr 2002, 141.o. 4. kép és 142.o. 5. kép
 96. Rainer Pál: Középkori plébániaépület (?) Szentkirályszabadján. In: Rainer Pál (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. Veszprém 2011. 111.
 97. Reóthy 1977, 158.
 98. Sedlmayr 2001, 96.
 99. F. Tóth Róza: Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. *Budapest Régiségei* 18. évf. (1958.) 366-367.
 100. Sedlmayr 2001, 96-98.
 101. Guzsik 2003, 189.
 102. u.o.
 103. Guzsik 2003, 204.
 104. Vándor 1986, 61.
 105. Entz -Gerő 1958, 140.
 106. Vándor 1986, 61.
 107. Papp 2005, 50.
 108. Marosi 1994, 46.
 109. Aradi 2007, 138-139.
 110. Papp 2005, 55-56.
 111. Guzsik 2003, 168.
 112. Papp 2005, 55-56.
 113. Guzsik 2003, 193.
 114. Guzsik 2003, 51.
 115. Papp 2005, 58.
 116. Guzsik 2003, 194.
 117. Koppány 1993, 28.
 118. Koppány 1972, 193.
 119. Zalasántó – Enyere, Zalaszentmihály – Örményes, Andocs – Told (Nagytoldipusztá), Somogy-szil, Igal és Törökkoppány – Szentpál (Somogydöröcske), Balatonszemes – Mindszent (Balatonszemes) – itt a templom nem tartozott a kolostor érdekszférájába. Guzsik 1983, 206-208.
 120. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas, Budapest 2000. 31-32.
 121. K. Németh 2015, 79.
 122. Guzsik 1983, 199-217.
 123. Vándor 1986, 62.
 124. u.o.
 125. Vándor 1986, 49.
 126. Entz – Gerő 1958, 162.
 127. Guzsik 2003, 196.
 128. Aradi 2007, 118.
 129. Koppány 1993, 28.
 130. Koppány 1993, 30.
 131. K. Németh 2015, 206.
 132. Reóthy 1977, 158.
 133. K. Németh 2015, 220.
 134. K. Németh 2015, 66.
 135. Guzsik 2003, 162-163.
 136. Marosi 1994, 50.
 137. Papp 2005, 50.
 138. Vándor 1986, 62.
 139. Papp 2005, 142-143.

A SZOCREÁL JELENLÉTE A MŰEGYETEMI ÉPÍTÉSZETOKTATÁSBAN

Karácsony Rita

Művészettörténész (2014), a BME Csonka Pál Doktori Iskola hallgatója. Kutatási területe az 1945 utáni másfél évtized építészoktatása és a hazai modern építészet története.

E-mail: karacsonyr@gmail.com

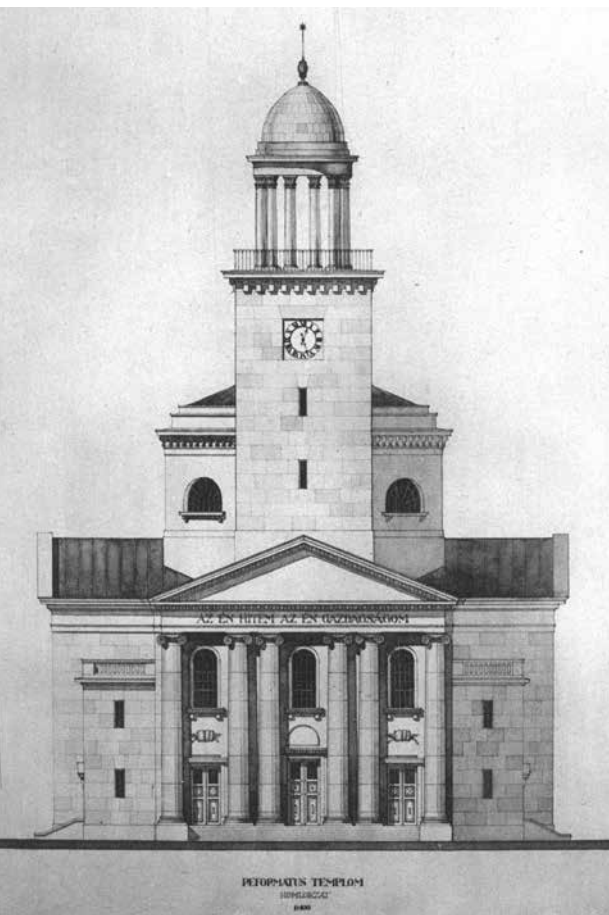
THE PRESENCE OF SOCIALIST REALISM IN THE ARCHITECTURAL EDUCATION AT THE TECHNICAL UNIVERSITY OF BUDAPEST

A recent PhD research attempts to explore Hungarian architectural education from 1945 to 1956 from as many perspectives as possible, by using interviews with former students, memoirs, and articles published in the contemporaneous specialized press. With the help of these documents, the thesis tries to supplement Zoltán Szentkirályi's and Gyula Istvánfi's research on the history of Hungarian architectural education, which works had relied primarily on archival materials.

Within the mentioned period, the present study deals primarily with some years (1951-54) of the style dictation of Socialist Realism. What changes did the Communist takeover bring to the life of the Technical University of Budapest, and what consequences did the great architectural debate of 1951 have for education? For example, the year of the turn had a significant impact on the composition of the teaching staff and, due to the introduction of ideological subjects, on the curriculum too. However, it was only in 1951 that professional subjects were most affected, at the end of which year the victory of the Socialist Realist style over Modernism was decided. The resolutions of the First National Congress of Hungarian Architects aimed, among other things, at reforming architectural education, establishing the architectural designer education in Hungary, and immediately eliminating the influence of Western „imperialist” architecture in student plans. But how was all this considered implementable at the Faculty of Architecture of TUB?

Developers of the 1951/52 reform – in order to make the education of architects at the Technical University the basis of Socialist Realist architecture as soon as possible – added old-new subjects to the curriculum, especially to the one of the Designer Class. Architectural Morphology, Architectural Composition and Ornamentation studies were meant to draw attention to the applicability of the forms and articulating elements of historical architecture, first and foremost Hungarian Classicism, which was most in line with the style dictation. The leadership of the Party once again required students, as well as architects working in state-owned design offices, to design in the one and only way dictated by them.

However, the state of university students was somewhat easier compared to that of architects working at state-owned design institutes, which was the merit of some professors who were committed to Modernism even during the era of Socialist Realism. Secret lectures were held for a narrow circle, where international Modern architecture was introduced to a receptive audience. Some professors allowed the more talented students to make two plans in parallel: one in a style meeting the requirements of Socialist Realism and one in the modern spirit. Similarly, students could design an essentially functionalist building, and at the end completed it with the required decorations. Such and similar unofficial methods allowed to maintain a connection with the teaching of Modern architecture in the previous era, the history of which dates back to the late 1920s, and so after the style dictation came to an end, it was possible to continue designing and education where they were left off before 1951.

1. kép Szabó G.: Református templom terve, 1930.
Konzulens: Wälder Gyula. Forrás: *Technika* 11. (1930)
7. melléklet

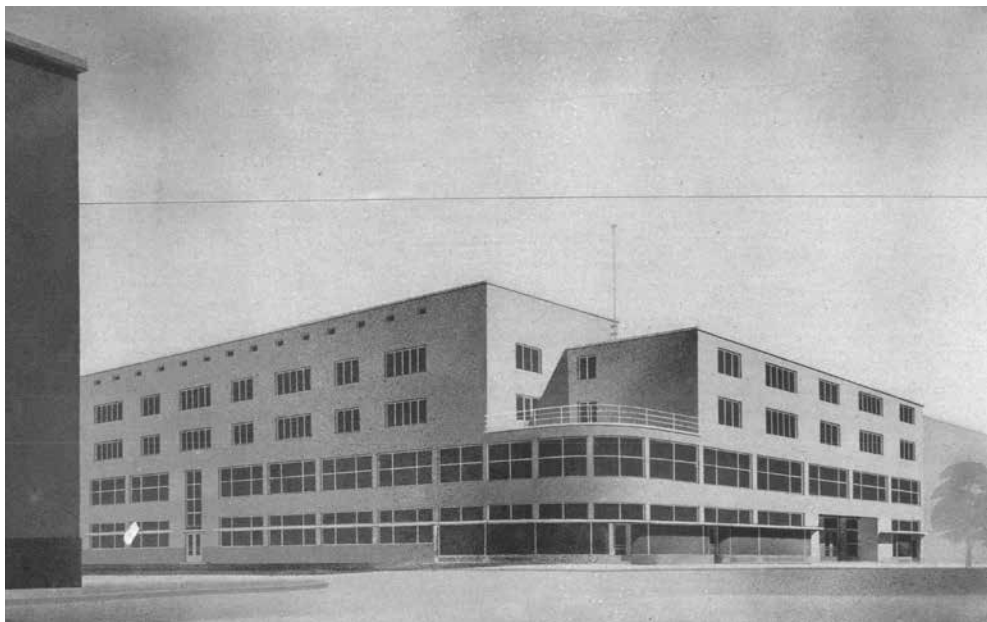
A szocialista realista stílusdiktátum időszaka (1951–54) nemcsak az állami tervezőirodákban zajló munkára volt hatással, hanem a magyar építésetektatást is átalakította. A szocialista hatalmátvételt követően elsőként a tanári kar összetételén változtattak, valamint az ideológiai tantárgyak bevezetése miatt a tanrenden is, de a szakmai tárgyakat leginkább csak az 1951-es stílusvita és ennek következményei érintették.

Egy nemrég indult PhD-kutatás többek közt arra tesz kísérletet, hogy a műegyetemi építésetektatásnak a szocreál idejére eső néhány évt vizsgálja meg közelebbről, mindenekelőtt az egykori hallgatók személyes emlékeit alapul

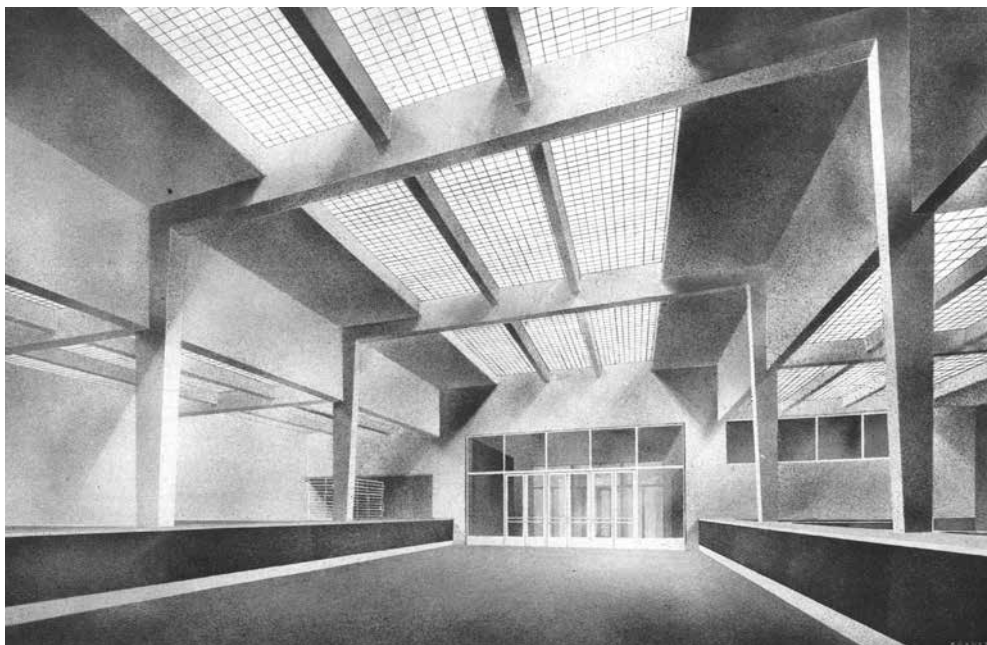
véve.¹ Ezáltal, a személyes történeteken keresztül próbálja meg kiegészíteni *Szentkirályi Zoltán*² és *Istvánfi Gyula*³ a műegyetemi építésetektatást történetével kapcsolatos kutatásait, melyek elsősorban az archívumokban található dokumentumokra, a kari tanácsülési jegyzőkönyvek szövegeire és órarendekre támaszkodnak.

A levéltári anyagok a korabeli szakajtóban megjelent cikkekkel és az egykori hallgatókkal készített interjúkkal összevetve segítségünkre lehetnek a következő kérdések megválaszolásában. Milyen mértékben és milyen módon befolyásolta a stílusdiktátum az építésetektatást? Megjelentek-e új tárgyak a tantervben ezzel összefüggésben, és ha igen, milyen céllal? Vajon ugyanazt várták-e el az oktatásban a hallgatóktól a stílusdiktátummal kapcsolatban, mint az állami irodákban dolgozó építésetektől, vagy esetleg könnyebb volt a hallgatóság helyzete? Milyen alternatív megoldások léteztek a stílusban tervezésre? És hogyan sikerült mégis – egyes oktatóknak köszönhetően – fenntartani az érdeklődést a legújabb nemzetközi építéseteti irányzatok iránt az arra fogékony hallgatóságban a szocreál időszak alatt? Azt ugyanis kijelenthetjük, hogy – előzményeit tekintve – az 1920-as évek végére visszanyúló modern szemléletű oktatás a szocreál stílusdiktátum miatt néhány évre megszakadt, de a folytonosságot ennek ellenére sikerült biztosítani, és így az enyhülés után gyakorlatilag ott lehetett folytatni a tervezést, ahol 1951-ben abbahagyták.

A Modern Mozgalom hatását az 1920-as évektől kezdve egyre erőteljesebben lehetett érezni Magyarországon is. Az új építéseteti törekvésekre idővel az építésetektatás szereplőinek is reagálniuk kellett. Egyik első lépésként 1923-ban *Kotsis Iván* vezetésével létrehozták a három történeti tanszék mellett működő általános tervezési tanszéket, mellyel hamarosan megkezdődhetett a stílusban tervezés gyakorlatától való fokozatos elszakadás.⁴ A folyamatnak az 1930-ban Budapesten megrendezett XII. Nemzetközi Építész-kongresszus adott újabb lendületet, melynek keretében az építésetektatás aktuális helyzetét is megvitatták.⁵ A kongresszushoz kapcsolódóan a Műegyetemen hallgatói tervkiállítást rendeztek, ahol – vélhetőleg a külföldi és a hazai szakma⁶ nyomására – már a modernebb szemlélt épülettervek voltak túlsúlyban, de néhány stílusban tervezett épület rajzát is kiállították⁷ (1–3. kép). Ez a kettősség a két világháború között nemcsak az oktatásban volt jelen, hanem egyes építésetek magántervezői munkásságát is jól jellemezte. *Hübl*

2. kép Körner József: Bank és bérház terve, 1930. Konzulens: Kotsis Iván. Forrás: *Technika* 11. (1930) 7. melléklet

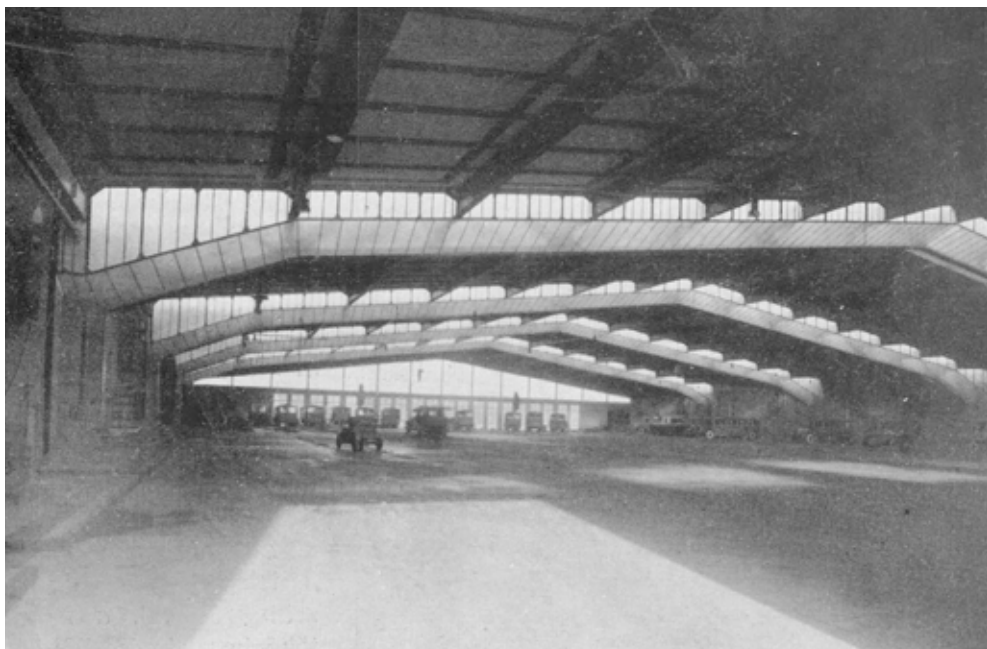
3. kép Körner József: Bank pénztárcsarnokának terve, 1930. Konzulens: Kotsis Iván. Forrás: *Technika* 11. (1930) 7. melléklet

4. kép Hüttl Dezső: Piarista Gimnázium, Kecskemét, fölépcsőház. Fotó: Karácsony Rita, 2017

Dezső professzor, 1930–32 között a Műegyetem rektora, úgy vélte az 1930-as évek elején, hogy a modern építészet még nem mutatkozik minden esetben alkalmasnak arra, hogy bizonyos igényeknek, így például a reprezentációs céloknak eleget tegyen.⁸ Emiatt saját tervezői munkásságában egyes épülettípusok esetében – autóbuszgarázs, bérház, sportklubház, kórház – modernebb stílusban tervezett, míg például a piarista rendnek szánt épületek tervezésekor továbbra is a történeti stílusokhoz fordult: klasszicizáló neobarrokk iskolaépületek, iskolabővítések születtek a Hüttl-irodában még a '30-as, '40-es évek fordulóján is⁹ (4–5. kép).

A nyugati modern építészet egyre nagyobb teret nyert tehát a műegyetemi építésetoktatásban, ugyanakkor Kotsis Iván professzor a kezdetektől ügyelt arra, hogy a legújabb irányzatok felületes átvétele helyett inkább a helyi – gazdasági, környezeti – adottságokhoz jobban illeszkedő épülettervek születését segítse elő. Maga Kotsis „konzervatív haladásnak”¹⁰ nevezte ezt a gyakorlatot, mely azután sem tűnt el a Műegyetemről, hogy a professzort 1949-ben idő előtt nyugdíjazták. Hasonló hozzáállás jellemezte *Weichinger Károlyt*, aki egyébként Kotsis mellett, külsős

5. kép Hüttl Dezső: Szent Imre autóbuszgarázs. Forrás: *Magyar Építőművészet* 30. (1930) 10–11. 7.

konzulensként kezdte tanári pályáját,¹¹ majd a II. világháborút követően az építészkar egyik legmeghatározóbb oktatója lett *Csonka Pál*, *Rados Jenő* és *Bardon Alfréd* mellett.

A II. világháború történései ellenére 1945 után a Műegyetemen szinte töretlenül folytatódott az alapvetően modern szemléletű építészetoktatás, jelentősebb változásokat inkább a fordulat éve hozott. Az állami tervezőirodák létrehozásával megszűnt a magánpraxis lehetősége, és ezzel a két világháború közötti időszakra jellemző felállítás is érvényét veszítette az építészkaron,¹² tehát hogy korábban egy tanszék általában önálló, a tanszék vezető professzorhoz köthető tervezőműhelyt is jelentett. Hüttl Dezső például nyugdíjaztatásáig, 1940-ig az Újkori Építészeti Tanszék vezetőjeként az egyetemen működtette magánirodáját, ahol olykor a tanszéki kollégákat és a hallgatóit is foglalkoztatta. Az újkori építészetben jártas kollégák főként a historizáló épületek díszítőelemeinek és tagozatainak korrigálásában vettek részt.¹³

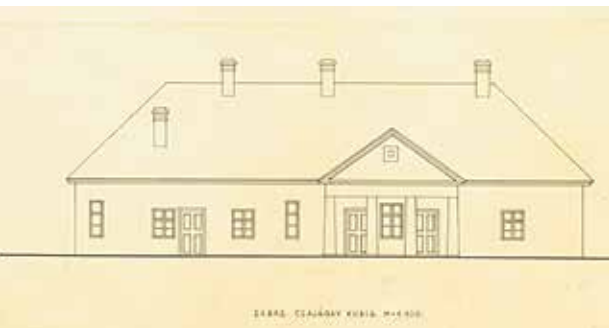
A kommunista hatalomátvételt hatalomátvételt követően, 1949 végén, 1950 elején több oktatót elküldtek az építészkarról, így Kotsis Ivánt, *Kotsis Endrét*, *Arvay Károlyt*, *Dümmeling Ödönt*, és helyükre új, a pártvezetés szempontjából megbízható tanárokat neveztek ki.¹⁴ Lényeges változást jelentett továbbá, hogy ettől kezdve az ideológiai tárgyak (politikai gazdaságtan, marxizmus-leninizmus), a honvédelmi ismeretek és az orosz nyelv meghatározó óraszámban szerepeltek a tanrendben. Ezen órák mellőzése ráadásul komoly következményekkel, akár elbocsátással járt. Ezek a tárgyak, mint „legfontosabbak” minden félévben az első helyen szerepeltek a hallgatók indexében, akárcsak az általános- és középiskolai bizonyítványokban a magatartás/szorgalom értékelések.¹⁵

Az 1949/50-es tanévtől kezdve bevezették a tagozati rendszert az építészkaron (A/B, tervező/kivitelező, majd építőművész/építőmérnök), hogy a valós igényekhez jobban alkalmazkodjanak már az oktatás területén is. A tagozati rend gondolata tulajdonképpen nem volt teljesen új. Már évtizedekkel korábban felmerült, hogy egyfajta specializálódásra kellene lehetőséget adni az építészképzésen belül. 1919-ben Kotsis Iván nyújtotta be javaslatát, mely szerint a két felső évfolyamban érdemes lenne néhány külön tárgyat oktatni a művészi, és néhánynak a műszaki beállítottságú hallgatók számára. Ezt az előterjesztést végül nem fogadták el, de majdnem húsz évvel később, az 1947/48-as tanévben a negyedéves hallgatók részére a tanrendbe illesztettek né-

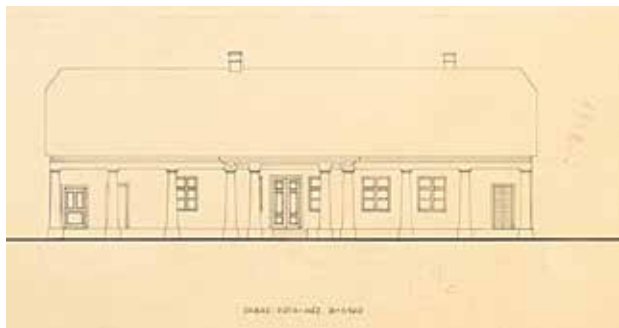
hány „tagozati tárgyat”¹⁶, melyek segítségével a tervezés, a művészettörténet, illetve a szerkezet-tan és statika iránt érdeklődők szerezhettek az egyes témákban mélyebb ismereteket.¹⁷ Az 1949/50-es tanévtől kezdve már nagyobb különbséget tettek a két tagozat tanrendje között, ugyanakkor mindvégig ügyeltek arra, hogy a két-
tő között megmaradjon a szerves kapcsolat.¹⁸ A II. világháborút követően jelentősen megnőtt a hallgatóság létszáma, és ezt csak tovább fokozta az esti és a levelező képzés bevezetése. Az oktatás évfolyamonként átlagosan 17–20 tanuló körben zajlott, melyekbe vagy „A” vagy „B” tagozatos hallgatók jártak, vegyes tanköröket nem állítottak fel.¹⁹

A szakmai tárgyakat, és valamennyire a tagozatos rendszert is érintette a második fordulópontnak tekinthető 1951-es év, melynek végére lezárult a nagy építészeti vita, amely a szocialista realista stílus egyértelmű győzelmét jelentette a modernizmussal szemben.²⁰ A határozatokat és legfontosabb teendőket csak októberben hozták széles körben nyilvánosságra a Magyar Építőművészek Első Országos Kongresszusán,²¹ de a szocreal „győzelméről” már korábban is lehetett tudni, sőt el is várták a tájékozottságot például az építészkarra jelentkező hallgatóktól. *Szörényi Egon* 1951 nyarán adta be jelentkezését a Műegyetemre. A felvételin a matematikai és egyéb szakmai kérdéseken túl megkérdezték, hogy tudja-e, mi zajlik az építészszakmában, és hogy mi a véleménye a vitáról? Szörényi szerencsére pontosan tudta, hogy mi a „helyes” válasz, és így végül felvették az egyetemre.²²

Az építészeti vita két főszereplője, a modernizmust védő *Major Máté*, illetve a „koz-mopolita, nyugati behatás ellen” küzdő *Perényi Imre* egyaránt a Műegyetem építészkarának viszonylag újonnan kinevezett oktatói közé tartoztak, nem véletlenül szerepeltek a felszólalásokban is kiemelt helyen az építészetoktatás reformjának kérdése. Perényi a *Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben* c. vitáindítójában a 4. pontban említette meg a problémát: „Rendet kell teremni az építészeti oktatás és az építészeti továbbképzés területén.”²³ Az októberben megrendezett kongresszus határozataiban is az első pontok között, a II/2. pont alatt foglalkoztak az építészetoktatás kérdéskörével: „Szükségesnek tartja a kongresszus a magyar építőművész-képzés megvalósítását. Ennek érdekében egyetemi építőművészet-oktatásunk és nevelésünk rendjének, módszereinek és tartalmának átforgalmazásánál a Szovjetunió építőművész-képzéseinek tanulságai

6. kép Dabas, Csajághy kúria felmérése. Forrás: BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz- és Fotótára, 104721

7. kép Dabas, Róth-ház felmérése. Forrás: BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz- és Fotótára, 104704

veendők figyelembe. Hangsúlyt kell kapnia ebben az oktatásban és nevelésben – az általános építésztechnológiai ismeretek túl – az egyetemes történeti és ezen belül a hazai építőművészet alkotó- és formálómódszerei megismertetésének.⁷²⁴ De mindezt hogyan vélték megvalósíthatónak a gyakorlatban?

Az elképzelésekkel és tervekkel kapcsolatban részletes információkat találhatunk a *Magyar Építőművészet* 1952/5–6-os számaiban, melyeket szinte teljes egészében az építészettanítás témájának szenteltek. A közölt cikkekből érzékelhető, hogy a stílusvitát követően lázas munkába kezdtek a kar egyes oktatói, hogy összeállítsák a megfelelő tanrendet, mely lehetővé teszi, hogy rövid időn belül a szocreál építészet bázisává váljon a műegyetemi építészképzés, de ezen belül is leginkább az építőművész tagozat. Ugyanis ekkoriban már napirenden volt az új Építőipari Műszaki Egyetem felállításának gondolata, melynek megvalósulása esetén az építőművészettel már, mint önálló karral számoltak.²⁵ Szovjet mintára építészeti tervmúzeum alapítására is sor került volna az egyetem területén belül, illetve olyan termek létesítésére, melyek lehetővé tették volna a művészképzésnek jobban megfelelő atelier-nevelést. Minderre végül nem került sor a politikai változások, valamint Kardos György rektor 1953-as halála következtében.²⁶

Az 1952-es tanrend készítőinek nemcsak a szocreál építészet megvalósításához szükséges feltételek előteremtése volt a céljuk, hanem hogy – az elvárásoknak megfelelően – gyökerestül felszámolják a modernista építészet jelenlétét a hallgatói tervekben. Utóbbi miatt szerettek volna módosítani a lakó-, közép-, és ipari épületek ter-

vezéséről szóló előadásokon, annyiban, hogy ne csak funkcióismákat, alaprajzi rendszereket mutassanak be az oktatók,²⁷ hanem térjenek ki az épületek művészi megformálásának kérdéseire is.²⁸ A megkérdezett egykori hallgatók visszaemlékezései alapján erre végül nem került sor.

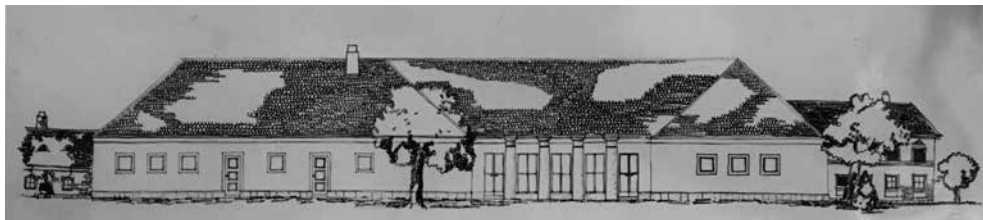
A szocreál építészet megteremtéséhez, ahogy azt az első kongresszus határozataiban is kimondták, elengedhetetlen volt a magyar építészet haladó hagyományainak, mindenekelőtt a reformkor klasszicista építészetének feltárása. Ennek érdekében a tanrendben ismét előtérbe került a magyar építészettörténet oktatása, jellemzően a felsőbb évfolyamokban. Ezen kívül az Építészettörténeti Tanszékeken olyan feladatokat is hirdettek, melyek a magyar klasszicista építészet alaposabb megismerését tették lehetővé a hallgatóság számára. Ilyen volt például a dabasi és a győni kismemesi kúriák felmérése 1951–52-ben²⁹ (6–7. kép). Kathy Imre és Szentkirályi Zoltán a következőképp fogalmazták meg az ehhez hasonló felmérési gyakorlatok fontosságát: „Haladó építészeti hagyományainkkal való foglalkozás, azok ismerete és feltárása segít bennünket építészettünk mai problémáinak megoldásában, azért nagy jelentőségű, hogy műemlékeink felmérésében a nyár folyamán az építészhallgatók igen nagy számmal vettek részt. Ennek amellett, hogy bővítik építészettörténeti emlékeink tervtári anyagát, nagy jelentősége van az oktatómunka, az építésznevelés szempontjából is. Ez lehetővé teszi egyes emlékek pontos és részletes megismerését, az egyes építészeti elemeket felhasználásuk helyén, életszerűen a valóságban láthatják, melyeknek lerajzolása bővíti formaismeretüket és rajzkészségüket, mely elengedhetetlen egy helyes

értelemben vett művészi fantázia kialakításához.”³⁰ A kismemesi kúriák világának átirata később valóban meg is jelent a hallgatói terveken, akárcsak az állami megrendelésekre készült épületterveken³¹ (8–9. kép).

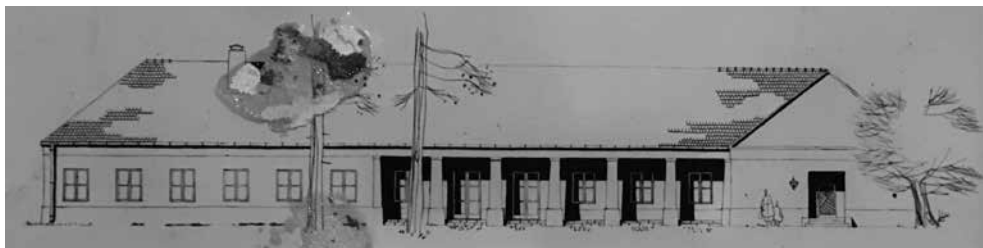
A felsoroltakon túl néhány régi-új tárgy bevezetésével próbálták meg elősegíteni a szocreál építészeti megteremtését az oktatásban. Ilyen volt az *Építészeti alaktan*, majd a felsőbb évfolyamokban az *Építészeti kompozíció*, valamint a Rajzi Tanszék tárgya, a 23 évnyi szünet után újraindított *Ékítménytan*. Mindhárom tárgy tulajdonképpen a történeti építészeti formáinak, díszítőelemeinek felhasználhatóságával és a kompozíciós készségek fejlesztésével foglalkozott. Az *Építészeti alaktan* és az *Építészeti kompozíció* egymásra épülő tárgyak voltak, melyek segítségével az egyes díszítő- és tagolóelemek megismerésétől kezdve jutott el a hallgatóság az ezekből kiinduló homlokzatképzésig, majd az épületszoportok és a belső terek komponálásáig. Az ismertetett díszítő- és tagolóelemek, akárcsak az *Ékítménytan* előadásokon, elsősorban a szocreál szempontjából is hasznosítható építészeti korszakokból származtak, így mindenekelőtt a magyar klasszicizmusból.³² Az említett tárgyakat szoros összefüggésben képzelték el a tervezési gyakorlatokkal, vagy

ahogy Bonta János fogalmazott: „Az építészeti kompozíciók terén gyűjtött tapasztalatok és ismeretek gyakorlótere a művészi alkotás, a tervezés.”³³ Az *Építészeti alaktan* és *kompozíció* koncepciója Kardos Györgytől és Weiner Tibortól származott, ők, valamint Major Máté adták elő a tárgyakat az egyes félévekben az 1950–55 között, az Építésztechnika Kar Tanulmányi Osztálya, majd a Dékáni Hivatala által kiadott órarendek tanúsága szerint.³⁴ Mindössze néhány évig, tehát nagyjából a szocreál stílusdiktátum lecsengéséig szerepeltek a tárgyak az órarendben, így talán egyetlen évfolyam vett részt teljes egészében az egymásra épülő előadásokon és gyakorlatokon.

Major Máté már a kezdetektől sem értett egyet az *Építészeti kompozíció* bevezetésével, különösen azzal a gyakorlati feladattal, mely során a hallgatók egy „üres” homlokzatra rajzoltak, amelyen a berajzolt nyílásokat kellett a szocreálnak megfelelő ablak- és ajtókeretekkel és egyéb díszítványokkal ellátniuk.³⁵ Ez a gyakorlat valójában csak azt erősítette, hogy a hallgatóság a szocreálról egyre inkább mint egyfajta applikáló módszerről kezdett gondolkodni. A kompozíciós feladatokkal persze nyilvánvalóan nem ezt az eredményt kívánták elérni a tárgy kidolgozói, hanem hogy egymásra épülő reprezentatív tere-

8. kép Varga László: Képzőművészeti iskola, 1954. Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

9. kép Erdős A.: Kultúrház, 1954. Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

ket és ehhez méltó homlokzatokat tervezzenek a hallgatók. Utóbbit nemcsak a gyakorlatban várták volna el, hanem elméletben is számonkérték. Az egyik *Politikai gazdaságtan* óra alkalmával például azt a kérdést tette fel a hallgatóságnak a tárgy előadója, hogy hogyan kell megtervezni egy szocialista realista házat? Ifj. Schömer Ervin szölt hozzá a kérdéshez, hogy megtörje a kínos csendet: „Végül felálltam, és azt válaszoltam, amit édesapámtól [a KÖZTI-ben dolgozó id. Schömer Ervintől] is hallottam: megtervezzük az épületet, mondjuk egy óvodát, majd odateszünk elé egy-két pillért meg timpanont és így már kész is a szocialista realista stílusú ház. A tanárnőnek persze nem tetszett a válasz. A szocialista realista épületeket belső érzésből kell tervezni, a szocialista lendület visz bennünket előre az örök kommunizmus felé! – szidalmazott minket. Aztán végül csak hazamehettünk.”³⁶

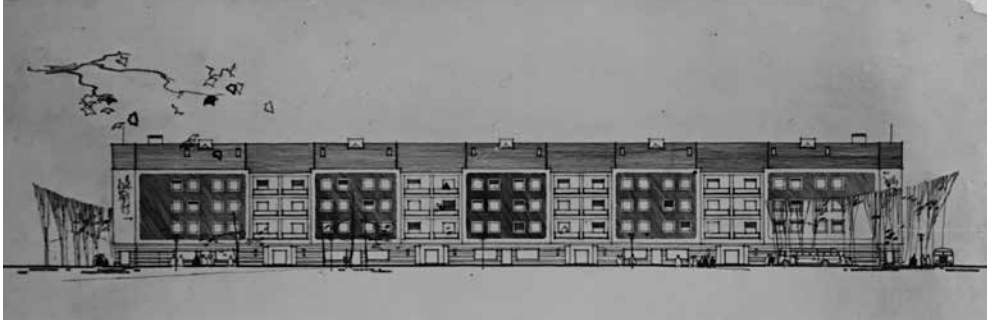
Az állami tervezőirodákban folyó feladatokba valamennyire a hallgatóknak is volt alkalmuk betekinteni, hiszen a felsőbb évfolyamosok külön engedéllyel heti néhány órás rajzolói munkát vállalhattak tanulmányaik mellett a különböző tervezőintézetekben. Többen, így például ifj. Schömer Ervin is azt tapasztalták, hogy tőlük, műegyetemi építészhallgatóktól valamelyest kevesebbet vártak el a stílusdiktátummal kapcsolatban, mint az állami tervezőirodákban dolgozó építészekről. Ez leginkább a modern építészet iránt a szocreál ideje alatt is elkötelezett oktatóknak volt az érdeme, akik igyekeztek mindent megtenni azért, hogy az új nemzetközi építészeti törekvések valamilyen módon eljussanak a hallgatóság egy részéhez. Weichinger Károly, a Középülettervezési Tanszék vezetője például egy – politikai szempontból is – megbízható hallgatókból álló, kis létszámú csoportnak tartott titkos előadásokat, melyeken ábrák, reprodukciók segítségével hívta fel a figyelmet a modern építészetre.³⁷ Hasonló céllal szerveződött kis létszámú szakmai-baráti kör Pogány Frigyes és Sódor Alajos oktatók körül, melynek tagjai olykor képzőművészeti műhelyeket látogattak meg, mások a nyugati építészeiről beszélgettek. Pogány Frigyes 1954–55 körül egy alkalommal a nyugati, elsősorban a svájci egyházi építészeiről tartott beszámolót, ami akkor is nagy bátorságra vallott, ha csak néhány szakmabeli hallotta előadását.³⁸ Egyházi épületek ebben az időben nem születhetnek az állami tervezővállalatokban,³⁹ és az oktatásban sem adtak ki ilyen típusú épület tervezésére feladatot.

A titkos előadásokon túl valamennyire a szakfolyóiratokból és a szakkönyvekből is tájéko-

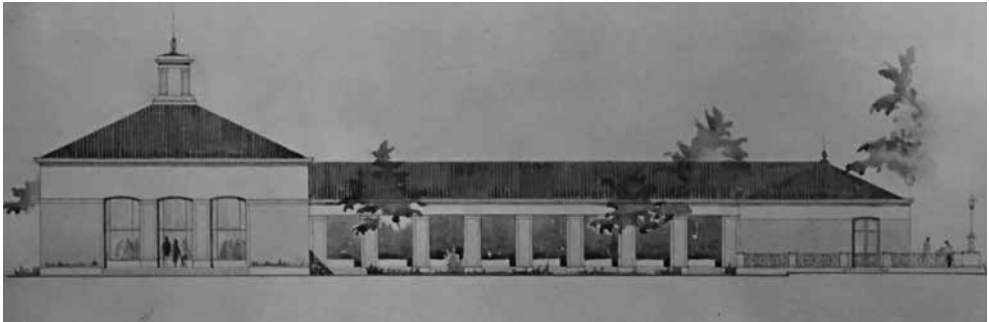
zódhattak a hallgatók a nyugati építészeiről, igaz, nem fértek hozzá mindenhez az egyetemi könyvtárban, de a tanszékeken is megvoltak még a korábban szerzett publikációk. Ezen kívül a hallgatói munkavállalás következtében sokak számára az állami tervezővállalatok szakkönyvtára is rendelkezésre állt. A BME Középülettervezési Tanszék könyvtárában van egy jól elkülöníthető állomány, mely a skandináv államok 1920–1950 közötti építészetéről szól. Az egyik kiadványt még 1946-ban ajándékozták Kiss Tibor tanszékének, a II. Épülettervezési Tanszéknek a Dániából, illetve Svédországból hazatért hallgatók.⁴⁰ Az 1944-ben Németországba „kitelepített” építészhallgatók és oktatók⁴¹ a menekülést követően szakmai téren is sok tapasztalatot szereztek az északi államokban töltött egy-másfél év alatt. 1946–47-ben tértek vissza a Műegyetemre, hogy befejezzék félbehagyott tanulmányaikat, mely idő alatt évfolyamtársaikkal és oktatóikkal is megosztották kinti tapasztalataikat.

A skandináv klasszicizáló modern építészet ráadásul később, a szocreál időszakban is alkalmazhatónak bizonyult,⁴² ahogy ezt egyes állami építkezések, így például a Műegyetem 1951–55 között megvalósult új épületei is megerősítették.⁴³ A hallgatók közül is sokan indultak el az északi klasszicizáló modern építészet irányába, persze a másolás ez esetben sem volt elfogadott. Guth Ferenc esete jól mutatja ezt a hozzáállást: az ’56-ban külföldre menekült építész negyedéves hallgató korában egy dán hotel mintájára – melynek képét szakfolyóiratokban látta – határozott ablakokat tervezett az épületére a tervezési gyakorlaton. Weichinger Károly az egyértelmű átvétel miatt „hibrid jampec architektúrának” nevezte a megoldást és nem fogadta el a tervet, de egy fél évvel később, a javítást követően már jelesre értékelte a munkát.⁴⁴ A BME Középülettervezési Tanszéken őrzött, 1954–55-ben készített hallgatói tervekről készült fotók egy részén mindenesetre érezhető az északi modern építészet hatása, a valószínűleg látott „minták” alkalmazása és tovább gondolása⁴⁵ (10. kép).

Voltak ezen kívül más módszerek is, melyek megkönnyítették a hallgatók helyzetét az építészaton. Egyes professzorok engedélyével a tehetségesebb diákok párhuzamosan két tervet készítettek a beadásokra: egy hivatalosat a szocreálnak megfelelő stílusban és egy titkosat modern szellemben.⁴⁶ Az értékeléskor az oktatók feltehetőleg mindkét munkát figyelembe vették. Ehhez hasonló megoldást jelentett a már említett „applikálás”, tehát hogy a hallgatók, így például

10. kép Kéry Zoltán: Lakóházak, 1955. Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

11. kép Kiss Tibor: Fürdőigazgatóság, 1954. Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

12. kép Tarnay István: Múzeum, 1954. Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény a BME Középülettervezési Tanszékén

Szörényi Egon alapján véve funkcionalista épületet terveztek, melyet a végén elláttak a szükséges diszítőelemekkel.⁴⁷

Ugyancsak járható útnak bizonyult, ha a diákok a magyar népi építészet hagyományához fordultak, mely különösen az alsóbb évfolyamokban kiadott tervezési feladatok alkalmával jelentett kiindulási alapot. Ifj. Schömer Ervin visszaemlékezése szerint ez a hagyomány a hallgatóság nagy részének körében olyan erős hatással bírt, hogy az oktatóknak a stílusdiktátum idején tulajdonképpen sem a modern építészeti tiltásával, sem pedig a szocreál erőltetésével nem kellett foglalkozniuk.⁴⁸ Ilyen módon sikerült úgy megfelelni az elvárásoknak, hogy közben valamennyire ki is tértek előle, hiszen *Callmeyer Ferenc* megfogalmazta: „... a népi építészeti ... fő jellemzője, hogy logikus. A parasztember csak oda tett ablakot,

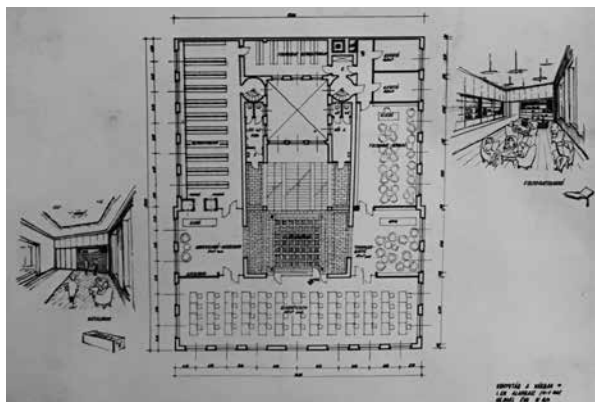
ahová kellett, csak ott festett, ahol szükséges volt. Nem volt dekoráció, szöges ellentéte volt ez a szocialista realizmusnak.”⁴⁹

A szocialista realista stílusdiktátum keretében elképzelt építőművész képzésben különösen nagy gondot fordítottak a művészi rajzoktatásra: az építészeti grafikán túl alakrajz, vízfestés és mintázás is szerepelt a tanrendben. A rajzi tárgyak persze a profilnak megfelelően nagyobb százalékban voltak jelen az építőművész tagozat órarendjében. Az építőművész tagozatra egyébként – nem feltétlenül igazságosan – kezdetben kizárólag a rajzi tudás alapján lehetett bekerülni.

Az 1950-es évektől kezdve újra előtérbe került az építészet és a társ művészetek kapcsolata, melynek következtében a tanrendben jelentős szerepet szántak a képzőművészet története oktatásának. A tárgyat Pogány Frigyes adta elő, aki nek az órái rendkívüli érdeklődésre tettek szert, ugyanis nemcsak a műegyetemi hallgatók, hanem más egyetemek diákjai is beültek a terembe. Ezáltal rövid „utazásokat tehettek” a világ különböző tájaira, ha már erre a vasfüggöny lezárását követően sokáig nem volt lehetőségük.⁵⁰

Igaz ugyan, hogy a stílusdiktátum idején az építészet művészi oldala került kiemelt helyzetbe, de a mérnöki ismeretek minél alaposabb átadását legalább olyan fontosnak tartották mindkét tagozaton. Csonka Pál személyében kiváló szakembert, oktatót és nevelőt ismerhettek meg a hallgatók a statika előadásokon. A professzor neve sokáig külföldön is garanciának számított; *Czurda Györgytől* Svájcban, az 1970-es években nem is a diplomát kérték el az állásinterjú, hanem arra voltak kíváncsiak leendő munkaadói, hogy az indexében szerepel-e Csonka Pál órája és aláírása.⁵¹

Az állandó változások, tanrendmódosítások miatt az egykori hallgatók különféleképpen élték meg a műegyetemi építészetoktatást. Voltak, akik a szocreállal már mint felsőbb évfolyamosok találkoztak, az 1951/1952-ben beiratkozott hallgatók életében szinte a kezdetektől jelen volt a stílusdiktátum, de az 1953/54-ben felvetteket már gyakorlatilag nem is érintette a stíluskérdés és a hozzá kapcsolódó problémák. Az első évben ugyanis nem szerepelt tervezési feladat a tanrendben, később pedig már csak a szocreál lecsengéséről értesültek. *Sámsondi Kiss György* 1956 körül a KÖZTI-ben, *id. Schömer Ferenc* vezetése alatt dolgozott negyedéves hallgatóként a szegedi pártház terveinek elkészítésén. A pártbizottság a programmal együtt egy indikatív tervet – vagy inkább festményt – is küldött az építészeknek, mely egy timpanonos, vörös csillagos, reprezentatív

13. kép Hajnal Éva: Könyvtár a várban, 1954.

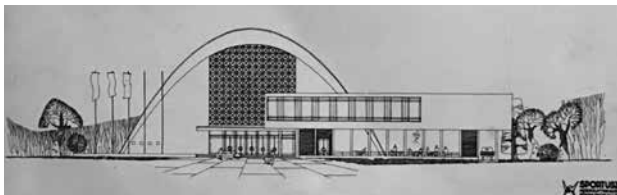
Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

épületet ábrázolt. Az enyhülést jól mutatja, hogy ezen az építészek csak nevettek egyet, kifüggesztették a képet a falra, majd hozzáálltak a modern stílusú új épület megtervezéséhez.⁵²

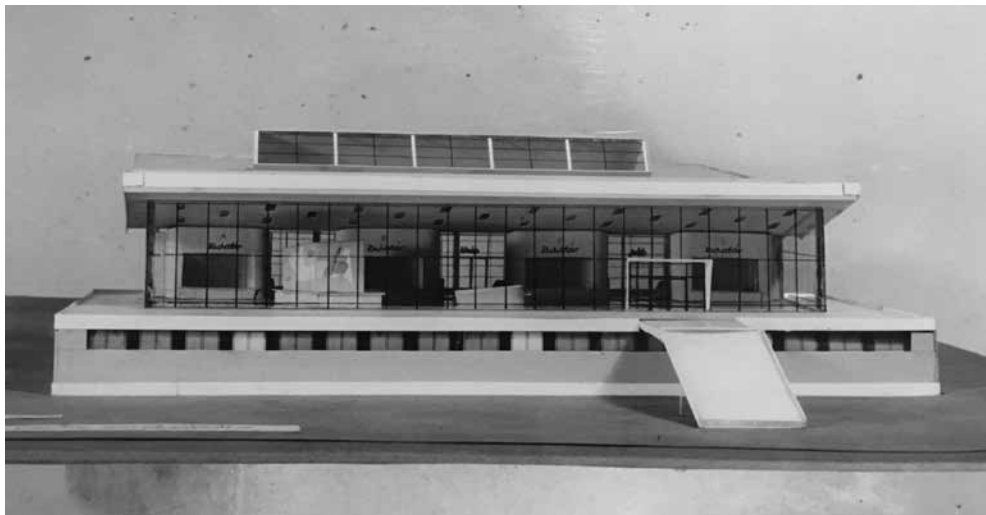
Az 1954–55-ben, Weichinger Károly által összeállított hallgatói tervgyűjtemény⁵³ egészen mindenesetre még érezhető a szocreál jelenléte (11–14. kép). Hruscsov 1954. évi beszéde után azonban hamarosan változás következett be a magyar építészetben és párhuzamosan az építésetektatásban is. Megkezdődött a magyar szocialista építészet új irányainak keresése, mely előbb-utóbb új korszakhoz vezetett, amelyet leginkább az előregyártással, típustervek készítésével és a technikai újításokkal lehet jellemezni.⁵⁴ Sokaknak azonban már nem volt lehetőségük részt venni ebben az útkeresésben, mert az 1956. október 23-i forradalom leverését követően elhagyták az országot. Az elmenekült ’56-os építészek és hallgatók valamivel hamarabb csatlakozhattak a legújabb építészeti törekvésekhez, és meg is ragadták a lehetőséget,⁵⁵ ami ugyancsak azt támasztja alá, hogy a szocreál stílusdiktátum valójában nem okozott akkora törést a hallgatók szakmai fejlődésében. A külföldön elért eredményekhez ezen kívül jelentősen hozzájárult a Műegyetemen megszerzett alaptudás és rajzi készség. Igaz, az itthon maradt építészhallgatóknak is újból lehetőségük nyílt 1956 után haladó szellemű építészeti megfogalmazásokra. Ismét előtér-

14. kép Rimanóczy Gyula: 600 személyes mozi, 1954.
Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

15. kép Aradi Tibor: Sportuszoda, 1956 körül.
Konzulens: Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1956 után), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

16. kép Székely József: Teniszcarnok, 1960 körül. Konzulens Weichinger Károly. Forrás: hallgatói tervgyűjtemény (1956 után), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)

be kerültek a modernebb formavilágot megengedő szerkezeti megoldások, még a középületek esetében is (15–16. kép).

A műegyetemi építészettoktatásban a II. világháborút követő években két jelentős fordulópont azonosítható a dokumentumokon alapuló korábbi tudományos írások és a legújabb interjúalapú kutatások szerint: 1948 és 1951, mely párhuzamba állítható az állami irodákban zajló tervezés történetével. A további kutatások során érdemes lenne közelebbről megvizsgálni, hogy az 1954-es év új (építés)politikai irányelvei, illetve a hazánk történetében meghatározó 1956-os év milyen szempontból és mennyire tekinthető fordulópontnak? A forradalmat követő események jelentősen módosították a hallgatói és oktatói létszámot, ugyanakkor a stílusdiktátummal kapcsolatos enyhülés már valamivel korábban tehető az oktatásban.

A kutatás folytatásaként készülő újabb interjúk tovább árnyalhatják az 1945–56 közötti építészettoktatásról eddig kialakult képet, ahogyan az esetlegesen előkerülő, eddig nem ismert vagy nem publikált hallgatói tervek, feladatok is. Fontos kérdéskört jelent, hogy az állami tervezővállalatok korában milyen lehetőségek adódtak a hallgatók és oktatók szakmai együttműködésére, és ehhez kapcsolódva, hogy milyen állami tervezési feladatokat kaptak az egyes tanszékek? Milyen gyakorisággal és milyen témában hirdettek hallgatói tervpályázatot a Műegyetemen? És pontosan milyen okból nem engedélyezték az építészakárnak az 1950-es években, hogy önálló tervezőintézetet állítson fel?⁵⁶

A tárgyalt időszakból származó, viszonylag nagyszámú hallgatói terv adatbázisának elkészítése és folyamatos bővítése ugyancsak hozzájárulhat a kutatás eredményességéhez. Az adatbázis, összevetve a korabeli külföldi szakirodalommal sokat segíthet az észak-európai építészettel való stíluskapcsolat alaposabb feltárásában, vagy további előképek keresésében. Ezáltal a kutatás térben és időben is kitágulhat, és új irányokat nyitva alkalmat adhat párhuzamok keresésére a Keleti Blokk más országainak építészkiépítésével, de hasonlóképpen fontos összehasonlításokra más magyarországi, művészeti egyetemek 1945–56 közötti oktatásával, különös tekintettel az 1951–54 közötti időszakra.

JEGYZETEK

1. 2016-tól kezdve eddig 25 interjút készített a tanulmány társszerzője, Karácsony Rita az egykori hallgatókkal.

2. Dr. Szentkirályi Zoltán: *Az építészképzés 30 éve 1945-től napjainkig*, Építészettörténeti és Elméleti Intézet, 1975, kézirat. 26.
3. Istvánfi Gyula: Adatok a magyar építészképzés műegyetemi történetéhez 1945–1990. Rendszerváltástól rendszerváltásig. *Építés – Építészettudomány*, 43 (2015), 1–2. 1–54.
4. Kotsis Iván: *Életrajzom*, HAP Galéria – Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 2010. 173.
5. Fehér, Krisztina – Krähling, János: Építészettörténet és építészeti tervezés – Az építészoktatás megújulásának kérdései az 1930-as Nemzetközi Építészkongresszus műegyetemi kiállítása kapcsán. *Építés – Építészettudomány*, 47. (2018). 1–2. 3.
6. Komor Marcell *Az építésztanárok hivatásáról c. cikkében sürgöti a változást az építésznevelésben, ugyanakkor elismeri Hüttl Dezső és Kotsis Iván professzorok első lépéseit a modern építészeti irányába. Tér és Forma*, 2. (1929) 3. 92–98.
7. A Budapesti M. Kir. József Műegyetem építész-hallgatóinak kiállítása 1930. *Technika*, 11. (1930) 7. 1–5. + mellékletek.
8. Dr. Hüttl Dezső építőművész, Rector Magnificus székfoglaló beszédéből: „A modern építésznevelésről”, *Építő Ipar – Építő Művészet*, 54. (1930.) 39–40. 155–57.
9. Karácsony Rita: Hüttl Dezső (1870–1945), az első építészdoktor. In: Rozsnyai József (szerk.): *Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*, Terc, Budapest, 2018. 144–175.
10. Kotsis Iván: Építésznevelés a Műegyetemen. *Tér és Forma*, 3. (1930). 3. 195.
11. Kotsis 2010, 173.
12. 1950-től Építész mérnöki Kar, előtte Építész mérnöki Osztály
13. interjú dr. Seidl Ambrussal, 2018.
14. Istvánfi 2015, 5.
15. interjú Sámsondi Kiss Györggyel, 2018.
16. A. Fejezetek a szerkezetanból (Csonka Pál), B. Fejezetek az építészettörténetből (Rados Jenő), C. Fejezetek a tervezésből (Weichinger Károly)
17. Kotsis 2010, 188.
18. Szentkirályi 1975, 24.
19. lásd pl.: *Építőipari Műszaki Egyetem Építész mérnöki Karának 1952–53. tanév II. félévi órarendje*, Építész mérnöki Tanulmányi Osztály, Budapest, 1953, sokszorosítás: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat
20. Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Prakfalvi Endre: *Modern és szocreál*, Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 2006. 12–14.
21. Major Máté – Osskó Judit: *Új építészeti, új társadalom, 1945–1978*. Corvina Kiadó, Budapest 1981. 98.
22. interjú Szörényi Eggonal, 2017.
23. Major – Osskó 1981. 46.
24. A Magyar Építőművészek Első Országos Kongresszusának határozatai. *Magyar Építőművészet*, 1. (1952) 1. 5.
25. *Építőipari Műszaki Egyetem programja*, 1952.

- december 21. Budapest 1953. 3–11. (sokszorosította a Közoktatástügyi Jegyzetellátó Vállalat)
26. Istvánfi 2015, 20.
 27. Ilyen volt például a középület-tervezésről szóló előadás. (Weichinger Károly: *Középületek II.* Weichinger Károly műegyetemi ny. r. tanár előadásai alapján készült jegyzet, kézirat, Budapest 1951.)
 28. Bonta János: Harc a szocialista építőművész oktatásért. *Magyar Építőművészet* 2. (1952) 5–6. 216.
 29. További jelentős anyag található a dabasi felmérésekről az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Építészettörténeti Rajztárában. (Krähling János – Baku Eszter – Fehér Krisztina: *Építészettörténeti rajztár* 3., BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest 2017. 104689–104732) Ugyancsak ebbe a körbe tartozik a győni Halász-kúria felmérése. (104733–104735)
 30. Kathy Imre – Szentkirályi Zoltán: A XIX. század elejének köznemesi építkezései – Az Építőipari Műszaki Egyetem építőművész tagozata felmérési munkájából, *Magyar Építőművészet* 2. (1952) 5–6. 250.
 31. pl. Farkasdy Zoltán: egykori Népművelési Intézet, 1952–53. (Endre Prákfalvi – Zoltán Fehérvári: *Ungarische Architektur 1945–59, Eine Skizze der Epoche/Hungarian Architecture 1945–59, Periodization Outline.* In: Adolph Stiller (ed.): *Ungarn – Bauten der Aufbruchzeit 1945–60 / Hungary – Architecture in the Era of Awakening*, Wien, Mury Salzmann 2014. 37.)
 32. Az építőművész tagozat terve, tárgyi felbontás. *Magyar Építőművészet* 2. (1952) 5–6. 221.
 33. Bonta 1952, 216.
 34. BME Építészmérnöki Kar, *Órarend 1950–51. II. félévre*; BME Építészmérnöki Kar, *nappali tagozat, Órarend, 1951–52. I. félév*; ÉME Építészmérnöki Kar, *nappali tagozat, Órarend 1952–53. I. félév*, Budapest 1952.; ÉME Építészmérnöki Karának 1952–53. tanév II. félévi órarendje, Építészmérnöki Tanulmányi Osztály, Budapest 1953.; dr. Wintache Olga (szerk.): *ÉME Építészmérnöki Karának 1953–54. tanév I. félévi órarendje*, Építészmérnöki Tanulmányi Osztály, Budapest 1953.; Lantos István (szerk.): *ÉME Építészmérnöki Kar, 1953–54. évi II. félévi órarend*, Budapest 1954.; ÉME Építészmérnöki Karának órarendje, 1954–55. tanév I. félév, Építészmérnöki Kar Dékáni Hivatala, Budapest 1954.; ÉME Építészmérnöki Karának órarendje, 1954–55. tanév II. félév, Építészmérnöki Kar Dékáni Hivatala, Budapest 1955. Az órarendeket a Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat sokszorosította.
 35. Major Máté: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Lapis Angularis III. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből, Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 2001. 261.
 36. interjú ifj. Schömer Ervinnel, 2018.
 37. interjú Kiss Szuzsannával, 2017.
 38. interjú Czurda Györggyel, 2018.
 39. Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítészete 1945–1964 között, *Építés-Építészettudomány* 44 (2016) 247–315.
 40. Brunnberg, Hans – Neumüller, Hans-Fredrik: *Trettioalets byggnadskonst i Sverige*, Stockholm, Rabén och Sjörögen, 1943
 41. Palasik Mária: *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–46*. Műegyetemi Kiadó, Budapest 2006.
 42. Ferkai András: Építészet a második világháború után. In: Sisa József – Dora Wiebenson: *Magyarország építészetének története*, Budapest, Vince Kiadó, Budapest 1998. 310–12.
 43. Prákfalvi Endre: A szocreál dominanciája, 1951–55, In: Prákfalvi Endre – Szűcs György: *A szocreál Magyarországon*, Corvina, Budapest 2010. 103.
 44. interjú Guth Ferencsel, 2018.
 45. hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)
 46. interjú Hajnos Miklóssal, 2017., interjú Sámsondi Kiss Györggyel, 2018.
 47. interjú Szörényi Eggonal, 2017.
 48. interjú ifj. Schömer Ervinnel, 2018.
 49. interjú Callmeyer Ferencsel, 2016.
 50. interjú Czurda Györggyel, 2018.; interjú Sámsondi Kiss Györggyel, 2018.
 51. interjú Czurda Györggyel, 2018.
 52. interjú Sámsondi Kiss Györggyel, 2018.
 53. hallgatói tervgyűjtemény (1954–55), BME Középülettervezési Tanszék könyvtára (raktári jelzet nélkül)
 54. Mariann Simon: *Progressive, Forward-looking and Advanced. Hungarian Architecture and Modernity 1956–62*, Bratislava, *Architektúra & urbanizmus*. 47. (2013) 2. 20–33.
 55. Karácsony Rita: Külföldre kényszerült '56-os építészek életútja és munkássága, adatok egy egyéves építészettörténeti kutatásból. *Műemlékvédelem* 61. (2017) 6. 276–294.
 56. Istvánfi 2015, 18.

BELSŐ TEREK HEYLREÁLLÍTÁSA: REKONSTRUKCIÓ VAGY ÚJ ALKOTÁS?

Varga Piroska DLA

Okleveles építésmérnök (2008), kulturális örökségmenedzser (2011), DLA (2018). Vezető tervezője és ügyvezetője a Grafit Műterem Kft-nek. Egyetemi adjunktus a Széchenyi Egyetem Építész- Építő- és Közlekedésmérnöki Kar Építészettörténeti és Városépítési Tanszékén, alelnök a Kulturális Örökség Menedzserek Egyesületében (KÖME).
E-mail: varga.piroska.eva@sze.hu

RESTORATION OF INTERIORS: RECONSTRUCTION OR NEW CREATION?

In many cases, interior design plans require a certain amount of “*adaptation*” to the existing architectural space even in a newly constructed house. In a renovation or reconstruction project, the issue of the appropriate attitude may become even more acute. I tried to divide the interior designer attitude into four categories, which characterize our approach of the existing built spaces – and I also assigned realistic architectural examples to these groups.

The first category is presented through the renovation works of the Bode Museum in Berlin: innovation within the old space. The main task of the architects was to preserve and renovate the remaining values of the protected building and to restore the old interiors. Carefully designed inserts have made the building complete, which solutions do not compromise the essence of the building but are tailored to the demands of the present day. The details of the interior design provide very sophisticated examples of the sensitive, almost imperceptible tools of modernization.

The category of timelessness is represented with the extension of the Tate Britain in London, constructed by the design of the Caruso St John Architects. One of the work’s focal points is the new, custom-made staircase placed in the existing dome space, which is sophisticated in its details and even at the first sight it is homogeneously integrated into the space. The architect almost “deceives” the recipient, who is lost in the different architectural periods.

The third category is linking the old and the new, illustrated with the creative process of the House of Jewish Excellence in Balatonfüred. Here, an important pillar of the architectural design concept was to make a clear separation and distinction between the two built spaces, between old and new. Old and new appear in characteristically different materials and structures, both worlds express their own architectural identity to form a unity together. The last category is the new in the old, where the conditions for the new function have to be created in an existing spatial structure. In the Zsolnay Cultural Quarter of Pécs, placing the Department of Sculpture of the Faculty of Music and Art, PTE in Halls E34 and E74 was carried out in an existing industrial building. The building under monument protection meant a lot of constraints, so it took a great deal of ingenuity on the part of the architect to keep the space structure while still providing a good functional and interior design solution for the new use of space.

There are no exact boundaries between these categories, still setting up and getting to know the groups can be important for becoming conscious in our design attitude throughout the entire creative process. Interior design is heavily influenced – perhaps more sensitively than architecture – by the emergence of new functions or smaller, even unforeseen conversions, that is why we need to make a conscious decision to preserve protected values during design, and to carefully manage the relationships between old and new elements.

Tervező építészként talán egyik legérdekesebb és legnagyobb kihívás meglévő építészeti alkotások „folytatása”, átalakítása. A belsőépítészeti tervek sok esetben már egy új építész munkánál is egyfajta „alkalmazkodás”-t kívánnak a meglévő építészeti térhez és koncepcióhoz. Egy felújítási vagy rekonstrukciós munkánál a hozzáállás kérdése talán még jobban kiéleződik. Sok esetben természetesen a művészettörténeti és falkutatási eredmények meghatározzák az alapfeltételeket, de nagyon ritka az a helyzet, amikor teljes rekonstrukció megvalósítása mellett születik döntés – már csak a megrendelői többlet vagy új funkcionális igények miatt sem, amelyet a felújítandó térbe beleálmódniak koncepcióban. A belsőépítész tervezői attitűdött próbáltam négy kategóriába osztani, melyek jellemzik viszonyulásunkat a meglévő épített terekhez – ezekhez megvalósult építészeti példákat rendeltem. Részben olyanokat, amelyeket követendőnek tartok; és olyanokat, amelyeket szerencsém volt tervezőként részt venni. Ezek mind kulturális célú fejlesztések. Ennek egyrészt szakmai érdeklődésem az oka, másrészt az, hogy a műemléki felújítások túlnyomó többsége kulturális alapú fejlesztés.

Első kategória: az újítás a régiben, ahol a leghangsúlyosabban érvényesül a régi terek, díszítések visszaállítása, és a tervező ez alá rendel minden új igényt.

A második kategóriát *időtlenységnek* neveztem el, ahol a tervező kicsit játszik a befogadó illúzióival, és mintha visszaállítana-rekonstruálna téri helyzeteket, de amint közelebből nézzük meg a részleteket, láthatjuk, amiként az új finoman elválik a régítől. Kívülről egy homogén egységet képez ez a metódus, de részleteiben elválnak az eltérő korok elemei.

Harmadik kategóriának azt neveztem, ahol a régi és az új elem fizikálisan is elválik egymástól, és a valódi feladat a kettő *összekapcsolása*, mind fizikailag, mind szellemi értelemben.

Utolsó, negyedik kategória, az új a régiben, amikor a meglévő épületbe egy nagyon új elemet helyezünk be, mind funkcionálisan, mind megjelenésében.

ÚJÍTÁS A RÉGIBEN¹

A mai Bode Museum² 1904-ben Kaiser-Friedrich-Museum (Frigyes Császár Múzeum) néven nyílt meg Berlinben, majd 1999-ben Világörökségi listára került a berlini Museumsinsel (Múzeum-sziget) részeként.

Az épület terveit *Ernst von Ihne* udvari építész dolgozta ki, aki 1897-1904 között az építke-

zést is vezette. A neobarokk, ún. Vilmos-barokk stílusú épület a Museumsinsel északnyugati csúcsán helyezkedik el. Bár a telek szabálytalan, a kor szellemének megfelelően az építésznek sikerült elérnie, hogy az épület tökéletes szimmetriát sugározzon.

A mai Bode Museum súlyosan megsérült a második világháború során, de a helyreállítása nem vált lehetetlenné, bár a negyvenes években csak civil összefogás mentette meg a teljes elbontástól.

A felújítási munkálatokat – amely végül 152 milliós eurós projekté nőtte ki magát – *Heinz Tesar* és *Christoph Fischer* osztrák építészek vezették. 1998-2005 között zajlott a tervezés és a rekonstrukció. A fő kihívást a védett épület megmaradt értékeinek megőrzése jelentette, mely óvatos, az épület lényegét nem sértő, de a jelenkor elvárásaihoz igazodó betoldásokkal készült.

Alapkoncepció volt a térrendszer eredeti jelentőségének visszaállítása. Az épület teljes felújítása után a főtengely mentén felsorakozó nagyszabású terekből egy kétszintes, nagy, szélesívvű lépcsőfeljáratokkal tagolt kupolacsarnokba érkezik a látogató, melynek központjában Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem lovas szobra áll (*1. kép*). A rekonstrukció során a tér visszanyerte jelentőségét, és bár mai szemmel szokatlan az üressége, a teljes térrendszer monumentalitása mindenképpen megállásra készítő és lenyűgöző. A térsor további részei is teljes rekonstrukción mentek át, amely által tágas, napfényes múzeumi tér jött létre, amely továbbra is beleillik a Bode egy évszázaddal ezelőtt megtervezett múzeumkoncepciójába. Sok helyen az eredeti bútorok és a képek a természetes fény és klíma hiánya miatt, állagvédelmi okokból nem kerülhettek vissza. Ma elsősre szokatlan lehet a teljes rekonstruált térsoron átmenni, talán lassúnak és üresnek érezzük és kevés inger ér minket. Amikor viszont sikerül a múzeumba áthangolódni, elfog bennünket a nosztalgiával vegyített új térélmény.

A felújított múzeum megfelel a mai kor elvárásainak, és ez a kiállítás megvalósítására is igaz. Ott jártamkor több gyerekcsoportot vezettek múzeumpedagógusok, akik lelkesen alkottak a hideg kőre leterített hatalmas papírlapokon (*2. kép*). A bővítés és a látogatóbarát program része a gyerekeknek szánt galéria is. A mai igényekhez igazodik a tájékoztatás megoldása is: nem feltűnően, padoknál elhelyezett guide-ok találhatóak minden teremben.

A modernizálás érzékeny, szinte észrevehetetlen pontjai – ami az építészek számára min-

1. kép A berlini Bode Museum bejárati csarnoka, 2011. Fotó: Varga Piroska

2. kép Gyerekcsoportok a múzeumban, 2011. Fotó: Varga Piroska

3. kép Modern részletek, 2011.
Fotó: Varga Piroska

4. kép Átkötés a Bode Muesum-ból, 2013.
Fotó: Varga Piroska

denképpen példaértékű – az akadálymentesítési megoldások. Legjobb példa talán, amikor a járda egy része rámpaként megemelkedik, a lépcsőfokok eltűnnek, így vezetve be közvetlenül a látogatót az épület bejáratához. Az épület másik szükséges bővítése az uniós szabványoknak megfelelően létesített új füstmentes és akadálymentes lépcsőház, amelyet az egyik belső udvarban rejtettek el a tervezők. A látogató csak akkor találkozhat szemből ezzel a kortárs alkotással, ha belép annak terebére. Az elegánsan megformált tömb belső terei, a mai minimál építészeti eszközökkel és anyaghasználattal – beton és acél – vállalják kortárs létüket, de egy percig sem veteksenek a régi épület impozáns hangulatával.

A felújítással létrejött, eredeti hangulatukat visszanyerő kiállítótermek részleteikben nagyon finoman képzettek (3. kép). A szükségszerűen bekerült új elemek – mint például útvonaljelzők, vészkijárat jelzők, szellőzőcsanakok, világítás-technikai rendszerek – letisztultan, részleteikben kidolgozva jelennek meg.

Építészeti és belsőépítészeti szempontból ez a fejlesztési gondolat akkor válik teljes mértékben konzekvenssé és őszintévé, amikor az új igényeket kiszolgáló funkciók – mint például a kávézó, a múzeumi bolt, a ruhatár és a pénztár – elhelyezésekor és méretezésekor eltekintettek a tervezők a gazdasági szempontból fontos látoga-

tó-átvezető kényszertől és a hatalmas méretektől. Nem változtatták meg a régi épület alaprajzi rendszerét, és nem is helyeztek bele ideiglenes építményt, hanem az épület már meglévő térszerkezetében kerestek helyet ezen funkciók számára. Így a kávézót és a múzeumboltot, egymástól függetlenül, a második emeleten helyezték el, akárcsak a múzeumpedagógiai galériát is. Ritka példa, hogy a gazdasági érdekek fölé emelkedett a történeti értékek megértésére alapozó tervezői koncepció.

A szemmel látható és a használatkor funkcionálisan érzékelhető változások mellett szerkezeti és állagvédelmi felújításokat is végeztek. A mai kor követelményeinek megfelelő tűzvédelmi- és riasztórendszert építettek ki, a restaurátorműhelyeket új eszközökkel szerelték fel, megszüntették a vízesedés miatti penészesedést és kicserélték az acélgerenda szerkezet korrodálódott részeit.

Az átalakítás egyik legfontosabb eleme, a meglévő belső térrendszer kiegészítése a Museuminsel tervezett bejáratával együtt. A leendő átkötés helye a kis kupolacsarnok lépcsőháza alatti tér (4. kép). A tér központi eleme az átkötés megnyitására a szarkofágok kiállítására szolgáló tér.

Amíg a többi térben Tesar és munkatársai óvatosan, szinte láthatatlanul, gyakran csak belsőépítészeti elemekkel – szobor posztamentsek-

5. kép Az építés tervező rajza a londoni Tate Galery rotunda térről, © Caruso St John Architects

6. kép A londoni Tate Galery kupolaterébe behelyezett új lépcső, 2013. Fotó: © Caruso St John Architects.
Forrás: <https://www.tate.org.uk/about-us/projects/millbank-project>

kel, új térvilágítással – építkeznek, a kiskupola alatti lépcső a régi szerkezeteket használva már teljesen átértelmezett, új építészeti terekhez vezet, jelezve az új megnyitásokból származó közlekedési irányokat és jelentőségüket. A tervezés tudatos eszköze volt az új és a régi elemek kölcsönös kapcsolata, alá-fölé rendelése, ami kifejezi az egymásra épülő korok és rétegek kapcsolatát és folytonosságát. Az olasz *Carlo Scarpa* munkáiban látott egyensúlyt idézi a szemlélő számára a belsőépítészeti kompozíció érzékenysége, az új és a régi elemek összhangolása a részletekben.

A felújítási munka alapját a részletes építészettörténeti leírás adta, így az építészeti, a kiállítási és a gyűjteményi koncepció egyaránt a régi rendszerre alapozhatott, mai elemekkel való kiegészítésekkel élve. E gondos munkának köszönhetően a múzeum lenyűgöző eredményű teljes felújításon menhetett át a legapróbb részletekig, az épület alaprendszerébe illeszkedő megoldásokkal. A döntések teljesen adekvátak voltak, még akkor is, ha egyes helyzetek megértése a látogató számára idegennek és ridegnek érezhető. Az épület visszanyerte impozáns hangulatát, mely nem fojtogató, bár monumentalitása helyenként letaglózó. Az eredeti Bode kiállítás-rendszert követi az új installáció is, kronologikus rendben és a mai muzeológiára nem jellemző kevés eszközzel.

IDŐTLENSÉG

A londoni Tate Britain 1897-ben Tate Gallery³ néven nyitotta meg kapuit, akkoriban még csak egy kisebb művészeti alkotás-kollekció bemutatására. Mára 4 fő helyszínre bővült és kollekciója majdnem 70 000 művészeti alkotást tartalmaz az 1500-as évektől napjainkig.

A Caruso St John Architects⁴ építészirodát 2017-ben kérték fel a Tate Britain hosszú távú fejlesztésének koordinálására. A koncepció fő eleme, hogy idővel a Queen Alexandra Katonai Kórház területét is beépítik, de természetesen a projekt része a meglévő épület felújítása és a kiállítóhelyek átszervezése is.

A terv első fázisa 2013-ban a meglévő épület kupoláját és környezetét érintő felújításokkal záródott. A munkálatok legjelentősebb eleme az eddig szintenként lezárt kupolatér kinyitása egy új központi lépcsővel és egy új melléklépcső kialakítása, melyen keresztül összeköttetés jött létre a pinceszinttől az emeletig. A kupola alatti új lépcső kialakításával a nyilvánosság számára eddig

7. kép A terrazzo új mintázata, 2017. Fotó: Varga Piroska

8. kép Archiv fotó a balatonfüredi egykori zsinagógáról. Forrás: Balatonfüredi Helyörténeti Gyűjtemény

elérhetetlen részeket tudtak bevonni a pince szintjén a galéria mindennapi működésébe (új előadótermet, éttermet és kiszolgáló tereket alakítottak ki), a melléklépcsőn át pedig a galérián létrehozott kávézó kapott további megközelíthetőséget.

Az egyedi kialakítású központi lépcső részleteiben kifinomult (5. kép), elsősre látásra homogénen illeszkedik a térbe. Közelebb érve vesszük

észre részleteiben a modern elemeket és anyagokat (6. kép), amellyel a tervező tudatosan elkülönít a régi épülettől. A pincszinti monokróm terrazzo az eredeti márványpadló mintázatát idézi (7. kép).

A lépcső helyét a régi épület kialakítása adta, hiszen a rotunda 1920-as évekig galériás térrészként működött, csak ekkor került ugyanis beépítésre. A felújítás során minden szinten kibontották az utólag beépített válaszfalakat, a szintek egybenyitásával visszaépítésre kerültek a lekeztintő galériák. Egy tágas, fényes központi tér alakulhatott ki újra, melynek koronájaként visszaállításra került az eredeti viktoriánus mennyezet a függesztett lámpákkal.

A terv nagyszerűsége, hogy az eredeti térrendszer visszaállításával, a korábban fenálló térszervezési logika megértésével és kiegészítésével egy még jobban működő galéria-térrendszer kialakítása jött létre.

RÉGI ÉS ÚJ ÖSSZEKAPCSOLÁSA

Balatonfüreden Sugár Péter DLA építésztervező és Varga Piroska belsőépítésztervező együttműködésében készült el a Zsidó Kiválóságok Háza.⁵

9. kép Az épület 2014-es állapota, 2017.
Fotó: Kara László

10. kép Felújított zsinagóga tér, 2017. Fotó: Francics László

11. kép Felújított zsinagóga tér a felújított tóra szekrénnel, 2017. Fotó: Francics László

12. kép Az új épület kávézó tere a terasszal, 2017.

Fotó: Francics László

A helyszín egy nagyon érdekes múltú hely, amelyet különböző felekezetek kézzől-kézre adtak egymásnak (8. kép). Az egykori Szent Margit templomból zsinagóga lett, majd a II. világháború előtti zsidóüldözés idején a helyszín üressé vált, majd elkezdődött az épület és a hely leépülése, előbb buszgarázsaként használta a MAHART, majd szerelőműhelynek. Az 1990-es években középkori lovag-éttermet alakítottak ki a templomtérben, és ekkor építettek mellé egy kiszolgáló konyhát. A tervezés idején ebben egy önkiszolgáló étterem működött, a templomteret pedig rakárnak használták. (9. kép).

Az ötletgazda Olti Ferenc felkérésére és az önkormányzat támogatásával a cél a terület kulturális fejlesztése volt, a környék kulturális központjának kialakítása a gyülekezeti tér felújításá-

13. kép A kiállítás, 2017. Fotó: Francics László

val, és egy új épületszárny elhelyezése a lebontott konyhaépület helyén, amely az új kulturális funkcióhoz szükséges kiszolgáló helyiségeket magába integrálja.

Az alaptömeg megformálásánál Sugár Péter fő elképzelése az új és régi tömegének összehangolása volt. A régi és az új épület egy könnyed üveg-nyaktaggal került összekapcsolásra. A koncepció két fontos alappillére volt, hogy a két épített tér, a régi és az új határozottan elváljék és jól megkülönböztethető legyen.

A közeli könyvtárral közös üzemeltetésbe kerülő épület alkalmassá vált a legkülönbözőbb rendezvények befogadására, a modern szárnyépületben pedig a recepció, ruhatár és a Zsidó Kiválóságok Háza címen megrendezett kiállítás kapott helyet. A templomtér korábbi világából, díszítéséből szinte semmi sem maradt fenn, így azt a lehető legpuritánabb módon újították meg. A régi és az új kettőségét emelték át a Grafit Műterem Kft tervezői a belsőépítészeti kialakításba is.

A zsinagóga visszafogottabb, hagyományos belsőépítészeti kialakítást kapott, paszellszínekkel, hagyományos anyagok felhasználásával (10. kép). A téglapadló burkolatában az Árpád-kori templom nyomának rajzolata jelenik meg. A padló és a fal között egy 50 cm-es fehér kavics sáv található, amelynek szellőztetési szerepe van. A vizesedő falak miatt, illetve a tér multifunkcionális igényeit biztosítva itt vannak lefektetve az elektromos kábelek is, az áramvétel mindig ideális helyen alakítható ki. Tervezési cél volt, hogy minél kevesebb utólagos elem kerüljön a terembe. Ennek érdekében egy nagy beépített szekrény készült, amely vetítő felület egyben és a megoldja a terem székeinek tárolását is. A terem legkevesebb eleme a budapesti Garay utcából megmenett tóraszekrény, amely felújításra került (11. kép). Az ablakok eredeti kialakításáról nem kerültek elő adatok, így filigrán fém profil jelzi a szerkezet újszerűségét, de az nem veszi át a hangsúlyt a belső térben. Egy különálló külső ráccsal megidézhetővé vált a feltételezett négyzetes barokk üvegosztás.

Az új épület belsőépítészeti kialakítása a zsinagóga teréhez képest sokkal bátrabb, élénkebb színeiben és formavilágában egyaránt (12. kép). Király András grafikus arcuati színeire és elemeiből kiinduló, háromszög és hatszög szerkesztésű bútorok és grafikai elemek (piktogramok, falmatrica) jelennek meg a térben. A földszinti téren átláthatunk a bejáratától a belső kertig, mindez nyitottságot sugall a kültér felé. A bútorok szigetekként úsznak a térben, tervezésükkor

14. kép Új és a régi, 2017. Fotó: Franciscs László

is cél volt a tér átláthatóságának megtartása. A legtöbb színes elemet a pince szinten került elhelyezésre, melyeknek hangulati és infografikai szerepe egyaránt van. Az emeleti belső tér high-tech világa kívülről elzárkózik és a teljes kubus felső része néhány helyen felhasított „fekete dobozként” jelentkezik csak (13. kép). Bár a két épület építészete és belsőépítészete kettőségre épít (14. kép), ezek alapelemeikben egységesek, így szervesen működnek együtt a térben.

ÚJ A RÉGIBEN⁶

Tervezőként számomra az egyik legnagyobb szakmai kihívás: egy meglévő területen új funkció kialakítása úgy, hogy mindeközben megtaláljuk az ideális egyensúlyt a régi épületállomány adottságai és a tervezési program kötöttségei között. Sok építészeti példát találhatunk erre, a legegyszerűbbtől a legbátrabbig: a régi malomba telepített vendéglőtől kezdve, az ipari épületekbe költöztetett kultúrgyárakon át a templomtérben kialakított kávézóig vagy lakásig.

A pécsi Zsolnay Kulturális Negyedben a PTE Művészi Karának az E34 és E74-es csarnokokban kialakított Szobrászati Tanszéke⁷ is jó példa

arra, milyen kihívásokkal kell a tervezőknek megküzdeniük új funkciók régi struktúrában való elhelyezése során (15. kép). Az építészek elmondása szerint kezdetben elég komoly ellentmondás feszült az épületek erőteljes szerkezeti kötöttsége és az új funkció között. Ennek feloldására a tervezés alapelvének tekintették a csarnokok természetes fénnel történő megvilágítását. A két épület határán létrehozott hosszanti közlekedő-előcsarnok választotta végül is el az alapvető funkciókat: az észak-nyugati oldalon elhelyezkedő színházat, illetve a Szobrászati Tanszék helyiségeit (16. kép). Az előcsarnok üvegezett fedése pedig formailag és vizuálisan is megoldotta a két épület összekapcsolását.

Az épület szerkezetéből adódóan a kialakított műhelyek viszonylag mélyek lettek, belső tereik természetes megvilágítását nagyméretű fényaknák biztosítják. Ezek a napfényt a tetőterasz szintjén kiemelt, üvegezett felületeiken keresztül, fényes fehér belső felületeikön tükrözve juttatják le a két szinttel mélyebben lévő műhelyekbe (17. kép). A nagyméretű szobrok és műalkotások elkészítésére szolgál a teljes belmagasságú multifunkcionális műhely, amelyben még az eredeti futómacskás daru segíti az elemek

15. kép A pécsi Zsolnay-gyár egykori nyersanyagtároló és kerámiacsiszoló csarnokai átalakítás előtt. Fotó: Somogyi Tamás. Forrás: <http://epiteszforum.hu/inspiralo-alkotohely-zsolnay-negyed-pte-muveszeti-kar-szobraszati-tanszek-es-jesz-egyetemi-szinhaz-epulete>

16. kép E34-E74 épületek, PTE Művészeti kar, Szobrászati Tanszék szobrásműhelye. Fotó: Somogyi Tamás. Forrás: <http://epiteszforum.hu/inspiralo-alkotohely-zsolnay-negyed-pte-muveszeti-kar-szobraszati-tanszek-es-jesz-egyetemi-szinhaz-epulete>

17. kép E34-E74 épületek, PTE Művészeti kar, Szobrászati Tanszék folyosója. Fotó: Somogyi Tamás. Forrás: <http://epiteszforum.hu/inspiralo-alkotohely-zsolnay-negyed-pte-muveszeti-kar-szobraszati-tanszek-es-jesz-egyetemi-szinhaz-epulete>

mozgatását. A helyiség teljes déli fala kapuként megnyitható, így a külső és belső tér összekapcsolásával inspiratív munkaterület jöhetett létre.

ÖSSZEGZÉS

Ma felerősödő tendenciaként láthatjuk, hogy a projektekben egyszerre több tervezői attitűd használata is szükséges lehet az adott téri szituációtól függően, illetve érzékelhetjük, hogy a fent meghatározott kategóriák közt sincsenek pontos határok. Csoportosításunk abban tudhat segítségünkre lenni, hogy alapvető hozzáállásunkat átgondoljuk már a tervezés elején, amihez folyamatosan vissza tudunk nyúlni egyes eldöntendő kérdésekben a tervezési folyamat alatt. A belső építészetet - talán még érzékenyebben, mint az építészetet - meghatározóan érinti az új funkciók megjelenése, a kisebb – akár előre nem is eltervezett – átalakítások, ezért is kell tervezésekor tudatosan eldöntetnünk a védett értékek megőrzését, valamint a régi és az új elemek kapcsolatait tudatosan kezelni.

JEGYZETEK

1. A fejezet szövege részlet az alábbiából: Varga Piroska: Újítás a régiben. *Magyar Múzeumok online* 2011. július. 10. <http://archiv.magyar-muzeumok.hu/tema/258_ujitas_a_regiben/print> [megtekintve: 2018. november 11.]

2. Az alapítást III. Frigyes német császár kezdeményezte. Művészeti koncepcióját mai névadója, Wilhelm von Bode (1845-1929), a kor jelentős művészettörténésze alapozta meg, aki a teljes Museumsinsel koncepciójának kialakítója is volt. A múzeumot 1904. október 18-án, az akkorra már elhunyt III. Frigyes születésnapján nyitották meg.
3. Tate Britain, Tate Modern, Tate Liverpool, Tate St Ives
4. <https://www.carusostjohn.com/>
5. A Balatonfüred, Bajcsy-Zsilinszky u. 3. (hrsz: 1322) az egykori Szent Margit Templom, majd zsinagóga kulturális célú hasznosítása. Felújítás a EGT Alap - Kulturális és természeti örökség megőrzése és megújítása Városi épített örökség megőrzése című programjának keretében történt. Építéset: Radius B+ S Kft (Sugár Péter DLA) és Grafit Műterem Kft (Vezető tervező: Varga Piroska, munkatárs: Fekete Ivett, grafika Rivó Hedvig). Megbízó (engedélyezési terv és kiviteli terv): Balatonfüred város Önkormányzata. Megbízó (belső építészeti terv): Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE).
6. Ez a fejezet a *Kultúrgyarak. Felhagyott ipari épületek mint kulturális színterek* című DLA értekezés részét képezi, amely a <https://issuu.com/vpiros/docs/vargapiroska_ertekezes> címen érhető el.
7. Somogyi Tamás, Tóth Tamás: Inspiráló alkotóhely – Zsolnay Negyed, PTE Művészeti Kar, Szobrászati Tanszék és JESZ egyetemi színház épülete., *Építészfórum*, 2012. július 2. <<http://epiteszforum.hu/inspiralo-alkotohely-zsolnay-negyed-pte-muveszeti-kar-szobraszati-tanszek-es-jesz-egyetemi-szinhaz-epulete>> [megtekintve 2019. November 25.]

AZ IPARI ÖRÖKSÉG REVITALIZÁCIÓJÁNAK KÍSÉRLETE – ÓZD, KULTÚRGYÁR

Csontos Györgyi

Okleveles építésmérnök (1996), Építőművész (2007), DLA (2012), Dr. Habil (2019). Pro Architektura díjas építész, vezető tervező. Egyetemi docens a Szent István Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi kar Építésmérnöki Intézet Épülettervezési Tanszékén. A szerző a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramjának ösztöndíjasa.

E-mail: csontosgyorgyi.dla@gmail.com / Csontos.Gyorgyi@ymmfk.szie.hu

AN ATTEMPT TO REVITALIZE THE INDUSTRIAL HERITAGE – ÓZD, (CULTURE FACTORY)

The rehabilitated brownfield area concerned is located in the inclusion-like historical center of Ózd, an industrial town of Northern Hungary being prosperous since the 1800s. Since the end of the heavy industry, which contributed to the city's flourishing in the 1900s, that is since nearly a quarter of a century the task to find a new function for the area was in question. Initially, possible alternatives included the introduction of green industries into the area, which idea was later replaced by cultural utilization. The «Cultural Factory» project package includes the renovation of the existing city museum and its extension with an outdoor area presenting industrial history, an educational building and exhibition space to be built as the first phase of a cultural digital archiving center, and the conversion of the former Blowing House, the last project element to date, into a film history adventure park and visible storage.

Exploration of inherited values and conditions, as well as the development of a concept based on them are indispensable in the renovation of land and objects. Converted buildings must meet the requirements of public functions set up by a change of profile following the original industrial use so that the basic features may be quite different from the standards assumed for newly constructed buildings. Both the difficulty and the beauty of the topic lies in this specialty: architects need and can work with spaces of characteristics that are almost impossible to create in new designs, and the surplus can only be produced by the preservation of them.

In a revitalization, it is necessary to compare against and to harmonize with the design principles being new compared to the rational floor plans and façade systems for industrial buildings. The principles used in the design of the Cultural Factory are the same for each building, but they have resulted in different concrete solutions for each block. These include contrast effects, design that preserves, installs and continues the building's history, and the bold use of colors.

AZ IPARI REVITALIZÁCIÓ KÍSÉRLETEI HAZAI ÉS NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

A tanulmány sorra vesz néhány sajátos, egyes szempontokból kiemelkedő építészeti produktumot a 21. századból, mely külföldi és magyar esettanulmányokon keresztül kirajzolódnak az ipari revitalizáció építészeti irányzatai, lehetőségei és problematikái is (1-2. kép). Azt követően, hogy Európa egyik kulturális fővárosává 2010-ben *Essent* választották, a kulturális program fokozatosan kiterjedt az egész Ruhr-vidékre, fókuszába állítva az ipari örökséget megőrző, azt hasznosító szemléletet és magát a kortárs építészetet. Ennek a strukturális váltásnak következtében az egykori német hadi- és nehézipar fellegvára nagyszabású turisztikai és kulturális létesítmény-hálózattá vált (3. kép).

Ipari építészeti örökségünk hazai megőrzésének és barnamezős terület-revitalizálásának emblemikus helyszíne az immár másfél évtizedes *Millenáris*. Az ezredforduló úttörő projektje mára Budapest és Európa jelentős kulturális és életmódbeli értékeit bemutató – közérdekű és üzleti rendezvényekre is alkalmas – kulturális központjává vált. Eredetileg az 1800-as évek közepén a *Ganz Ábrahám* által, a Pesti Hengermalom területén alapított vasöntödéből fejlődött ki a magyar ipartörténet nemzetközi híré gyáregysége. A Millenáris Park a műemléki gyárcsarnok újraformálásáért, az újszerű, progresszív és nívós építészeti kialakításért számos díjat kapott, a szakma fókuszába került. A terület továbbélése az időtáv-

1. kép Kultúrgyár-Özd. Fotó: Danyi Balázs

lat miatt is rendkívül tanulságos példa a hazai területi revitalizációs kísérletekben (4. kép).

Évszázadnyi építési produktum újrafogalmazását, megújítását tűzték ki célul, amikor a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa programja keretében kidolgozták a *Zsolnay Negyed* terület építészeti koncepciótervét: a konkrét épületeken túl, többlettértékként jelent meg még a Pécs egészére hatást gyakorló városléptékű, a városi kontextusban gondolkodó metódus. Az építészeti programok különféle keretek között valósulhattak meg: másként kellett kezelni a feladatot, ha a régi ipari épületek megtartásával kellett számolni és másként, ha az ezek környezetébe tervezett új épületekkel, miközben az összefogó kulturális tematika mégis egyfajta egységes rendezőelvet igényelt (5. kép).

2. kép Kultúrgyár-Özd. Fotó: Danyi Balázs

3. kép EKF-Ruhr-vidék. Forrás: Google

4. kép Millenáris-Budapest. Forrás: Google

5. kép Zsolnay-negyed-Pécs. Forrás: Google

6. kép Kultúrgyár-Ózd. Forrás: Google

KULTÚRGYÁR, ÓZD

A rehabilitált barnamezős terület Ózd – a 1800-as évek óta regnáló Észak-magyarországi iparváros – zárványszerű történeti középpontjában található. A 1900-as évek elején virágkorát élő városban lévő nehézipar megszűnése óta – közel negyed évszázada – kérdéses volt a terület új funkciójának megtalálása. Kezdetben a lehetséges alternatívák között szerepelt a környezetbarát iparágak betelepítése a területre, mely helyére lépett később a kulturális hasznosítás. A „Kultúrgyár” projektesomag részei: a meglévő városi múzeum felújítása és kibővítése egy ipartörténeti szabadtéri területtel, a kulturális digitális archiváló központ első elemeként megépülő oktatási épület és kiállítótér, valamint az eddigi utolsó projekt-elemként bekapcsolódó egykori Fűvógépház átalakítása filmtörténeti élménypark és látványrak-tár céljára (6. kép).

Városi múzeum rekonstrukció¹ Az egykori gyári iskola épülete nem múzeum-alkat: tagolt alaprajzú, előcsarnok nélküli épület – a minimális építészeti beavatkozási lehetőségek ezeket a tereket rehabilitálták és tették alkalmassá az új funkcióra. Belülről új előcsarnok, liftmag épült, rekonstruálódott az eredeti vizesblokk, az új fal-átnyitások megjelölésre kerültek, új installációs terek/felületek képződtek. A külső felújításhoz költségtakarékos megoldások kellettek: teljes vakolat-rehabilitációra nem volt lehetőség, így a két építési korszakban készült épületrész más-kepp újult meg: a fejpület klasszikusan, a hátsó szárnyak a vakolat leverésével, attraktív színezéssel, majdani növénybefuttatással és kortárs kertépítéssel kiegészítve (7-8. kép)

Gyártörténeti emlékpark és élménykomplexum² A múzeumot és az ipari skanzen területét több köz- és ipari út vágja ketté, viszont összeköti – most már fizikai és szellemi értelemben is az ott „megtalált” mesterséges patakmeder, mely szintben biztosítja a zárt látogatói forgalmat. Az egykori gyárterületbe a vízfelület fölött taposórácson bevezető százméteres útvonal speciális kiállítótér is, a meglévő közműalagutak belekompónálásával és a szükséges akadálymentesítés izzó vas-színű ledcsíkjának látványelemként való hasznosításával. A pavilonok éppen csak, hogy védőtetőket az interaktív funkciók fölött: tudatosan nem épületek, hanem tereptárgyak, eredeti tervek szerint a régi terepviszonyokat kiaknázva, az új terepbe integrálva (9-10. kép).

Erőmű program³ Az Erőmű épülete kettős funkciójú: digitális oktatási épület és kiállítótér

7. kép Városi múzeum rekonstrukció-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

8. kép Városi múzeum rekonstrukció. Fotó: Danyi Balázs

9. kép Gyártörténeti emlékpark és élménykomplexum.
Fotó: Danyi Balázs

10. kép Gyártörténeti emlékpark és
élménykomplexum. Fotó: Danyi Balázs

11. kép Erőmű-program-Özd. Fotó: Danyi Balázs

– ezt a kettősséget, kétféle forgalmat az épületen belül meg kellett oldani. Az eredeti szecessziós csarnoképület monumentális látványa, és ipartörténeti jelentőségű berendezési tárgyait megőrzése a koncepció fontos részét képezte. A megőrzött elemek közé beépítendő szükséges „épület-pótlások” – így a beépült kiállítási promenád-ként használandó rámpa, az erkélykonzolkok, vagy az előcsarnoki lépcsőmag szándékosan mások, mint az eredeti épület. A kiállítási terület sötét terében az egykori, eredeti felületükkel megőrzött gépalapok és a vetített, digitális, virtuális installáció dominál, majd onnan a csarnoktérbe a rámpán felemelkedve a világos fehér térbe jut a látogató. A látogatási útvonal effajta „drámájának” megélése a ház alaprajzi elrendezésének az alapját adta. Az épület külső megjelenésének alapját az egykori szecessziós csarnoktér rehabilitációjának (pártázat, ablakosztások) és az oldalszárnyak kortárs bőrbő bújtatásának kontrasztja adja. A homlokzatokon az idők alatt adódó technológiai váltások során létrejött elfalazások és megnyitások tudatosan megtartásra kerültek, és kiegészültek az új „digitális imázs” új rétegével, az oktatótermek új megnyitásaival az ipari hatású, és árnyékolást is betöltő expandált lemezburkolaton (11-12. kép)

Fűvőgépház projekt Az egykori csarnoktérbe beköltöző látványraktár egyrészt 200 ezer filmtékercs befogadására lett méretezve, másrészt pedig az interaktív filmes élménypark stúdiója felől Magyarország legnagyobb, 80 méteres greenbox-ává is vált. A csarnoknak az idők során elépített homlokzati nyílásain „átnyomott” zöld dobozok felveszik az épület sorsát mesélő homlokzat geometriáját, belülről pedig a nagyméretű rámpára felfűzött interaktív látogatói útvonal megállópontjait fogadja magába. Az épületben a klimatizált greenbox zöldjével az eredeti szerkezetek megtartásával, megmutatásával keletkezett natúr felületek állnak kontrasztban. Az épület csarnoktérét kiszolgáló fejépületben alakult ki az új látogatói előcsarnok, mozi terem és adminisztráció. Az épületeket egységes, puritán, szerény, de mégis kortárs tájépítészet veszi körül (13-14. kép)

KULTÚRGYÁR – AZ IPARI ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉG EGYEDI TERÜLET- HASZNÁLATI ÉS TÉRI LEHETŐSÉGEI

Terület- és objektum-felújításoknál megkerülhetetlen alapvetés a megőrzött értékek, adottságok feltárása és az azokra alapozott koncepció kiala-

12. kép Erőmű-program-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

13. kép Fűvógépház-projekt-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

14. kép Fűvógépház-projekt-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

15. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

16. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

17. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Rozmann Viktor

kítása. Az átalakított építményeknek úgy kell az ipari használat utáni profilváltás közfunkcióknak megfelelni, hogy az alapadottságok az új építésekénél feltételezhető sztenderdekhez képest mérőben mások is lehetnek. Ebben a specialításban rejlik a téma nehézsége és szépsége is egyben: olyan adottságú terekkel kell és lehet dolgozni, amit új tervezéseknél szinte lehetetlen, kizárólag azok megőrzésével lehetséges csak ezt a többletet előállítani (15-16. kép).

A *múzeum* épülete nem ipari épület, de az ózdi ipari örökégi terület része. Nem is „múze-

18. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Virág Barbara

um-alkat”: eredetileg gyári iskolának épült, két fő építési korszakban, az iskolákra jellemző raciónalis, raszteres, cellás térszerkezettel. A minimális beavatkozási lehetőségek két ponton – az új bejárati előcsarnoknál és az épületvégi elépített eredeti vizesblokkoknál – érvényesülhettek az épületen belül – mindkettőnél a tértisztítás eszközeit használva. Az intézmény eredeti előkertje a régi kertépítészetet újragondolva fogadóterré, a belső udvar és oldalkert pedig a térerányaiknak megfelelő kültéri kiállítóterrekké váltak a látogatói útvonal kezdeti elemeiként (17. kép).

A gyárterületen belüli szabadtéri kiállítóter (skanzen) kialakításánál az egyik legspeciálisabb megoldandó tervezési probléma volt a múzeum épületével való összekapcsolás olyan módon, hogy a zárt látogatói útvonal megvalósuljon, miközben a két terület között egy közút és két ipari út is húzódik. Ezt a problémát a terület egyik legsajátosabb elemével egy „ott talált” patakmederrel lehetett megoldani, melynek folyási szintjére irányítva a látogatókat térben el lehetett választani a múzeumi és a városi területeket egymástól. A patakmeder (és a vele párhuzamos közműalagút) közel 100 méteres hosszanti húzott arányaival önmagában is „emlékezetes tér-

ré” avatja a kiállítás közbenső szakaszát, melyet a víz jelenléte (hanghatás, klíma, látvány) csak erősít (18. kép).

Az *Erőmű* terei alapvetően két fő típusba sorolható: a csarnok-főtömeg nagy-fesztávú terei monumentalitásukkal is hatnak, ezzel önmagukban is „attrakciók”. Felosztásuk ezt az erőteljes hatást gyengítenék, így a beléjük helyezendő új szükséges elemek (lépcső-, lift-, rámpa-magok, vizesblokkok) ehelyett „ház-a-házban” -elv szerint úsznak bennük. A főtömeghez csatlakozó oldalszárnyak viszont alkalmasak a tagozásra, de az itt kialakítható helyiségek (oktatótermek és adminisztrációs helyiségsorok) térerányai is rendkívül különlegesek, miáltal az odakerülő funkciók exkluzivitása növelhetővé vált (19. kép).

A *Fűvógépház* alapvetően és erőteljesen longitudinális jellegű csarnok vizuális hatása a beletervezett 80 méteres „greenbox”-szal tovább erősödött, szinte drámai hatásúvá vált. Az intézmény látogatói előszór ezzel a látvánnyal találkozhatnak a csarnoktömegben belül, mely élményanyag a „greenbox” tudatosan szélsőséges arányú belső terével válik teljessé. A filmösvény hosszúság és magas, keskeny egytere és a ráakasztott megállópontok (a homlokzatot áttörő doboz-te-

19. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

20. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

rek) kis léptéke és szaggatottsága dinamikus látványsorrrá egészítik ki egymást. A fejépület eredeti fach-os terei kétharmadban kibontásra kerültek, hogy az intézmény léptékéhez méltó előcsarnok jöhesse létre, viszont egyharmadban – az előcsarnok hátérlátványaként – megmaradtak, megőrizve (és attrakcióvá válva) az eredeti épület sajátos térstruktúráját (20. kép).

KULTÚRGYÁR – AZ IPARI ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉG FUNKCIONÁLIS ÉS HASZNÁLATI SPECIALITÁISAI

Az ipari épületek hasznosításánál, funkcióváltásánál visszatérő kihívások adódnak. A nagy egybefüggő, magas terek például nem minden esetben alkalmasak osztottabb, arányaiban nagyobb homlokzati felületet igénylő tevékenységek befogadására. Az ipari épületekből hiányzó, de az általában középületekhez szükséges funkciók (pl. akadálymentesítés, vizesblokkok, előcsarnokok, stb.) helyének megtalálása az épületen belül más logikát igényel, mint egy új épület adott program szerinti összeállítása (21-22. kép).

A múzeumnál nem került funkcióváltásra sor, de a meglévő térsor mégis némi átalakításra szo-

rult: a kiállítások körbejárhatóságának érdekében a helyiségek között több helyen átvágásra volt szükség. Az intézmény egészére elmondható: funkcióátisztításra került sor, melynek révén a megújult, akadálymentesített közlekedőmagból közelíthetőek meg az időszakos és állandó kiállítások, valamint az áthelyezett adminisztráció is. A hiányzó előcsarnok funkció a lépcsőházi mag és egy erre a célra átalakított osztályterem összenyitásával pótlódott. Az általános esetben az előcsarnokhoz kapcsolódó vizesblokkok viszont – az eredeti terv rekonstrukciójával – az oldalszárnnyak végébe kerültek (23. kép).

A szabadtéri múzeumi funkció (ún. *skanzen*) önmagában is nehezen sztenderdizálható, de a barnamezős, nehezen feltárható területen mindez hatványozottan jelentkezett. A rendhagyó, sajátos, csak ezen a helyen jelentkező adottságokból viszont lehetett építkezni: a közel 100 méteres patakmeder egy bevezető útvonallá vált, melynek végigjárása során – a koncepció szerint – a látogatókat el lehet látni a tematikus parkhoz kapcsolódó információkkal, a mellette húzódó közútlagútból pedig speciális kiállító-, valamint akadálymentesített rámpaterek lettek. A pavilonok nyitott terepépítményekként, melyek a

21. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

22. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

23. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

24. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Rozmann Viktor

skanzen terület rézsűkkel megmozgatott tájépíté-
szetébe integrált objektumok – a tervek szerint. A
területek megtalálható és újrahasznosítható bon-
tott anyagok milyensége és mennyisége is meg-
határozta a szabadtéri múzeum funkcionális ki-
alakítását (24. kép).

Az *Erőmű* épületbe helyezett két fő funkció-
nális egységet úgy kellett csoportosítani, hogy az
egyes térspecifikációkkal összeegyeztethető le-
gyen. Az épület alaprajzában nagy részét kitevő
nagy méretű, egybefüggő csarnokterek alkatuk-
nál fogva alkalmasaknak bizonyultak a turisztika-
i funkciók befogadására (kiállítás, rendezvé-
nyek), de a kötöttebb oktatási és adminisztratív
funkció az arányaiban több homlokzati felülettel

25. kép Kultúrgyár-Ózd. Forrás: Digitális Erőmű

26. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Virág Barbara

27. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

rendelkező oldalszárnyakban találták meg helyüket. Az ipari épületként még nem létező funkciók (vizesblokkok, liftek, stb.), helyenként új úszó magokként, helyenként viszont az meglévő térrészeket elfoglalva kaphatott helyet (pl. a lift-mag az egykori kábelcsatornába tudott beköltözni, ill. a korábbi irányító-központ kontúrjaival alkalmas volt egy nagyelőadó befogadására) (25. kép).

A *Fűvógépház* nagy-feszítávú csarnokterének kézenfekvő hasznosulása lett a multifunkcionális, flexibilis stúdió, mivel az egy olyan burkot

igényelt, amin belül szabadon alakítható, változtatható az igényeknek megfelelő funkció. Az előcsarnok terének kialakításához már keresni kellett a lehetőségeket a házban belül, melyet az egykori gépszekrények válaszfalainak bontásával lehetett elérni. A megmaradt fachok viszont alkalmasakká váltak adminisztratív és látványraktározási funkciók befogadására is. A nagyobb épületbontások elkerülése érdekében az épület rászter-egységein belül kellett megoldani a közlekedőmagok és más szükséges új funkciók elhelyezését (26. kép).

28. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

KULTÚRGYÁR – AZ IPARI ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉG SAJÁTOS ESZTÉTIKUMA A SZERKESZTÉSBEN, SZERKEZETEK-BEN, ANYAGHASZNÁLATBAN

Az ipari épületek racionális alaprajzi és homlokzati rendszereihez viszonyított új szerkesztési elvek, azok ütköztetése és harmonizálása szükséges egy revitalizációnál. A Kultúrgyár épületeinél alkalmazott elvek azonosak, de épületenként más-más konkrét megoldást eredményeztek. Ide tartozik a kontraszthatás, az épület történetét megtartó, installáló és továbbépítő dizájn és a markáns színhasználat is (27-28. kép).

A *múzeum* épületénél a két építési korszak jelölésére adódott lehetőség a gazdaságos homlokzati rekonstrukció igényének megjelenésekor. Az intézmény fejépiletének klasszikus homlokzat-rekonstrukciója és a hátsó szárnyak puritán, de markáns színezést kapott kortárs homlokzatának kontrasztjátéka adja a kompozíció alapját. A homlokzat az állandóan változó képet mutató fel-futtatott vadszőlővel lesz teljes és élő. Az épületet keretező tájépítészeti színeivel, anyaghasználatával és rajzolatával ötödik homlokzatként vesz részt a kompozícióban (29. kép).

A *skanzen* pavilonépítményei a gyárterület rászteres, derékszögű tájolt rendszerével kommunikál: egyrészt tudatosan különbözni kíván, másrészt pedig a katonásan tájolt rendszerbe beépül. A pavilonok a funkcióból fakadóan olyan szándékoltan „nem-épületek”, amelyek csak egyszerű tetőként fedik és védik az alá került funkciót és szerkesztési elveit és egyenmő anyaghasználatát tekintve inkább a környező tájépítészeti organikusabb, oldottabb gesztusaival rokon.

A felvállalt különbözni akarás mellett azonban jelen van az iparterület szerkesztési elveivel való hasonulás igénye is: formája itt talált patak és az észak-déli tengely szögtöréséből adódik, déli felületeit a napenergiát hasznosító berendezések befogadására előkészítve. Fontos szerkesztési eszköz volt még a ritmus és a monotonia alkalmazása is (30. kép).

29. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Virág Barbara

30. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

31. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

Az *Erőmű* külső és belső megjelenésére agyaránt jellemző a kontraszt alkalmazása. A beltérben az eredeti épület derékszögű koordinátájú, heterogén, részletgazdag látványa mellett a szükséges épületpótlások neutrális, legömbölyített formában élnek be a vizuális összképbe. A pincszinti sötét térből a magasföldszinti fehér térbe való feljutása is a látogatói forgalom dramaturgiájának része. A nagy csarnoktér padlójának és tetejének fehér színű keretezése a beltér sokrétű látványát igyekszik összefogni, lecsendesíteni. Az egykori megtartott gépek (daru, kapcsolószekrények, alumíniumsínék stb) analógiás folytatásai az új belsőépítészeti elemek (hullámszó, lámpa-kiugrók, üldökék). A külső homlokzat rekonstruált szecessziós csarnokhomlokzatai és a terpesztett lemezzel borított transzparens felületek is a tudatos kontraszthatásra épülnek úgy, hogy a felső bőrként szereplő lemezburkolat új négyzetes homlokzata az újabb funkcióváltás lenyomatát hordozza, maga mögött megmutatva a korábbi technológiai váltások lenyomatait is (31. kép).

A *Fűvógépház* az eredeti épület natúr felületeinek és az új épületrészek markáns színének kontrasztjából építkezik (mely a „greenbox” technológia zöldje). A külső és belső megformálásban a régi részletgazdagság és az új stilizált formák használata is jellemző. A kultúr-sétány (patakmeder) felé eső homlokzat is a „mesélő” szerepkört veszi fel azzal, hogy az évtizedek során a technológiai változások által generált elépített nyílásokat megtartja és ugyanabban a keresztmetszetben tolja ki a homlokzati sík elé a belső fő elem, a „greenbox” nyúlványait, ezzel a belső funkciót kivetítő „logóként”, „cégékként” is szerepeltetve azokat (32. kép).

32. kép Kultúrgyár-Ózd. Fotó: Danyi Balázs

(A 49. Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemen elhangzott előadás szerkesztett változata. Noszvaj, 2019. június 28.)

Szakirodalom

- Csontos Györgyi: Idővel – Építkezés a Zsolnay Kulturális Negyedben. *Metszet* 4. évf. (2012) 2. sz. 50-55.
- Csontos Györgyi: *Ipari örökség – Az ipari rehabilitáció kísérletei hazai és nemzetközi kitekintésben, Kultúrgyár: Az ipari építészeti örökség egyedi terület-használati és téri lehetőségei* (habilitációs előadás) Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs 2019.
- Haba Péter: Reakciók a szocreálra – Forma és ideológia a magyar ipari építészetben 1950 és 1956 között. *Építés-Építészettudomány* 40. évf. (2012) 3-4. sz. 331-363.
- Haba Péter: *Szerkezet, technológia, esztétika összefüggései a magyar ipari építészetben 1947–1970.* (PhD értekezés) BME Csonka Pál Doktori Iskola, Budapest 2016.
- Kirády Rita Rebeka: *Ipari épületek rehabilitációja – A Jövő Házától a Zanzáig – Ipari épületekben megvalósult projektek.* (DLA értekezés) MOME Doktori Iskola, Budapest 2009.
- Györgyi Németh (szerk.): *Growth, decline, and recovery. Heavy industrial regions in transition.* Institute of History, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2007.
- Németh Györgyi: Industrial heritage and tourism in Hungary and Slovakia. *Patrimoine industriel et tourisme au nord de la Hongrie et en Slovaquie.* In: Kovács, Erzsébet (szerk.): *A velencei karta, 1964-2004-2044?* Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2004. 133-136.
- Németh Györgyi: Ipari örökség és városkép. *Regio* 16. évf. (2005) 3. sz. 27-46.
- Orosz Éva: Tájrrehabilitáció a Ruhr-vidéken: az új Emscher-völgy. *Területfejlesztés és innováció*

(PTE TTK elektronikus folyóirat) 2. évf. (2008) 2. sz. 25-36.

Urbán Erzsébet – Vukoszávlyev Zorán: Közép-Kelet-Európa ipari örökségének kortárs újrahasznosítási lehetőségei. *Architectura Hungariae* 13. évf. (2014) 1. sz. 15-32.

Erzsébet Urbán – Zorán Vukoszávlyev: Value saving and community use regarding urban renewal: Protection of Hungarian industrial heritage and possibilities for its reutilization at the turn of the millennium. *Architektura and urbanizmus* Vol. XLVIII. (2014) No. 3-4. 156-177.

JEGYZETEK

1. 2011., engedélyezési terv (Vezető tervező: Csontos Györgyi, Nyalka Antallal, munkatárs: Ivacs Tamás, Leniczki Attila) (Archinvest'97 Kft.)
2. 2012-13., engedélyezési- és kiviteli terv (Vezető ter-

vező: Csontos Györgyi, Adorján Annával, munkatárs: Ivacs Tamás, Sajbán Judit, Serfőző Evelin, szakmai vezető: Nyalka Antal) (Archinvest'97 Kft.)

3. Digitális oktatási központ és kiállítótér (Magyar Nemzeti Digitális Archívum (MaNDA), 2013-15., engedélyezési és kiviteli terv (Vezető tervező: Csontos Györgyi, munkatárs: Krakomperger Dávid, Nagy Barbara, Percz Gábor, Petheő Dániel, Ujfajussy Domonkos, Vizi Gergely Norbert, szakmai vezető: Nyalka Antal) (Archinvest'97 Kft./Sterner/MIXA Stúdió Kft.)
4. Filmtörténeti interaktív élménypark és látványraktár (Magyar Nemzeti Digitális Archívum (MaNDA), 2014-15., engedélyezési és kiviteli terv (Vezető tervező: Csontos Györgyi, munkatárs: Ábel Viktor, Dobos Bence, Krakomperger Dávid, Nagy Barbara, Percz Gábor, Petheő Dániel, Révai Balázs, Ujfajussy Domonkos, Vizi Gergely Norbert, szakmai vezető: Nyalka Antal) (Sterner/MIXA Stúdió Kft.)

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LXIII. évf.

2019

1-2. szám

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán
Szerkesztőség: 1054 Budapest, Báthory u. 12.
e-mail: krisztina.szolik@me.gov.hu

REZÜMÉ

Boguslaw Szmygin: Történeti romok – védelem, vagy rekonstrukció?

Mit tegyünk azokkal az örökségekkel, amelyeket leromboltak? Visszaépítsük őket, vagy ne? De mi a különbség a rekonstrukció és a helyreállítás között? Hogyan értelmezzük ma ezt a két fogalmat? A helyreállítást olyan stratégiaként definiálnám, amely segítséget nyújt a közösségeknek, hogy valamilyen katasztrófa után újra fölépítsék „visszaépítsék” saját magukat. A rekonstrukció viszont egy cselekvés. A helyreállítás során a társadalom tölt be fontos szerepet az örökség átgondolásában, a rekonstrukciónál a szakemberek.

A hagyományos megközelítés szerint a történelmi tárgy a múlt egy eleme. A mai szemlélet egészen mást mond: az örökség a valós jelenünk tartozéka. A múltban az örökségvédelem szakemberi határozták meg, mit csináljanak a műemlékkel, a 21. században a különféle „birtokosok”, használók, turisták, vagyis a részvételi társadalom hoz döntéseket, köztük persze szakemberek is vannak, ám ők csupán nagyon kicsi hányadát teszik ki a használóknak. Látjuk, tapasztaljuk: az örökség fogalma komoly átalakuláson ment keresztül a 21. századra. 1

Meggyesi Tamás: A romok világa

A tanulmány a *rom-ság* jelenségét és fajtáit ismerteti. Érdekes a romot megkülönböztetni a *káosztól*, mert a rom mindig valamilyen rendezett dolognak a szétesése, „leromlása”, ami feltételez egy ezt megelőző, rendezett állapotot. A káosz azonban sok szempontból szimpatikusabb, mert abból még minden lehet. Ma világszerte erősödik a romok újjáépítésének tendenciája, és ezzel az *eredetiség* kérdése is más kontextusba kerül. Nyitott kérdés, hogy vajon nem jobb-e, ha minden romos épületet szépen visszaállítunk eredeti épségébe, és ezzel elvileg megszüntetjük a „romság” egyébként is depresszív kategóriáját? Lehet, hogy a „romság” maga is csak múlandó kategória, ami csak arra vár, hogy újjáépítsük?

A témakifejtés második fele a rehabilitáció témáját érinti. Régóta foglalkoztat az a közhelyszerű felismerés, hogy a történeti város valójában nem házakból, hanem utcákból és terekből áll. Az utca egy olyan élő, eleven viszony, ami a táj, a természeti környezet, a történelem, a helyi társadalom, az építészet, a kultúra stb. kölcsönhatásában – *párbeszédében* – fejlődik ki, és szeretne ennek erőterében folytonosan megújulni úgy, hogy közben megőrizze *eredetiségét*. Az egyedüli, amire építeni lehet, az a *kontextus*: az utcát alkotó elemek szerves egymás-mellett-élése. Kimondhatnánk, hogy a *kontextus a települési szövet tektonikája* – azok szervesületlen állapota pedig a települési szövet *romos* állapota. Kérdés, hogy lehet-e vállalni a romság-ot, mint korunk szellemi (társadalmi-gazdasági) termékét? Kijöhet-e ebből egy új „korszellem”, vagy küzdeni kell ellene? 6

Mezős Tamás: Az értékítélet történeti változásai a műemlékvédelemben

Gyakran hallott tévhit, hogy a belsőépítészeti tervezés ott kezdődik, ahol az építészeti tervezés befejeződött. Mind egy új építésű épület esetén, de talán mondható, hogy egy műemléki épület esetén még inkább feladat, hogy a belsőépítészet érzékenyen reagáljon és együtt éljen a ház régi és új elemeivel és a felújítás építészeti koncepciójával. Az írásban tervező építész szemszögből vizsgálom a belsőépítészeti tervezés lehetőségeit a műemléki felújítások esetében. Különböző megújult-,

újraértelmezett vagy éppen megőrzött belső terek kerülnek bemutatásra. Az elemzés elsősorban az átalakítás új és történeti térrendszer közötti viszonyára fókuszál, mely alapján négyféle belsőépítészeti tervezői attitűdöt különítettem el. Újítás a régiben – ahol a hangsúly a régi enteriőrök eredeti visszaállításán van és emellett a modernizálás érzékenyen, szinte észrevehetetlenül ez alá rendelődik. Az időtlenség – ahol a bővítés kortalanul beleidomul a térbe, ezzel a tervező szinte “becsapja” a befogadót. Régi és új összekapcsolása – ahol a régi és az új karakteresen eltérő anyagokkal és szerkezetekkel jelenik meg, mindkét világ a saját építészeti identitását kifejezve, együttesen alkotnak egységet. Új a régiben – ahol egy meglévő térstruktúrába kell új funkcióhoz szükséges feltételeket megteremteni. A kategóriák között nincsenek precíz határok, a csoportok felállítása és megismerése mégis azért válhat fontossá, hogy tervezői hozzáállásunkban tudatossá válhassunk a teljes alkotói folyamat alatt. 17

Krähling János: Értékszemlélet, kutatás, történeti helyiségkönyv - Módszertan és eredmények

A magyar műemlékvédelem gyakorlatában fontos szerepet tölt be az értékleltár, amely a műemléki kutatások egyik alapszerepe lett, és amely az értékek meghatározása és védelme terén jogi eszköz. Az értékleltár fogalmi, jogi keretei elég gyorsan és lényegesen változtak, amely tovább gondolat kíván. A kutatómódszertani korrektség a történeti épületekre vonatkozó alapkérdések megválaszolását és későbbi ellenőrizhetőségét követeli meg a dokumentálás módszerétől. A cikkben egy nyári egyetemi előadás összegzésével ezekre szeretnék a külföldi gyakorlatban elterjedt helyiségkönyv-módszer összevetésével válaszokat, javaslatokat adni, amely egy nagyon fontos, ronszolatmentes dokumentálási mód alkalmazását jelenti, amely kevésbé elterjedt a magyar gyakorlatban. A történeti helyiségkönyv módszerének alkalmazásával e problémákra: a datálás és az értéknylvánítás későbbi reprodukálhatóságára és validálhatóságára, szisztematikus bővíthetőségére, a történeti szerkezetek vizsgálatba vonására kaphatunk rendszerezettebb megoldást. A megnevezés és az állapot/megjegyzés adatmezőkben rögzített, megfelelő grafikai ábrázolással kiegészített adatok kielégítik a mai elvárásokat. A felvételhez szükséges nagyobb időráfordítás kárpótolhat a műemléki értéket meghatározó alapkérdések bizonyíthatóságával, a leletek megmentésével és archiválhatóságával..... 29

Jobbik Eszter – Zslebits Judit: Késő középkori falusi templomépítészeti a Balaton körül

Hazánk késő középkori építészeti képe kevésbé ismert szegmensét jelentik azok a falusi templomok, melyek e korszak maradványait már csak egy-egy épületelemben, szerkezetben, formában őrzik. Ezen emlékek kapcsán a korábbi kutatók gyakran szerzetesrendek építőműhelyeinek munkásságát emlegették.

Kutatásunk során a késő középkorban működő rendi építőműhelyek falusi templomépítésre gyakorolt hatásának lehetőségét és e hatás mára ránk maradt emlékegyéből való rekonstruálhatóságát vizsgáltuk.

Ennek első lépése a vonatkozó szakirodalom teljes körű feldolgozása és (újra)értékelése volt. Mivel a kiválasztott épületállomány esetében szinte általános, hogy az épületeknek több építéstörténeti periódusa van, a mai napig használatban vannak, és nagyobb átépítések estek át, valamint mivel véleményünk szerint az objektív kép kialakításához ez feltétlenül szükséges, az átfogó szakirodalom és az egyes templomok monográfiáinak áttanulmányozásán túl a részletes kutatás tárgyát képező összes épületet felkerestük és megfelelő mélységig felmértük. Ennek eredménye a kiválasztott 24 emlék esetében egy teljes fotódokumentáció, melyet lézeres távmérő segítségével készített szabadkézi manuálékon rögzített mérések egészítenek ki. A kettő kombinációjából végül számítógépes felmérési rajzokat készítettünk.

0A vizsgált templomok egy-egy szerkezeti eleme (szentélyboltozat, torony), téralakítása, illetve részletformái alapján megállapított emlékcsoportok és leszármazási irányok szakirodalmon és saját megfigyeléseinken alapuló elemzésével, a konkrét emlékekről tett megállapításoktól jutottunk el

a rendi építőműhelyek és a falusi templomok kapcsolatának kérdéskörében kialakított téziseinkig. Ezek egyfelől a mai maradványokból a műhelyek tevékenységének visszafejtésére, másfelől a falusi templomépítészetre befolyásoló műhelykapcsolatokra és az azok mellett vagy azok alternatíváiként jelentkező egyéb hatásokra vonatkoznak.

Az egykori, a mainál jóval sűrűbb, plébániatemplom-hálózat maradványainak dokumentálása és értelmezése talán elősegítheti a vizsgált épületek kapcsolatrendszerének mélyebb megértését, és végeredményben a késő középkori építészetről élő kép árnyalását. 40

Karácsony Rita: A szocreál jelenléte a műegyetemi építészettoktatásban

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a műegyetemi építészettoktatás 1949–56 közötti időszakát vizsgálja meg közelebbről, ezen belül is mindenekelőtt a szocialista realista stílusdiktátum (1951–54) néhány évét. Az írás a magyar építészettoktatásról szóló eddigi kutatásokat egészíti ki néhány adalékkal, melyhez a korabeli szaksajtó, valamint az egykori építészhallgatókkal készített interjúk nyújtottak segítséget. A szocialista hatalomátvétel jelentős változásokat hozott az építészettoktatásban is, de a szakmai tárgyakat leginkább csak az 1951-es nagy építészeti vita és ennek következményei érintették. Ettől kezdve ismét egyfajta stílusban tervezést vártak el a hallgatóktól, akárcsak az állami tervezőirodákban dolgozó építészekről, melynek megvalósítása érdekében néhány régi-új tárgyat illesztettek a tanrendbe és tovább erősítették az építészet művészi oldalát. Mindezek ellenére egyes – a modernizmus iránt a stílusdiktátum idején is elkötelezett – oktatóknak köszönhetően sikerült fenntartani a kapcsolatot az előző időszakkal, az alapvetően modern szemléletű építészettoktatással, és így a szocreál lecsengése után gyakorlatilag ott lehetett folytatni a tervezést, ahol 1951 előtt abbahagyták. 67

Varga Piroska: Belső terek helyreállítása: rekonstrukció vagy új alkotás?

Gyakran hallott tévhit, hogy a belsőépítészeti tervezés ott kezdődik, ahol az építészeti tervezés befejeződött. Mind egy új építésű épület esetén, de talán mondható, hogy egy műemléki épület esetén még inkább feladat, hogy a belsőépítészet érzékenyen reagáljon és együtt éljen a ház régi és új elemeivel és a felújítás építészeti koncepciójával. Az írásban tervező építész szemszögből vizsgálom a belsőépítészeti tervezés lehetőségeit a műemléki felújítások esetében. Különböző megújult-, újraértelmezett vagy éppen megőrzött belső terek kerülnek bemutatásra. Az elemzés elsősorban az átalakítás új és történeti térrendszer közötti viszonyára fókuszál, mely alapján négy főle belsőépítészeti tervezői attitűdöt különítettem el. Újítás a régiben – ahol a hangsúly a régi enteriőrök eredeti visszaállításán van és emellett a modernizálás érzékenyen, szinte észrevehetetlenül ez alá rendelődik. Az időtlenség – ahol a bővítés kortalanul beleidomul a térbe, ezzel a tervező szinte “becsapja” a befogadót. Régi és új összekapcsolása – ahol a régi és az új karakteresen eltérő anyagokkal és szerkezetekkel jelenik meg, mindkét világ a saját építészeti identitását kifejezve, együttesen alkotnak egységet. Új a régiben – ahol egy meglévő térstruktúrába kell új funkcióhoz szükséges feltételeket megteremteni. A kategóriák között nincsenek precíz határok, a csoportok felállítása és megismerése mégis azért válhat fontossá, hogy tervezői hozzáállásunkban tudatossá válhassunk a teljes alkotói folyamat alatt. 80

Csontos Györgyi: Az ipari örökség revitalizációjának kísérlete – Ózd, Kultúrgyár

Gyakran hallott tévhit, hogy a belsőépítészeti tervezés ott kezdődik, ahol az építészeti tervezés befejeződött. Mind egy új építésű épület esetén, de talán mondható, hogy egy műemléki épület esetén még inkább feladat, hogy a belsőépítészet érzékenyen reagáljon és együtt éljen a ház régi és új elemeivel és a felújítás építészeti koncepciójával. Az írásban tervező építész szemszögből vizsgálom a belsőépítészeti tervezés lehetőségeit a műemléki felújítások esetében. Különböző megújult-, újraértelmezett vagy éppen megőrzött belső terek kerülnek bemutatásra. Az elemzés elsősorban az átalakítás új és történeti térrendszer közötti viszonyára fókuszál, mely alapján négy főle

belsőépítészeti tervezői attitűdöt különítettem el. Újítás a régiben – ahol a hangsúly a régi enteriőrök eredeti visszaállításán van és emellett a modernizálás érzékenyen, szinte észrevehetetlenül ez alá rendelődik. Az időtlenség – ahol a bővítés kortalanul beleidomul a térbe, ezzel a tervező szinte “becsapja” a befogadót. Régi és új összekapcsolása – ahol a régi és az új karakteresen eltérő anyagokkal és szerkezetekkel jelenik meg, mindkét világ a saját építészeti identitását kifejezve, együttesen alkotnak egységet. Új a régiben – ahol egy meglévő térstruktúrába kell új funkcióhoz szükséges feltételeket megteremteni. A kategóriák között nincsenek precíz határok, a csoportok felállítása és megismerése mégis azért válhat fontossá, hogy tervezői hozzáállásunkban tudatossá válhassunk a teljes alkotói folyamat alatt. 92

ABSTRACT

Bogusław Szmgin: Historical ruins – preservation or reconstruction?

What to do with the heritage that has been demolished? Should we rebuild them or not? First of all, what is the difference between reconstruction and restoration? How do we interpret these two concepts today? I would define restoration as a strategy that helps communities ‘erect’ or ‘rebuild’ their own self after a disaster. But reconstruction is an act. In a restoration project, society plays an important role in the reconsideration of the heritage, while for a reconstruction these actors are the experts.

According to the traditional approach, the historical object is an element of the past. Today’s view, however, says something different: heritage is part of our real present. In the past, heritage conservation specialists defined what to do with the monument, but in the 21st century, various “owners”, users, tourists, namely the participatory society make decisions. Of course, this circle also includes professionals, but they make up only a very small percentage of users. Today we can see and experience: the concept of heritage has undergone a major transformation in the 21st century. 1

Tamás Meggyesi: The world of ruins

The study describes the phenomenon and types of *ruin-ness*. It is worth distinguishing the ruins from the *chaos* because a ruin is always a disintegration, “degradation” of some sort of ordered thing, which presupposes a preceding, orderly state. However, chaos may be more sympathetic in many ways because it can turn into anything else. Today, the trend of rebuilding ruins is worldwide on the rise, also putting the issue of *originality* in a different context. It is an open question whether it is better to restore all dilapidated buildings to their original condition and, by doing so, in theory to eliminate the category of “ruin-ness” that is otherwise depressing. Is “ruin-ness” itself a transient category just waiting to be reconstructed?

The second half of the discussion deals with the topic of rehabilitation. For a long time, I have been interested in the banal recognition that the historic city does not really consist of houses but streets and squares. The street is a living, lively relationship that develops in the interaction – in the *dialogue* – between the landscape, natural environment, history, local society, architecture, culture, etc., and would like to be constantly renewed within this field of force while still maintaining its *originality*. The only thing to build on is the *context*: the organic coexistence of elements that make up the street. We could say that *context is the tectonics of the settlement tissue* – and its inorganic state is the *ruined state* of a settlement tissue. The question is whether it is possible to take on the ruin-ness as the intellectual (socio-economic) product of our time. Can a new “spirit of the age” emerge from this or do we have to fight it?..... 6

Tamás Mezős: Historical changes of value judgment in monument protection

Interpretation of the concept of monuments, antecedents and changes in the development of organized monument protection from the beginning to the end of the 19th century

Throughout history, the preservation of architectural monuments has proven to be a priority in several periods. Already in the Imperial Rome, in the Middle Ages, or even in the Renaissance, legislation was used to protect the integrity and survival of buildings.

But, in general, these rules 1. did not apply to a specific building selected on the basis of pre-defined criteria; 2. did not define the values of the building, for which the maintenance of good condition was required; 3. values were not recorded; 4. did not define the uniqueness of the monument and its role as a historical document; 5. fines for lack of proper maintenance were outside the scope of construction law, they had no specific role; 6. there was no dedicated organization to provide monument protection.

Two zeniths of the development of European thinking and culture can be highlighted: the emergence of the ideology of Humanism in the 14th century and its continuation in the form of the Enlightenment from the turn of the 17-18th century.

By the beginning of the 19th century, the first list of monuments had already been published in France; and the interventions made in Italy advanced the theoretical approach prevailing in the 20th century. Emphasis was placed on regular maintenance and documentation of interventions, and ways of restoration and reconstruction were also provided. The beginnings of monument protection in Hungary also date back to the first half of the 19th century. Although the Archaeological Commission was unable to carry out practical monument protection activities, it was given an intellectual platform to introduce domestic historical heritage. 17

János Krähling: Values approach, research, historical room book – Methods and Results

The heritage value inventory plays an important role in the practice of Hungarian heritage protection, which has become one of the basic methods of monument research and is considered a legal instrument in the field of the definition and protection of monuments. The conceptual and legal framework of the heritage value inventory has changed rapidly and significantly, requiring further consideration. The correctness of the investigation method requires the answering of the basic questions of historical buildings and their later verifiability by means of the documentation method. In this article I would like to give answers and suggestions by summarizing a summer university lecture and comparing a common method in this field. This is a very important, nondestructive documentation method that is not widely used in Hungarian practice. By applying the “Raumbuch” (Room Data Book) method, a more systematic solution to these problems can be found: the later reproducibility and validation of dating and monument values, its systematic extensibility, and the inclusion of the study of historical structures. The data entered in the cells of Description and Condition/Note, supplemented by corresponding graphics layout, meet today’s expectations of the heritage value inventory. The longer time required for data acquisition is compensated by the verifiability of the basic questions, and the preservation and archiving of the findings. 29

Eszter Jobbik – Judit Zsleibics: Late medieval village church architecture around Lake Balaton

One of the little-known segments of the late medieval architecture in Hungary is the topic of village churches that preserve the remains of this period only in a few building elements, structures and forms. In connection with these memories, earlier researchers often referred to the work of the monastic orders’ building workshops.

In our research, we studied the influence of late-medieval monastic orders’ construction activity on village church architecture and the possibility of reconstructing this influence from the remnant historical monuments and relics.

The first step was to fully review and (re)evaluate the relevant professional literature. Since for the selected building stock it is almost common that they have a construction history of several periods, are still in use and have undergone major conversions, and as we believe for obtaining an objective image real experiences are essential, we have not only examined the extensive literature and monographs of each church, but visited all the buildings subject to a detailed research and have surveyed them to a sufficient depth. The result is a complete photographic documentation for all of the 24 architectural memories selected, supplemented by measurements recorded on freehand

manuals made using a laser rangefinder. Finally, a combination of the two was used to make computerized survey drawings.

The group of memories and lineages set up on basis of the structural elements (sanctuary vault, tower), spatial arrangement and detail forms of the studied churches were analyzed on the basis of the literature and our own observations, and from the findings about specific memories we have formed our thesis on the relationship between the monastic orders' building workshops and the village churches. On the one hand, these include the decoding of the workshops' activities from the remnants of today; on the other hand, they deal with workshop relationships that could have an influence on village church architecture and other effects that occurred alongside or as alternatives to them.

Documenting and interpreting the remains of a former parish church network much denser than today may help to gain a deeper understanding of the relationships between the buildings under investigation, and, ultimately, to shade the image of our late medieval archite. 40

Rita Karácsony: The presence of socialist realism in the architectural education at the Technical University of Budapest

This study attempts to look more closely at the architectural education of the Technical University of Budapest in the period of 1949-56, in particular, in the years of the socialist realism style dictate (1951-54). The paper gives some additions to the previous research done on Hungarian architectural education, supported by contemporaneous specialized press and interviews with former architect students. The Socialist takeover brought significant changes in architectural education too, the subjects of the profession, however, were mainly affected by the great architectural debate of 1951 and its consequences. From then on, students were once again expected to design in one uniform style, just like architects working in state-owned design offices. To achieve this goal, some old-new subjects were added to the curriculum and the artistic side of architecture was strengthened even more. Nonetheless, thanks to some professors who were committed to Modernism even during the style dictation, the university succeeded at maintaining a continuity with the previous period of architectural education of a basically modern approach. This way, after the end of the Socialist Realism era, it was possible to continue planning practically where it was left off before 1951. 67

Piroska Varga: Restoration of interiors: reconstruction or new creation?

It is an often-heard myth that interior design begins where architectural design ends. In case of a newly built building, but perhaps for a historic monument it is even more true, the task is to make the interior design responsive and to make it live together with the old and new elements of the house and with the architectural concept of the renovation. In the article, I study the possibilities of interior design of historic monument renovations from the perspective of the designer architect. Different renewed, reinterpreted or preserved interiors are presented here. The analysis focuses primarily on the relationship between the new and the historical space system of the conversion, based on which four types of interior designers' attitudes are distinguished. Innovation within the old – where the emphasis is on the original restoration of old interiors and modernization subordinates them sensitively, almost imperceptibly. Timelessness – where the extension is timelessly adjusted to the space, and by doing so, the designer almost „deceives” the recipient. Linking old and new – where old and new appear in characteristically different materials and structures, and both worlds express their own architectural identity to form a unity together. New in the old – where the architect needs to create the conditions for a new function in an existing spatial structure. There are no exact boundaries between these categories, still setting up and getting to know the groups can be important for becoming conscious in our design attitude throughout the entire creative process..... 80

Györgyi Csontos: An attempt to revitalize the industrial heritage - Ózd, (CultureFactory)

The rehabilitated brownfield area concerned is located in the inclusion-like historical center of Ózd, an industrial town of Northern Hungary being prosperous since the 1800s. Since the end of the heavy

industry, which contributed to the city’s flourishing in the 1900s, that is since nearly a quarter of a century the task to find a new function for the area was in question. Initially, possible alternatives included the introduction of green industries into the area, which idea was later replaced by cultural utilization. The “Cultural Factory” project package includes the renovation of the existing city museum and its extension with an outdoor area presenting industrial history, an educational building and exhibition space to be built as the first phase of a cultural digital archiving center, and the conversion of the former Blowing House, the last project element to date, into a film history adventure park and visible storage.

Exploration of inherited values and conditions, as well as the development of a concept based on them are indispensable in the renovation of land and objects. Converted buildings must meet the requirements of public functions set up by a change of profile following the original industrial use so that the basic features may be quite different from the standards assumed for newly constructed buildings. Both the difficulty and the beauty of the topic lies in this specialty: architects need and can work with spaces of characteristics that are almost impossible to create in new designs, and the surplus can only be produced by the preservation of them.

In a revitalization, it is necessary to compare against and to harmonize with the design principles being new compared to the rational floor plans and façade systems for industrial buildings. The principles used in the design of the Cultural Factory are the same for each building, but they have resulted in different concrete solutions for each block. These include contrast effects, design that preserves, installs and continues the building’s history, and the bold use of colors. 92

AUS DEM INHALT

Boguslaw Szmygin: Historische Ruinen – Schutz oder Rekonstruktion?

Was sollen wir mit den zerstörten Erben tun? Sollen wir sie wiederaufbauen oder nicht? Aber was ist der Unterschied zwischen Wiederaufbau und Restaurierung? Wie interpretieren wir heute diese zwei Begriffe? Ich würde Restaurierung als eine Strategie definieren, die Hilfe für die Gemeinschaft bietet, nach einer Katastrophe sich selbst wiederaufzubauen, „zurückzubauen“. Die Rekonstruktion ist jedoch ein Akt. Während der Restaurierung spielt die Gesellschaft eine wichtige Rolle mit dem Überdenken des Erbes, beim Wiederaufbau ist die Rolle der Experten maßgebend.

Anhand des traditionellen Ansatzes ist das historische Objekt ein Element der Vergangenheit. Die aktuelle Ansicht sagt ganz anderes: Erbe ist Teil unserer wirklichen Gegenwart. In der Vergangenheit haben Denkmalschützer festgelegt, was mit dem Denkmal tun kann, im 21. Jahrhundert treffen verschiedene „Eigentümer“, Nutzer, Touristen, das heißt die partizipative Gesellschaft Entscheidungen, zwischen Ihnen natürlich auch Experten, aber sie machen nur einen sehr geringen Prozentsatz der Nutzer aus. Wir sehen und erleben: der Begriff des Erbes hat im 21. Jahrhundert einen tiefgreifenden Wandel erfahren. 1

Tamás Meggyesi: Die Welt der Ruinen

In meinem Vortrag möchte ich über das Phänomen „der ruinöse Zustand“ und die Arten der Ruinen sprechen. Es lohnt sich, die Ruine vom Chaos zu unterscheiden, denn die Ruine ist immer der Zerfall, die „Degradierung“ irgendeines geordneten Dings, was einen vorausgehenden, geordneten Zustand voraussetzt. Chaos ist jedoch in vielerlei Hinsicht sympathischer, weil es noch alles sein kann. Heute eskaliert der Trend zum Wiederaufbau von Ruinen weltweit und stellt das Thema Originalität in einen anderen Kontext. Es ist eine offene Frage, ob es nicht besser wäre, alle ruinösen Gebäude in ihrer ursprünglichen Unversehrtheit zurückzustellen, und damit die bereits deprimierende Kategorie der „ruinöse Zustand“ im Prinzip zu beseitigen? Könnte die „Ruine“ selbst nur eine vergängliche Kategorie sein, die nur darauf wartet, wieder aufgebaut zu werden?

In der zweiten Hälfte meines Vortrags geht es um das Thema der Rehabilitation. Schon lange beschäftigt mich das banale Erkenntnis, dass die historische Stadt eigentlich nicht aus Häusern sondern aus Straßen und Plätze besteht. Die Straße ist eine solche lebende, alerte Beziehung, die sich in der Wechselwirkung – im Dialog - der Landschaft, der natürlichen Umgebung, der Geschichte, der lokalen Gesellschaft, der Architektur, der Kultur usw. entwickelt, und möchte in diesem Kraftfeld mit der Beibehaltung ihrer Originalität ständig erneuern. Das Einzige, worauf man bauen kann, ist der Kontext: das organische Zusammenleben der Elemente, die die Straße bilden. Wir könnten sagen, dass der Kontext die Tektonik des Stadtgewebes ist – deren anorganischer Zustand ist der ruinöse Zustand des Stadtgewebes. Die Frage ist, ob es möglich ist, den „ruinösen Zustand“ als intellektuelles (sozioökonomisches) Produkt unserer Zeit zu akzeptieren? Kann daraus ein neuer „Zeitgeist“ entstehen, oder muss man dagegen kämpfen? 6

Tamás Mezős: Historische Veränderungen im Werturteil im Denkmalschutz

Interpretation des Begriffs vom Denkmal, Vorgeschichte und Veränderungen in der Gestaltung des organisierten Denkmalschutzes vom Anfang bis zum Ende des 19. Jahrhunderts.

Es ist erweislich, dass im Laufe der Geschichte in mehreren Epochen der Erhaltung von Baudenkmalern besondere Aufmerksamkeit geschenkt wurde. Bereits im kaiserlichen Rom, sogar im Mittelalter oder gar in der Renaissance bestrebte man um die Integrität und den Erhalt von Gebäuden mit „Gesetzen“ zu schützen.

Aber diese Regeln im Allgemeinen 1. bezogen sich nicht auf ein bestimmtes Gebäude, das anhand vordefiniert Kriterien ausgewählt wurde; 2. die Werten des Gebäudes, wegen ein guter Zustand erforderlich ist, wurden nicht definiert; 3. über die Werten wurde kein Register geführt; 4. die Einzigartigkeit und die Rolle als historischer Dokument des Denkmals wurde nicht definiert; 5. Sanktionen wegen mangelhafter Instandhaltung waren außerhalb des baurechtlichen Geltungsbereichs, hatten ohne besondere Rolle; 6. es gab keine separate Organisation, die die Schutz versicherte.

Die zwei herausragenden Höhepunkten des europäischen Denkens und Kultur sind die Erscheinung der Ideologie des Humanismus im 14. Jahrhundert, und als Folge dessen die als Aufklärung genannte Zeitalter um die Jahrhundertwende der 17-18. Jahrhunderten.

Zu Beginn des 19. Jahrhunderts im Frankreich wurde bereits die erste Liste von Denkmälern veröffentlicht, und in Italien erschienen solche Eingriffe, die den theoretischen Ansatz des 20. Jahrhunderts bereits vorangetrieben hatten. Der Schwerpunkt wurde auf die regelmäßige Erhaltung, die Dokumentation der Eingriffe gelegt, und die Möglichkeiten der Restaurierung und der Rekonstruktion wurden festgelegt. Die Anfänge des ungarischen Denkmalschutzes reichen auch bis in die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts zurück, aber die Archäologische Kommission konnte keine praktische denkmalpflegerische Aktivitäten durchführen, aber die Präsentation der ungarischen Antiquitäten bekam ein Forum. 17

János Krähling: Methoden und Ergebnisse der Recherche und Dokumentation

Das Denkmalwert-Inventar spielt eine wichtige Rolle in der Praxis des ungarischen Denkmalschutzes, das zu einer der Grundmethoden der Denkmalforschung geworden ist und gilt als Rechtsinstrument auf dem Gebiet der Definition und des Schutzes von Denkmalwerten. Der konzeptionelle und rechtliche Rahmen des Denkmalwert-Inventars hat sich rasch und erheblich geändert, was weiterer Überlegungen bedarf. Die Richtigkeit der Untersuchungsmethodik erfordert die Beantwortung der Grundfragen historischer Gebäude und deren spätere Überprüfbarkeit anhand der Dokumentationsmethode. In diesem Artikel möchte ich Antworten und Vorschläge geben, indem ich eine Vorlesung der Sommeruniversität zusammenfasse und eine gängige Methode auf diesem Gebiet vergleiche. Dies ist eine sehr wichtige, zerstörungsfreie Dokumentationsmethode, die in der ungarischen Praxis nicht weit verbreitet ist. Durch die Anwendung der Methode des Raumbuchs kann eine systematischere Lösung für diese Probleme gefunden werden: die spätere Reproduzierbarkeit und Validierung der Datierung und der Denkmalwerte, seine systematische Erweiterbarkeit und die Einbeziehung von der Untersuchung historischer Strukturen. Die in den Zellen von Bestand und Zustand/Anmerkung eingegebenen Daten, ergänzt durch entsprechende grafische Darstellungen, entsprechen den heutigen Erwartungen an das Denkmalwert-Inventar. Die längere Zeitaufwand der Datenaufnahme wird durch die Nachweisbarkeit der Grundfragen, und die Erhaltung und Archivierung der Befunde ausgeglichen..... 29

Eszter Jobbik – Judit Zslebits: Spätmittelalterliche Dorfkirchenarchitektur am Plattensee

Die Dorfkirchen sind das wenig bekannte Segment Ungarns spätmittelalterlichen Architektur, die die Reste dieser Epoche nur in einigem Bauelement, Struktur oder Form erhalten. Gelegentlich dieser Resten erwähnten Forscher häufig die Werke der Mönchsbauwerkstätte.

Im Rahmen unserer Forschungen untersuchten wir die Möglichkeit des Einflusses der ständischen Bauwerkstätten im Spätmittelalter auf die Dorfkirchenarchitektur und die Möglichkeit deren Rekonstruktion aus den Resten.

Der erste Schritt bestand darin, die bezügliche Literatur vollständig zu überprüfen und (neu) zu bewerten. Neben der Studie der umfassende Fachliteratur und der Monographien einzelner Kirchen, besuchten und bis angemessener Tiefe vermaßen wir alle Gebäude, die Teil der Forschung sind, weil bei der ausgewählten Gebäudegruppe fast allgemein ist, dass sie mehrere baugeschichtlichen Perioden haben, sie sind bisher benutzt, sie wurden mehrmals umgebaut, und weil nach euer Meinung nach es zur Gestaltung eines objektiven Bildes unbedingt notwendig ist. Das Ergebnis ist eine vollständige Fotodokumentation der ausgewählten 24 Gebäude, ergänzt durch Messungen, die mit Hilfe eines Laser-Telemeters, freihändig aufgezeichnet wurden.

Durch die Analyse anhand der Fachliteratur und unserer eigenen Beobachtungen der Erinnerungsgruppen und genealogische Richtungen, die anhand der strukturellen Elemente (Chorgewölbe, Turm), der Raumstruktur und der Detailformen der analysierten Kirchen bestimmt wurden, erreichten wir unser Thesis von den Feststellungen konkreter Gebäuden zur Beziehung zwischen ständischen Bauwerkstätten und Dorfkirchen. Diese beziehen sich zum einen auf die Ableitung der Tätigkeit der Werkstätten aus den Resten, zum anderen auf die Beziehung zwischen Werkstätten, die die Dorfkirchenarchitektur beeinflussten und die daneben oder als ihre Alternativen aufgetretene sonstige Wirkungen.

Das Dokumentieren und Interpretieren der Überreste eines früheren, sehr dichten Netzwerks von Pfarrkirchen kann dazu beitragen, die Beziehung zwischen der untersuchten Gebäuden besser zu verstehen und letztendlich das Bild unserer spätmittelalterlichen Architektur zu tönen. 40

Rita Karácsony: Gegenwart des sozialistischen Realismus in dem Architekturunterricht der Technischen Universität

Vorliegendes Studium versucht die Zeitperiode zwischen 1949-56 des Architekturunterrichts der Technischen Universität aus Näheren zu untersuchen, auch darunter vor all allem einige Jahre des sozialistischen Stildiktates (1951-54). Die Schrift ergänzt die bisherigen Forschungen über die ungarische Architekturunterricht mit einigen Erläuterungen, wozu die zeitgenössische Fachpresse, sowie die mit den damaligen Architekturstudenten gemachten Interviews Hilfe geleistet haben. Die sozialistische Machtübernahme hat bedeutende Ergänzungen auch in dem Architekturunterricht gebracht, aber die fachlichen Gegenstände wurden am allermeisten nur seitens der großen Architektendebatte des Jahres 1951 und deren Konsequenzen berührt. Von dieser Zeit an wurde wieder eine Planung in gleichartigem Stil von den Studenten erwartet, ebenso von den in staatlichen Konstruktionsbüros arbeitenden Architekten, im Interesse der Verwirklichung von welchem einige alte-neue Gegenstände wurden in die Unterrichtsordnung eingefügt und die künstlerische Seite der Architektur wurde weiter gestärkt. Trotz all dieser, einigen – auch zur Zeit des Styldiktats gegenüber dem Modernismus gebundenen – Universitätsprofessoren dankend – ist es gelungen, die Verbindung mit der vorherigen Zeitperiode, mit der Architekturunterricht grundsätzlich von moderner Anschauung zu aufrechterhalten, auf diese Weise konnte die Planung nach dem Vergehen des Sozialrealismus dort weitergeführt, wo es damit vor 1951 aufgehört wurde. 67

Piroska Varga: Restaurierung von Innenräumen: Rekonstruktion oder Neuschöpfung?

Man kann oft den Irrglauben hören, dass Innenarchitektur dort beginnt, wo die architektonische Gestaltung abgeschlossen ist. Sowohl bei einem neu erbauten Gebäude, aber vielleicht kann man sagen, dass bei einem Denkmal noch mehr eine Aufgabe ist, dass die Innenarchitektur sensibel reagiert und lebt mit den alten und neuen Elementen des Hauses und mit dem architektonischen Konzept der Renovierung zusammen. Im Artikel untersuche ich die Möglichkeiten der Innenarchitektur bei Renovierung der Denkmäler aus der Sicht der Architekten. Verschiedene renovierte, neu interpretierte oder gerade erhaltene Innenräume werden vorgestellt. Die Analyse konzentriert sich in der ersten Linie auf das Verhältnis zwischen dem neuen und dem historischen Raumsystem der Umgestaltung, anhand dessen ich vier Arten von Attituden der Innenarchitekten

unterschieden habe. Erneuerung im Alten – wobei der Akzent auf der Wiederherstellung der alten, originellen Interieuren liegt und daneben die Modernisierung ihr sensibel, fast unmerklich untergeordnet wird. Die Zeitlosigkeit – Wo die Erweiterung zeitlos in den Raum integriert, damit der Architekt den Empfänger fast „betrügt“. Die Verbindung vom Alten und Neuen – wobei die Beiden voneinander charakteristisch unterschiedlichen Materialien und Strukturen erscheint, die beide Welten bezeigen ihre eigene architektonische Identität, sie bilden zusammen eine Einheit. Neu im Alten- wobei man in die vorhandene Raumstruktur die Voraussetzungen für eine neue Funktion schaffen muss. Es gibt keine Grenzen zwischen den Kategorien, die Definition und das Kennenlernen der Gruppen kann jedoch wichtig sein, um sich während des gesamten kreativen Prozesses in unserer architektonischen Haltung bewusst zu werden. 80

Györgyi Csontos: Der Versuch der Revitalisierung des industriellen Erbes: Ózd, Kulturfabrik

Die rehabilitierte Brachfläche befindet sich im historischen Zentrum von Ózd – die nordungarische Industriestadt regiert seit den 1800-er Jahren. Die Blütezeit der Stadt war am Anfang der 1900-er Jahren, seit dem Wegfall der Schwerindustrie – fast seit ein Vierteljahrhunderte – war es schwierig, eine neue Funktion für das Gebiet zu finden. Eine der möglichen Alternativen war anfangs die Einführung grüner Industrien im Gebiert, die später durch kulturelle Verwendung ersetzt wurde. Teilen des Projektpakets „Kulturfabrik“: Renovierung und Erweiterung des vorhandenen Stadtmuseums mit einem industriegeschichtlichen Gebiet im Freien, das Bildungsgebäude und der Ausstellungsraum als erstes Element des kulturellen digitalen Archivierungszentrum, sowie die Umgestaltung der ehemaligen Gebläsehalle für einen filmhistorischen Freizeitpark und ein Lagerhaus, als dem letzten Projektelement. Während der Verwertung Industriegebäuden musste man auf verschieden Herausforderungen adäquat reagieren. Das gilt sowohl für die Gegebenheiten der Funktionalität und Benutzung, als auch für die Struktur und den Materialeinsatz, sowie für die eigenartige Darstellung des architektonischen Erbes. 92